

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стратегічні пріоритети

№ 1 (38), 2016 р.
Серія “Філософія”

Зареєстрований
Міністерством юстиції України 26.06.2006 р.
Свідоцтво № 11337-210P

Адреса редакції:
01030, м. Київ, вул. Пирогова, 7-А
тел. + 38 044 286 19 59

Головний редактор **Горбулін В. П.** – директор Національного інституту стратегічних досліджень, академік НАН України, доктор технічних наук, професор.

Заступник головного редактора **Власюк О. С.** – перший заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень, член-кореспондент НАН України, доктор економічних наук, професор.

Заступник головного редактора – відповідальний секретар **Ляшенко О. М.** – учений секретар Національного інституту стратегічних досліджень, доктор економічних наук, професор.

Члени редколегії НISД:

Бегма В. М. – доктор економічних наук, доцент;
Валевський О. Л. – доктор наук з державного управління, старший науковий співробітник;
Коваль О. П. – доктор економічних наук, старший науковий співробітник;
Корнієвський О. А. – доктор політичних наук, доцент;
Малиновська О. А. – доктор наук з державного управління, старший науковий співробітник;
Ожван М. А. – доктор філософських наук, професор;
Олійник Д. І. – доктор економічних наук, професор;
Парахонський Б. О. – доктор філософських наук, професор;
Розумний М. М. – доктор політичних наук, старший науковий співробітник;
Степико М. Т. – доктор філософських наук, професор;
Суходоля О. М. – доктор наук з державного управління, доцент;
Сьомін С. В. – доктор політичних наук, професор;
Цимбал О. І. – доктор економічних наук, старший науковий співробітник;
Шаров О. М. – доктор економічних наук, професор;
Шемасв В. М. – доктор військових наук, професор;
Шемасва Л. Г. – доктор економічних наук, професор;
Юрків Н. Я. – доктор економічних наук, доцент;
Яворська Г. М. – доктор філологічних наук, професор.

Члени редколегії:

Белов О. Ф. – заслужений діяч науки і техніки України, радник Голови Служби безпеки України;
Борис Дюркх – ректор Академії Збройних Сил Словачької Республіки, бригадний генерал, доктор філософії;
Литвиненко О. В. – доктор політичних наук, професор, заступник секретаря Ради національної безпеки і оборони України;
Лібанова Е. М. – академік НАН України, доктор економічних наук, професор, директор Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України;
Марчук М. Г. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;
Пирожков С. І. – академік НАН України, доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, професор Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України;
Салтовський О. І. – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політичних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Смолянюк В. Ф. – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології ДВНЗ Київський національний університет імені Тараса Шевченка;
Хилько М. І. – доктор філософських наук, професор, професор кафедри Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Чуйко В. Л. – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та методології науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Crerar a Duff Willis – Professor, Crerar Historian Grande Prairie Regional College AB Canada;
Volodymyr Kravchenko – Director, Canadian Institute of Ukrainian Studies, Professor, Department of History & Classics, Faculty of Arts, University of Alberta;
Volodymyr Yahnishchak – Professor, History at Minerva Senior Studies Institute at Mac Ewan University Edmonton AB Canada.

© НISД, Київ, 2016

Фахове видання з економічних,
філософських, політичних наук
Затверджено
постановами Президії ВАК України
від 26 січня 2011 р. № 1-05/1 –
економічні науки;
від 30 березня 2011 р. № 1-05/3 –
політичні та філософські науки.

Рекомендовано до друку
Вченою радою НISД
Протокол № 3 від 30.03.2016 р.

Усі права захищено. При використанні матеріалів «Стратегічних пріоритетів» посилання на видання обов'язкове.

Рукописи не повертаються. Редакція залишає за собою право редагувати та скорочувати тексти. Редакція не завжди поділяє позицію авторів. Відповідальність за зміст несуть автори матеріалів.

«Стратегічні пріоритети» – науково-аналітичний щоквартальний збірник Національного інституту стратегічних досліджень. У збірнику публікуються результати наукових досліджень проблемних питань суспільно-політичного, соціально-економічного, гуманітарного розвитку України, зовнішньої політики України, регіональних проблем суспільного розвитку та національної безпеки і оборони України.

Видання розраховане на широке коло вітчизняних і зарубіжних фахівців, які досліджують проблеми розвитку українського суспільства.

Матеріали подавати за адресою:
Україна, м. Київ,
вул. Кутузова 18/7, к. 212
Національний інститут стратегічних досліджень
Яценко Наталії Петрівні
Тел. для довідок: 286-21-25
e-mail: publish@niss.gov.ua

Редагування: Яценко Н.П.,
Галуган Н.В.
Оригінал-макет: Рудзей Т.Ю.,
Сабадан О. І.
Коректура: Марчук О. І.,
Романова О.М.

Формат 70x108/16.
Папір офс. № 1. Обл.-вид. арк. 9,3.
Ум.-друк. арк. 9,1. Наклад 150 прим.

Віддруковано
ТОВ «Книжково-журнальна друкарня
«СОФІЯ»

08000, смт. Макарів, Макарівський район,
Київська обл., вул. Першотравнева, буд. 65,
тел./факс + 38 044 456 20 69

Реєстраційне свідоцтво А01 № 229953
від 26.11.2008 р.

ЗМІСТ

<i>Horbulin V.</i>	The «Hybrid warfare» ontology	4
--------------------	-------------------------------------	---

1

Загальнофілософські проблеми

<i>Яворська Г. М.</i>	Концепт «війна»: семантика і прагматика	14
<i>Парахонський Б. О.</i>	Легітимація насильства у міжнародних відносинах.....	24
<i>Ожеван М. А.</i>	По той бік технологічної сингулярності: дилема гуманістичних обмежень і необмеженого «постгуманного» розвитку.....	33
<i>Дзьобань О. П.</i>	Механізм соціальних трансформацій: до проблеми філософського розуміння.....	47
<i>Полтораков О. Ю.</i>	Безпекові дослідження в соціально-філософському контексті	53
<i>Вілков В. Ю.</i>	Українська національна ідея та актуальні проблеми національно-державного будівництва в Україні.....	60

2

Гуманітарна безпека

<i>Степико М. Т.</i>	Гуманітарна реінтеграція окупованих територій Криму та Донбасу	68
<i>Zdioruk S.</i>	Ethno-confessional features of Ukraine's integration into humanitarian space of the United Europe.....	75

3

Філософія культури

<i>Степуко К.</i>	Dialog of culture as a defining principle of consolidation of Ukrainian society	88
<i>Сюсель Ю.В.</i>	Етнічний контекст споживацької поведінки: філософсько-антропологічний аналіз.....	95

Відомості про авторів	101
Вимоги до статей/Requirements for research papers	102

THE “HYBRID WARFARE” ONTOLOGY

Horbulin Volodymyr,
*Doctor of Technical Sciences, Professor,
Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine*

The hybrid war as a form of Russia’s aggressive solution to its geopolitical issues continues developing in every possible way, becomes more and more sophisticated and spreads out to the new battlegrounds. Nowadays we are witnessing at least three ongoing large-scale “hybrid” operations, each of which represents different possible types of “hybrid wars” activities: traditional military operation in Syria (Turkey), non-military activity in the EU and the mix of all three types in Ukraine. The background, threats and possible consequences of every war line are given. It is shown that Ukraine’s conflict is neither the beginning nor the finishing part and belongs to the much larger Russia’s plan on the worldwide “hybrid warfare” operation.

Keywords: the hybrid warfare, Russia’s aggression, the Syrian issue, non-military operation in the European Union, the Russian-Ukrainian conflict, propaganda.

Hybrid war: it’s just the beginning...[1]

In January 2015 we presented our opinion on the Russian aggression, its forms and geopolitical foundations. We also pointed out to the key steps Ukraine should take to cope with the consequences of the hybrid war [2]. The eventful year 2015 did not only confirm our projections, but even deepened and strengthened the case for some of them. Moreover, we can state that the “hybrid warfare” as a form of Russia’s aggressive solution to its geopolitical issues went beyond Ukraine. It continues developing in every possible way, becomes more and more sophisticated and spreads out to new battlegrounds. Thus a kind of a prophecy, made by the President of Lithuania Dalia Grybauskaitė

in 2014, is currently fulfilling: “If a terrorist state that is engaged in open aggression against its neighbor is not stopped, then that aggression might spread further into Europe”. [3] Indeed, it has spread further. And it has taken the most intricate forms.

Hybrid warfare: first outcomes and new directions

The preponderance of the hybrid warfare as Russia’s primary method of warfare for the long years to come is also evident in the new General Gerasimov’s article, entitled “On Syria’s experience” [4]. This is the very General Gerasimov who provided the first public articulation of Russia’s vision of modern conflicts as the hybrid warfare in the beginning of 2013. His new

article is based on his conference speech at the Academy of Military Science on February 27, 2016. Gerasimov does not present any fundamentally new points there (as compared to his 2013 speech). Still, he very clearly outlines key priorities of the Russian vision of the hybrid warfare's goals (in this article hybrid war is referred to as "blitzkrieg of the 21st century"): "achieving political goals with minimal armed pressure on the enemy". [4] However, in line with the Russian mainstream, Gerasimov attributes all this exclusively to "malevolent West." Here we are obviously dealing with the psychological phenomenon of "projection": attributing the opponent with one's own (negative) features.

Gerasimov says that the goals of the "hybrid warfare" should be achieved through undermining enemy's military and economic potential, applying information and psychological pressure, actively supporting domestic opposition, using guerilla and diversionary methods [4].

He also rightly notes that in contemporary world the ability of the armed forces to conduct quick and effective operations on any battleground, especially unconventional one, matters more than their size. This trend is further amplified by the quick rise of non-military methods of warfare: "the complex use of political, economic, information, and other non-military measures, which are implemented with reliance on military force". [4]

What is more, it is difficult to disagree with one of Gerasimov's key conclusions: "combination of the traditional and hybrid methods is already typical of every armed conflict. And while the latter can be used without explicit use of force, classic military operations can no longer be successful without hybrid ones". [4] And indeed, Russia openly develops and implements similar approaches into practice and has no slightest intention to stop. Russia actively polishes this new type of aggression, manipulating its components, carefully (not always though) dosing them in each specific case and checking what and where works efficiently, making adjustments to the direction of the strike underway. In

fact, Russia – for the first time in a while – managed to transform the limitations of its strategic culture (tactical sagacity combined with minimal strategic planning and predictions of the long-term consequences of actions) into a strategic advantage (since the objective of Russia on the global level is de-facto a "global anarchy", which Russia believes to be the desirable state of world geopolitical space). Today we can identify several key components that correlate to the activities pursued within the framework of "hybrid wars" in current Russian practice, which can be further combined into three large groups.

1. Traditional military means (use of regular military units and weapons as well as special operations forces).

2. Quasi-military activities (creation and support of illegal armed groups, support and radicalization of separatist movements, formal and informal private military companies).

3. Operations of non-military influence, especially in terms of special information operations and "active measures" (including economic pressure, operations in cyberspace, diplomacy, manipulating information space).

Within those three groups Russia adjusts its actions to apply hybrid attack techniques to specific countries or regions. In each specific case at different stages a particular group is preferred, which depends on current military, political and economic situation. Moreover, Russia succeeds in consciously (or rather unconsciously) achieving synergetic effect in different areas of hybrid confrontation intensifying certain forms of hybrid warfare in other arenas. However, as it was repeatedly said by various experts, there is nothing fundamentally new in each particular element of a hybrid war. In fact the rather new is an elaborate interrelation of all used asymmetric methods and the intensity of their use to achieve strategic goals.

Nowadays we are witnessing at least three ongoing large-scale "hybrid" operations, which are very similar despite a certain difference in external representation: Syria (Turkey), the European Union, Ukraine.

The hybrid context of the Syrian knot: prevalence of the military component

Due to Russia’s intervention, the Syrian conflict – much alike the Ukrainian one – has entered a lengthy phase of sluggish negotiations. Given quite a tentative nature of deliverables following the negotiations between the US and Russia (similarly to Ukraine, the ceasefire regime in Syria is rather fictitious), the task for Russia remains the same as the one in Ukraine – to “freeze” the conflict if Moscow is unable to benefit from its solution.

Russia’s interference into the Syrian conflict that lasted since 2011 was not sudden, but drastic and systematic. Nevertheless, in contrast to the aggression against Ukraine, Russia openly and immediately started to use its armed forces (aircraft, missiles). It is plausible that it is a result of scrutinizing the Russia’s actions in Ukraine. After all on March 1, 2014 Ukraine’s ex-president Yanukovich, who had already been hiding in Russia at that time, addressed Putin with a request to intervene on Ukraine’s territory [5]. At that time Russia did not carry out direct invasion, entrusting paramilitary units with the role of vanguard instead. As a result, Russia is still compelled to officially conceal and deny its military presence in the east of Ukraine. It seems that a decision was taken to exercise different approach in Syria – declaring Russian presence right away.

Generally, the Syrian campaign was based on the use of conventional weapons and special forces troops. However, Russia did not fully abandon the use of “militia” and Russian “little green men” – private military companies. What is more, mercenaries for Syria were recruited among those fighting for “DPR” and “LPR” with a promise of higher salary, official status and advantages of being a “liberator of the Syrian people”. Information (non-military) component has been virtually absent in Syria (due to the specifics of military and political background). Still that was not the case of so-called “active measures.” Especially, while the Russian intelligence units are ever-present in Syria in large numbers and

experts are making intelligent judgments regarding ties between the Russian special forces and ISIS militants.

Therefore in Syria Russia has de facto accomplished what can be described as an almost perfect “hybrid operation”: a number of certain positive results for the present Russian foreign policy were achieved at a minimal (military) cost. At the same time, the Syrian campaign is not only the operation either to cover Russia’s own mistakes in other arenas (e. g. in Ukraine), obtain additional foreign policy bargaining chips or consolidate its positions in the Middle East (what seemed a bit problematic after Qaddafi’s fall and a series of “Arab Spring” revolutions), but also a demonstration of the Russian Federation armed forces’ readiness to perform operations on the distant war theaters. In sum, Russia has quite actively started renewing the discourse of the Cold War: mainly, by permanent provocations by its armed forces all around the world. First of all, with its submarines (incidents with the Russian submarines in the waters of Sweden, the US, the UK, and France could be mentioned here) and aircraft (in 2015 only, NATO fighters accompanied more than 60 Russian aircrafts, the Russian aviation permanently appeared “by a mistake” over territory of other states). This will periodically cause incidents similar to that with the SU-24 downed by Turkey, but generally, it will provoke accumulation of uncertainty and anxiety in the international security sphere.

Russia has transformed its “hybrid” war method from a testing mode to a daily (technological) level, which is proven by its reaction to the downed aircraft and the decision to escalate carefully but toughly the confrontation with the Turkish leadership. The whole set of pressure measures was implemented very soon that proved either it had been prepared in advance or it represented an established technique (these included introducing of quite extensive economic sanctions, provoking the Turkish armed forces by permanent Turkey’s airspace violations, making statements to support Kurds, etc.).

And it seems that Europe becomes an arena for Russia's new showcase operation (similar to the Crimean scenario).

Full-scale non-military operation in the EU: to provoke as much hate and confusion as possible

The second hybrid operation is being carried out within the EU. Despite the fact that some experts predict an imminent large scale war for the Eastern Europe and the whole world, its probability is still low. Nevertheless, the Baltic States have reasonable grounds to fear a "hybrid threat" from Russia and they treat this threat rationally, taking preventive measures and learning from the Ukrainian experience.

"The migrant crisis", caused by a huge amount of the Middle East refugees expelled by the Syrian war moving in the European direction, put the European capitals into a complicated situation and diverted their attention from other problems for a long time. In particular, this is due to the fact that this crisis, having allegedly external roots, has produced a whole series of much deeper internal crises. These include tough debates about internal and external borders, about who should settle refugees and in what manner, what to do with them in the future, how shall the EU react to the crisis in general (by strengthening unity on the common values ground or via isolationism). All this has sparked the rise of radical nationalistic groups and parties, which are already converting the crisis into political dividends. About half a year into the crisis, experts of the NATO Strategic Communications Centre of Excellence openly point out that Russia is behind the migrant crisis (or being more precise, behind orchestrating crisis radicalization using right-wing organizations and various Russian "compatriots"): "Russia is establishing a network that can be controlled. You can use it as they have tried to do in Germany, combined with the legitimate issue of refugees, to undercut political processes in a very serious way... They are using Russian speakers, social media, trying to build on the existing fault

lines. Use the far right narrative and exploit that." This issue became so urgent that according to media German Government officially assigned the German intelligence and counter-espionage agencies to analyze whether Russia uses so called "active measures" against Germany.

In this regard, it is hard not to notice Russia's cumulative exploitation of the "migration crisis" potential for its own purpose, which is visible at all stages and levels. Meanwhile, the very fact of Russia's active airstrikes of north Syria bolsters migrant flows to Europe. Already in March 2016 General Breedlove connected airstrikes and ground campaign in Syria with growing intensity of migration to the EU in one logical chain.

Meanwhile, in Europe itself Russia effectively promotes xenophobic attitudes by using its media and proxy radical political parties and groups (financially controlled), many of which were created deliberately for intensifying this crisis (this looks very plausible in the case of NGO "Donetsk Republic", created already in 2005 by one of the current "DPR" leaders – A. Purgin). The most vivid example of this smooth interplay (orchestrated by Moscow) between the "anti-European International" members was the case of "girl Liza" in Germany, which even caused international scandal and harsh remarks of the German Foreign Minister addressed to S. Lavrov.

In general, the issue of "anti-European International" created by the Kremlin within the EU is steadily rising to the top of the agenda of the European capitals. An official report on the this process by the Czech anti-espionage agency Security and Information Service comments it in the following way: "Russia creates the ideological structure in Europe, which could be recognized by the whole European political establishment – from the left extremists via populists to right wing extremists, which is considered to be the turn to the COMINTERN concept, created and coordinated by the Soviet Union". [6] The validity of abovementioned assessment is strongly supported by the Ukrainian journalists' investigation regarding the Czech President M. Zeman and his close circle.

There are plenty of similar cases – from multiple instances of providing loans for the political activity of the French “National Front” to direct accusations of the members of Hungarian political party “Jobbik” on espionage on behalf of Russia. And this list is much longer. According to different assessments, the political projects (either certain politicians or experts), who act in favor of the Russia’s foreign policy, are active in at least the ten EU member states.

And most of these European states are quite important: besides the already mentioned France, Germany, and the Czech Republic, they also include Austria, Hungary, Greece, Italy and a few others.

What is revealing about members of this “International” (representing mostly far-right parties, though not exclusively as there is also a fairly large number of groups that have nothing to do with radicalism) is that they demonstrate similar “troglodyte” approach to the fundamental European concepts (like “political responsibility” or “political culture”), as do their Kremlin curators in their internal political process. Even direct accusations of getting funds from Moscow not only fail to render their leaders politically dead, but also even make extra-promotion of their public profile.

Of no lesser scale were the actions of the same “International” (or groups of “useful idiots”) regarding the initiative to hold a referendum on the Ukraine-EU Association Agreement in the Netherlands. Although it would be more appropriate to state that the Dutch were being used “in the dark”, which is characteristic of the “active measures” practices.

The Dutch example is also demonstrative because of its danger for Europe from a strategic point of view, since Russia used strictly internal (referendum), legitimate mechanisms (including those of financial nature) for the achievement of its foreign policy goals. If this goes on, the entire internal social and political system logic might as well be discredited.

However, this corresponds to the general Russian “hybrid” approach: using internal mechanisms and rhetoric of the West for its own destruction. Earlier, the same

kind of attack was launched along the lines of “freedom of speech” when, while appealing to the traditional values of freedom of speech, the Russian media (“Russia Today” in the first place) actively manipulated information while portraying such manipulations as “an alternative point of view”. Sometimes, the political correctness of Europe in this area results in grotesque situations. One such recent example provided the participation of the representatives of a purely propagandist TV channel “Zvezda” (The Star) affiliated with the Ministry of Defense of the Russian Federation at the OSCE “Propaganda for Hatred and Freedom of the Media” conference [7].

When speaking about using (or rather indulging in some domestic developments) of legal mechanisms, which could lead to the collapse of the EU, one cannot but mention the situation related to the Great Britain and its Brexit referendum on the issue of exit from the European Union. Incited by the Russian propagandist forces (both media and political), the Great Britain became deeply divided on this issue and the idea “to exit the EU” suddenly transformed from a marginal one to the mainstream. The outcome is yet to be seen on June 23. In the meanwhile, in case of positive vote on Brexit, the situation will develop further: experts predict (or, in fact, even speak of it as inevitable) a referendum on independence of Scotland, intensified confrontation over the status of the Northern Ireland, and the need for the EU to revise many of its approaches (including those related to security and regional economics). British journalists put it straight that the only winner of “yes” in the Brexit referendum will be Vladimir Putin who, as pointedly remarked by a British journalist, is “stress testing the European Union”. [8]

One cannot say that such Russia’s activities are fully ignored by the EU. For example, strategic communication units have been put in place and partially started to function within both the EU and NATO. However, this response appears to be rather reactive (e.g. dismissing the lies of the Russian media or conducting general studies of the current Russian narra-

tives). The situation with possible proactive approaches is still ambiguous.

In the meanwhile, Russia's activities amplify internal political tensions, aggravate economic problems and strengthen the influence of domestic destructive opposition in the EU. All combined, these are what Gerasimov has proclaimed to be the purposes of a "hybrid warfare".

Russia's goal in Europe was recently precisely described by James Sherr. According to him, the West does not doubt, it knows that Russia is going through economic difficulties in different spheres. Understandably, this cannot last a long time and the Russians are willing to find a handsome way out. But why they don't stop shooting? For Sherr the answer is pretty obvious – because the Russians understand that the West is as weak politically as Russia is economically. They believe that political variable is decisive and that unity of the West, at least in its current form, is unstable and not lasting. Hence, if they win the political battle, all other issues, including related to the economy, will get settled as well. Sherr does not argue that they are right, but he believes this is how the situation is perceived in the Kremlin [9].

Still the question is much more acute: will Russia be able to destroy not only the European political solidarity on certain issues, but also the European structure as a whole? Unless counter measures are taken, it is quite possible that the answer is "yes".

Until recently, unfortunately, Europe has not been able to muster the strength to address this threat in a comprehensive manner (as shown by local elections in Germany where representatives of the Alternative for Germany party, which is linked to the Kremlin, were able to gain seats in some local parliaments). And the problem is not that the attacks come from a variety of directions and they are difficult to counter. The problem is rather that Europe (or at least a significant part of it) has not yet fully realized that the new geopolitical reality where "peace" is not an equivalent to the "there-is-no-shooting" state-of-play. The destructive hybrid activity of Russia blurs the boundaries between "peace" and "war". A specter

of a "Cold War", in its new shape, has not only come to the EU border, but also has been very much active there, something the Europeans prefer not to notice. Or rather they are not ready to change their understanding of the reality in order to respond adequately to the obvious challenge. NATO's attempts to tackle this issue have been more successful, although still not sufficient.

Ukraine: two years of countering hybrid warfare

For more than two years already, Ukraine has been countering the Russian-terrorist forces and Russia's massive aggression in the form of "hybrid warfare." In this timespan we have faced, probably, all its manifestations outlined at the beginning of this article: direct military aggression, use of subversive and reconnaissance groups, attacks of quasi-military structures (such as "militia" and "Cossacks"), constant incitement of separatist movements across all of Ukraine, economic pressure (through imposing of sanctions and phytosanitary control, demanding the payback of a USD 3 bln. loan issued to the Yanukovych regime, smuggling of the remaining industrial complex facilities from the occupied territories of Donetsk and Luhansk oblasts into the territory of the Russian Federation), diplomatic pressure on all levels (local, regional, and international), permanent information and psychological warfare, and finally, probably the first in the world successful cyber-attack against an object of critical infrastructure (the Prykarpattiaoblenergo regional power distribution company).

One should not forget that the aggression became possible not only because Russia was physically capable of launching it. The weak reaction of the West to the Russian aggression against Georgia in 2008 gave rise to the sense of permissiveness and impunity in the minds of the Russian leaders. Although, when one speaks about Russia's hybrid warfare against Ukraine, it often appears overlooked that the aggression has been launched by a nuclear nation that reminds,

every now and then, about its nuclear status to the rest of the world. Besides, it is hard to ignore a purely numerical superiority of the Russian Federation over Ukraine in both live force and weapons.

The goals of the Russian Federation regarding Ukraine, by all and large, have changed little last two years (in fact, this period is longer). They still comprise the same task of creating a territorial entity uncontrolled by the Ukrainian government inside Ukraine, general destabilization of the social and political situation, economic exhaustion of Ukraine, redirecting the Ukrainian resources from current issues, and blocking the European integration processes [10].

Despite all this, Ukraine persists in actively countering the aggression. This does not mean any reduction of threats from the Russian Federation, though. The direct military aggression remains to be a real and tangible threat for Ukraine (possibly, for many Eastern European nations as well). It is worth mentioning that we, like our Western partners, with stubbornness better applied elsewhere, often continue to underestimate the changes that have taken place as a result of the so-called Serdyukov's reform. All the related scandals notwithstanding, many experts agree that the reform carried out by Serdyukov was the most encompassing one in the Russian armed forces since 1930's. First of all (according to Gerasimov), there has been a gradual shift from a massive conscript army to high levels of permanent combat readiness of units and improvement of interoperability of forces. For instance, 23 cumbersome divisions have been replaced with 40 more maneuverable brigades capable of acting independently. A significant step has been made to get rid of the so-called “paper” units, staffed with carrier officers only serving with warehouses of unused weapons and military equipment. Combating that, a shift towards full-staff units has occurred. Efforts to create a contract army become more targeted, since it is impossible to train conscripts to adequately use the increasingly sophisticated military equipment,

specifically in the context of rearmament plans of the Russia's “State Armaments Program 2020”. The Russians have also improved the interoperability of their forces through the creation of five strategic commands allowing for better control by field commanders of all groups of forces within their area of responsibility.

Minister Shoigu has only consolidated these changes. Drastic improvements in military training and rapidly increased frequency of exercises have been probably the most important achievements of the new Russia's defense minister. When speaking about the exercises, one should remember that those are snap exercises and not show-exercises that are held with a half year advance notice. In this way, combat-like conditions for the exercises are created.

To summarize these changes, we can refer to the opinion of experts of the European Council on Foreign Relations: “For the first time, the Russian army had a pyramid structure, with few decision-makers at the top and more officers servicing the troops... While such high readiness levels have not yet been achieved, one has to bear in mind that before the reforms some Russian divisions needed about a year of preparation before deploying to Chechnya.” Outstanding success of this reform could be illustrated by the following: Moscow was able to maintain thousands of fully equipped troops at a constant state of readiness near the Russian-Ukrainian border for several months and simultaneously conduct military exercises with participation of 80 thousand of troops in other parts of the country.

Several important aspects withhold these transformations and give us time to find solutions and increase our defense capability:

- rampant corruption (one might even say “state creating” corruption, as in Stanislaw Lem's artificial state of Lamblia). It is impossible to overcome it in modern Russia, because it is cementing the foundation of the current political regime;
- demographic crisis, which complicates any form (contract or enlistment) of new soldiers' recruitment (which might lead to considering the need to reduce the sheer number of troops);

• ambitions of political and military leadership that do not always correspond to real economic capabilities of the state (this leads to various megalomaniac projects, whose number, however, is steadily decreasing).

However, these constraining elements should not spur the deceptive calm. The Russian army is not just the crowd of “cannon fodder” as some “experts” try to depict. It is the force which has to be taken into account and we must be ready to face it on the battlefield. Therefore, the development of defense and security sector, defense industry is an objective long-term priority for the country, regardless of the current political situation.

Besides, Russia does not give up hopes to forge a kind of an “army” using personnel of the “DPR” and “LPR”, based on the Russian model. The Southern District Command of the Russian Federation Armed Forces Reserve, which has been created to perform this task, works on that. Major command and staff positions in such a “military” corps have been occupied by the Russian officers. Up to 40 % of the ranks of these armies are the inhabitants of the occupied territories of Donetsk and Luhansk regions. Altogether, it allows Russia to keep forces sufficient to start offensive actions in the occupied territories.

However, Russia is not going to rely only on its own Armed Forces and proxy pseudo-armies in pseudo-republics – from year to year Russia is increasingly active in using its own private military companies and will continue to increasingly expand the practice. Ukrainian experts provide quite a detailed description of the exploitation of various PMCs by Russia (under the guise of “security firms” or their analogues) in numerous “hot spots” – from Bosnia to Ukraine and Syria.

The highest level of attention to this issue is corroborated by a discussion on this matter at a recent conference of the Academy of Military Sciences of the Russian Federation on February 27, 2016. And, most likely, the pressure of these various PMCs on Ukraine will only grow as well as the activities of different sabotage-recon-

naissance groups. But only Ukraine should expect increased activity of these structures on its territory – many of Russia’s neighbors (formally – allies) may “accidentally” find themselves under attack.

The attempts to influence Ukraine or the realization of the Ukrainian interests through diplomatic mechanisms continue unabated. At the UN level, Russia has reverted to the time-tested tactics of using the votes of some countries from Asia, Africa and Latin America in exchange for economic and military preferences. It is using BRICS and the SCO to demonstrate its emergence from international isolation. We should not also ignore the issues, which are painful for the West and could be affected by Russia – among them are presently Syria and ISIS. Although the West still preserves the unity on the issue of the Russian-Ukrainian conflict, ignoring the pressure of the Syrian question on this unity would have been short-sighted.

As we have already noted, Ukraine on its own is in a unique situation – not only have we become the first country where a full-fledged (as previously it was tried in Georgia) new model of aggression has been tested by the Russian Federation. We were able to defend ourselves (sometimes – paying too high a price) and develop mechanisms to counteract the most aggressive hybrid attacks and at the same time to continue the positional fight against a much stronger enemy. Thus our experience is not just worthy of a closer look (it is already being explored by the structures of NATO and the certain Eastern European countries) – it is unique in terms of assessment of threats which the world (and particularly Europe) will have to deal with very soon.

In his last interview with *The Atlantic*, US President Barack Obama said frankly that “The fact is that Ukraine, which is a non-NATO country, is going to be vulnerable to military domination by Russia no matter what we do”. [11] And it is important for understanding what our Western partners’ actually expect – the ability to defend ourselves on our own. Not to rely on “NATO forces”, but to build efficient, modern and combat-ready armed forces

that will be able to restrain the militaristic impulses of the northeastern neighbor.

We should not entertain themselves with illusions that Russia will give up a new kind of warfare – almost the all Russian military research efforts are aimed at its further development and specification. And, recognizing the Russia’s ability to find successful local (but strategically wrong) decisions, it is necessary to understand that there are not only Ukraine and the Baltic States in the area of direct “hybrid threats”, but also all the Russia’s CSTO neighbors and Europe as a whole. As part of its “hybrid strategy” and a course towards anarchic global security environment, Russia could consciously resume a number of “frozen conflicts”, particularly in Transnistria, Nagorno-Karabakh and other regions. And this trend is now unfolding – Vladimir Putin has already expressed readiness to support Serbia in its position on Kosovo [12].

For over 20 years we have ignored or preferred not to notice the permanent threat, and we cannot afford this attitude anymore. But were we only who “did not notice” it? It’s hard to ignore the stubborn refusal of the leaders of key world powers to notice more and more pronounced signs of backsliding on democracy, capacity building, strengthening of authoritarian tendencies and (primarily geopolitical) revanchism in the Russian Federation. All this led to missing the point, when the actions of the Russian leadership became a serious threat to European and world security. Significantly, despite the constant “reforms” in key international security structures (OSCE and NATO) in 1990’s and 2000’s, none of them was sufficiently ready for action in the new conditions of hybrid warfare. Russia’s hybrid operations are turning the whole area of international security to a single “risk zone.” Thus a situation is being created, when the hybrid aggression can be resolutely implemented against any country or group of countries (as exemplified in Russia’s actions in the EU’s informational and political space), including military (quasi-military) methods.

Returning to the Ukrainian context, it should be clearly understood: even if the fighting does not resume (or is not

overarching as it was during the summer of 2014 – winter 2015), even if the Russian side fully implements the Minsk agreements and restores Ukraine’s control over the border (which seems almost unbelievable at the moment) – even in this case hybrid warfare will not stop and it will be transformed only partially.

Even now it is clear that in addition to increasing informational pressure and transforming “DPR” – “LPR” into the lasting destabilize factor for the Ukrainian life, the Russian Federation uses the tactics of provoking radical events in Ukraine as well as in Europe. The most recent facts of detection of the Russian surveillance “embedded” into the ranks of the Ukrainian volunteer battalions and national-patriotic organizations indicate that Russia is ready to fight for Ukraine “to the last Ukrainian.” And “active measures” by the Russian special services will only accrue. An illustrative case: the most ardent supporter of the so-called “Third Mайдan” protest movement, moderator of many pages in social networks, which urges Ukrainian patriots to “go out” and “fight against the regime of internal occupation” is the former separatist “militant”, living in Russia. And the number of such cases is growing.

Discussion on Donbas often overshadows the issue of Crimea. Meanwhile, the militarization of Crimea is in full swing, and quite unlikely that this is “for nothing” – Crimea might become another factor in escalation, which could be provoked by Russia quite deliberately and thoughtfully. Especially in a case, when the plans of strengthening military presence there will be fully implemented.

Partial lull on the front should not provoke self-deceptive thoughts that “everything is over.” We have got quite a nominal respite (including through constantly criticized the Minsk II) which we have to use for real economic reforms, improvement of the security and defense system and search of complex solutions to counter hybrid threats in the near future.

Hybrid war did not start and will not end in Ukraine. It’s just the beginning...

Список використаних джерел

1. *Оригінал* статті українською був опублікований в українській щотижневій газеті «Дзеркало тижня» від 25 березня 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-vse-tilki-pochinayetsya-.html>
2. *Горбулін В. П.* «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. // «Дзеркало тижня». – № 2, 23.01.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-.html>
3. *Sabet-Parry R.* and wire reports. Lithuania President calls Russia “terrorist state”. // The Baltic Times. – 11.11.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.baltictimes.com/news/articles/35799/>
4. *Герасимов В.* По опыту Сирии. // Военно-промышленный курьер. – № 9 (624), 09.03.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vpk-news.ru/articles/29579>
5. *Горбулін В. П.* Тези до другої річниці російської агресії проти України. // Ukraine crisis media center. – 18.02.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uacrisis.org/ua/40347-gorbulin-tezy>
6. *Annual Report of the security information service for 2014.* // Security Information Service (BIS), Intelligence Service of the Czech Republic [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.bis.cz/vyrocnni-zpravaEN6c8d.html?ArticleID=1096>
7. *Propaganda and freedom of the media.* // The Representative on Freedom of the Media Organization for Security and Co-operation in Europe. – 26.11.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osce.org/fom/217456>
8. *Judah B.* Those who call for Brexit are handing European power to the Kremlin. // Independent. – 09.03.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.independent.co.uk/voices/those-who-call-for-brexite-are-handing-european-power-to-the-kremlin-a6921386.html>
9. *Sherr J., Giles K., Hanson Ph., Lyne R., Nixey J., Wood A.* The Russian Challenge. // Chatham House Report [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/field/field_document/20150605RussianChallengeGilesHansonLyneNixeySherrWoodUpdate.pdf
10. *Горбулін В. П.* «Чорна діра»: нескінченний тупик урегулювання. // Дзеркало тижня. – № 31, 28.08.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/internal/chorna-dira-neskincheniy-tupik-uregulyuvannya-.html>
11. *Goldberg J.* The Obama Doctrine. The Atlantic’s exclusive report on the U.S. President’s hardest foreign policy decisions. // The Atlantic. – April 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2016/04/the-obama-doctrine/471525/>
12. *Putin promises Serbia to back Kosovo claim.* // World Bulletin. – 11.03.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.worldbulletin.net/haber/170349/putin-promises-serbia-to-back-kosovo-claim>

References

1. *The original article in Ukrainian has been published in the Ukrainian weekly “Dzerkalo tyzhnya” on March 25, 2016.* Available at: <http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-vse-tilki-pochinayetsya-.html>
2. *Horbulin V. P.* “Hybridna viyna” yak kluchoviy instrument rossiyskoi geostrategii revanshu [“Hybrid war” as a key instrument of the Russian geostrategy of revanche]. Dzerkalo tyzhnya – The week mirror, № 2, January 23, 2015. Available at: <http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-.html> [in Ukrainian].
3. *Sabet-Parry R.* and wire reports. Lithuania President calls Russia “terrorist state”. The Baltic Times, November 11, 2014. Available at: <http://www.baltictimes.com/news/articles/35799/> [in English].
4. *Gerasimov V.* Po opyту Sirii [On Syria’s experience]. Voenno-promishleniy kurier – Military-industrial messenger, № 9 (624), March 9, 2016. Available at: <http://vpk-news.ru/articles/29579> [in Russian].
5. *Horbulin V. P.* Tezy do drugoi richnytsi rosiyskoy agresii proty Ukrainy [Theses to the second anniversary of the Russian aggression against Ukraine]. Ukraine crisis media center, February 18, 2016. Available at: <http://uacrisis.org/ua/40347-gorbulin-tezy> [in Ukrainian].
6. *Annual Report of the security information service for 2014.* Security Information Service (BIS), Intelligence Service of the Czech Republic. Available at: <https://www.bis.cz/vyrocnni-zpravaEN6c8d.html?ArticleID=1096> [in English].
7. *Propaganda and freedom of the media.* The Representative on Freedom of the Media Organization for Security and Co-operation in Europe, November 26, 2015. Available at: <http://www.osce.org/fom/217456> [in English].
8. *Judah B.* Those who call for Brexit are handing European power to the Kremlin. Independent, March 9, 2016. Available at: <http://www.independent.co.uk/voices/those-who-call-for-brexite-are-handing-european-power-to-the-kremlin-a6921386.html> [in English].
9. *Sherr J., Giles K., Hanson Ph., Lyne R., Nixey J., Wood A.* The Russian Challenge. Chatham House Report. Available at: https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/field/field_document/20150605RussianChallengeGilesHansonLyneNixeySherrWoodUpdate.pdf [in English].
10. *Horbulin V. P.* “Chorna dira”: neskincheniy tupyk uregulyuvannya [“The black hole”: the endless settlement stalemate]. Dzerkalo tyzhnya – The week mirror, № 31, August 28, 2015. Available at: <http://gazeta.dt.ua/internal/chorna-dira-neskincheniy-tupik-uregulyuvannya-.html> [in Ukrainian].
11. *Goldberg J.* The Obama Doctrine. The Atlantic’s exclusive report on the U.S. President’s hardest foreign policy decisions. The Atlantic, April 2016. Available at: <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2016/04/the-obama-doctrine/471525/> [in English].
12. *Putin promises Serbia to back Kosovo claim.* World Bulletin, March 11, 2016. Available at: <http://www.worldbulletin.net/haber/170349/putin-promises-serbia-to-back-kosovo-claim> [in English].

УДК 141.311:355.01:340.125

КОНЦЕПТ «ВІЙНА»: СЕМАНТИКА І ПРАГМАТИКА

Яворська Галина Михайлівна,
доктор філологічних наук, професор

Проблеми інтерпретації поняття війни в контексті російської агресії в Україні проаналізовано з урахуванням семантики термінів «війна», «збройний конфлікт», «гібридна війна» в міжнародному праві. Розглянуто відмінні й контроверсійні версії репрезентації збройного конфлікту в Україні, що корелюють із суперечностями його численних назв (*міждержавний збройний конфлікт, громадянська війна, проксі-війна, гібридна війна* та ін.). Ці терміни задають способи інтерпретації подій і формують понятійну рамку для дій політиків і дипломатів.

Показано доцільність застосування когнітивно-лінгвістичних методів для аналізу семантики концепту «війна» та виявлено усталені схеми його реалізації (**ВІЙНА ЦЕ СТИХІЙНЕ ЛИХО, ВІЙНА ЦЕ ПОДОРОЖ**).

Ключові слова: концептуальний аналіз, гібридна війна, теорія концептуальної метафори, проблеми категоризації.

Yavorska Galina

“WAR” CONCEPT: SEMANTICS AND PRAGMATICS

Interpretation problems of the notion of the war in the context of Russia's aggression in Ukraine are analyzed on the basis of the international law semantics of the terms “war”, “armed conflict” and “hybrid warfare”. Various and controversial versions of Ukraine's armed conflict representation, which correlated with the contradictions of its many names (international armed conflict, civil war, proxy war, hybrid warfare, etc.), are examined. These terms define ways to interpret events and form a conceptual framework within which politicians and diplomats act.

The expediency of the cognitive-linguistic methods use to analyze the semantics of the “war” concept is shown and the established schemes for its implementation are identified (war is a natural disaster, war is a journey).

Keywords: conceptual analysis, hybrid warfare, the theory of conceptual metaphor, categorization problems

Вступні зауваження. Ця стаття виникла як спроба відповіді на деякі питання, породжені реаліями російської агресії проти України. Питання, що

пов'язані з інтерпретацією поняття війни, із відмінностями й суперечностями у його розумінні, притаманними суспільній дискусії на ці теми. Точиться напру-

жена полеміка: чи є події, які відбуваються в Україні, *справжньою війною*? І якщо так, якщо Україна перебуває в стані війни з Росією, чому цей факт не визнано офіційно, тобто не позначено, не названо саме *війною*?

Дискусії змушують пригадати, що зв'язок понять «битва, війна» та «спір, суперечка» є давнім і не випадковим: недарма давньогрецька назва війни *πόλεμος* (від якої походить слово *полеміка*) об'єднувала у своєму значенні і збройні, і словесні баталії. Це спонукає замислитися, яким чином та або інша назва, точніше, факт вибору того або іншого словесного позначення, не просто відбиває, а структурує й організує, тобто концептуалізує способи розуміння дійсності та ставлення людини до певних подій.

Війни супроводжують людство протягом усієї його історії. Від давніх часів тема війни становить важливий предмет аналізу, і в наш час таких досліджень стає дедалі більше. У ХХ ст. в контексті двох світових воєн та усвідомлення можливості глобальних катастроф внаслідок застосування зброї масового знищення увага до проблем осмислення й розуміння війни посилилася. У ХХІ ст. кількість підстав для цього збільшується далі. Сьогодні практично кожна галузь наукової думки про людину та суспільство – філософія, соціологія, правознавство, історія тощо – виявляється придатною для створення теорій щодо природи війни, причин виникнення війн та можливих механізмів їхнього попередження або стримування.

Теоретичні побудови впливають на соціальну й політичну практику, формують певні публічні очікування і здатні впливати на процеси прийняття політичних рішень. Це накладає на дослідників і авторів праць про війну виразну моральну відповідальність. На тему застосування назви «війна» і дефініцій збройного конфлікту проводять міждисциплінарні конференції за участі військових, воєнних журналістів, фахівців з етики тощо. При цьому продовжують залишатися поза увагою когнітивні причини розходжень в інтерпретаціях.

Версії інтерпретації російської агресії в Україні. У смисловій репрезентації та розумінні російської агресії як з боку учасників збройного конфлікту (Україна та РФ), так і країн Заходу існують принципові суперечності. Маємо кілька різних версій подій, головні з них такі:

1. Міждержавний збройний конфлікт, викликаний агресією РФ проти України;

2. Громадянська війна в Україні (версія, обстоювана РФ);

3. Незаконна анексія Криму та громадянський збройний конфлікт на Донбасі (напр., у значній частині західних медій).

Названі версії є контрверсійними і практично не припускають узгодження. Це означає, що вони не можуть бути правдивими одночасно.

Суперечності інтерпретацій корелюють із суперечностями у позначеннях конфлікту (*проксі-війна, війна, громадянський конфлікт, міждержавний конфлікт, неоголошена війна, гібридна війна* тощо). Факт наявності численних неузгоджених назв окремо відзначений у наповненій фактичними даними статті, присвяченій війні в Донбасі і розміщеній в англomовній Вікіпедії, що підтверджує значущість даного аспекту для усвідомлення подій в Україні широким загалом.

Очевидні й неспростовні свідчення на підтвердження існування міжнародного збройного конфлікту на сьогодні фактично ігноруються. Значна кількість західних політиків та експертів вважають події на Донбасі внутрішнім конфліктом, пристаючи до версії агресора і не розглядаючи РФ як сторону протистояння (див., напр., дані про Україну у великій базі даних збройних конфліктів Університету Упсали [1]). Формат Мінських перемовин був створений на основі розуміння природи цього конфлікту як внутрішньокраїнського, що постійно обмежує ефективність наших дипломатичних зусиль.

Проблеми концептуалізації поняття війни у цьому зв'язку набувають особливої актуальності.

Когнітивно-лінгвістичні підходи. Теорія концептуальної метафори. Останнім часом досягнення когнітивної науки, зокрема когнітивної лінгвістики, відкрили нові перспективи у дослідженні базових цивілізаційних понять, до яких належить також концепт війни. Виникла можливість поглянути на проблему в новому ракурсі, дослідити за допомогою методів концептуального аналізу набір стійких уявлень про війну. Такі уявлення, з одного боку, є загальновідомими, а з іншого – мають не вповні усвідомлюваний, неявний характер, залишаючись поза рівнем критичної рефлексії. Вони належать до рівня базових знань, які поділяють члени певної спільноти, беручи їх як даність, як щось безумовне й природне. Однак, як вважають сучасні дослідники, цей рівень знань насправді пов'язаний із досить складними ментальними схемами та соціальними, культурними і мовними конвенціями.

Загальноприйняті уявлення про війну, любов, смерть тощо мають фреймову будову, яка не тільки концептуально структурує те, що люди думають про світ, але й впливає на їхні дії. Йдеться про зв'язок семантики концепту, його змістового наповнення, з прагматикою, яка відсилає до впливу слова, конкретної назви на соціальну дійсність. Такий вплив реалізується в дискурсивних практиках.

Операційно придатною для конкретного аналізу є теорія концептуальної метафори (ТКМ) Дж. Лакоффа і М. Джонсона. Метафори у межах ТКМ – це не риторична прикраса, а універсальний механізм пізнання дійсності, спосіб формування концептів. У свою чергу концепти впливають на сферу діяльності людини. У класичній праці «Метафори, що ними живемо», автори стверджують: «Концепти, які керують нашими думками, – це справа не тільки інтелекту. Вони також визначають нашу діяльність, аж до цілком прозаїчних побутових деталей. Концепти структурують те, що ми відчуваємо, те, як поведимося і як ставимося до інших людей» [2].

Автори підкреслюють, що концептуальна система зазвичай не усвідомлю-

ється, а шляхом до її аналізу є аналіз мовних даних [2]. Семантика (сфера значень і смислів) і прагматика (сфера соціальних дій) у межах ТКМ об'єднані, так само як і в інших когнітивно-лінгвістичних підходах. Це робить їх особливо придатними для застосування у суміжних дисциплінах, зокрема в тих, що мають справу з дискурсивними практиками – політології, соціології, конфліктології тощо.

Водночас від представників інших наук цей підхід вимагає певних зусиль, щоб побачити, скажімо, за звичними висловами на зразок, наприклад, *апетити агресора*, концептуальну метафору, яка репрезентує ворога у вигляді хижого звіра. І яка пов'язана, в свою чергу, зі стійким усталеним порівнянням війни зі звіром. Той факт, що за звичними переносними значеннями стоїть струнка та зв'язна концептуальна схема, вимагає абстрагуватися від уявлень про «природність» подібних порівнянь. Війна і ворог схожі на хижого звіра не в реальності, а в межах моделей репрезентації, що існують в культурі.

Крім теорії концептуальної метафори Лакоффа-Джонсона, яка довела свою придатність для аналізу політичних текстів і, зокрема, для когнітивного опису концепту війни [3], у подальшому аналізі ми спиралися також на теорію фреймів Чарльза Філмора, реалізовану у базі даних за проектом *FrameNet* [4], та на результати власних досліджень у галузі аналізу концептів та політичного дискурсу [5].

Нижче наводимо деякі міркування щодо публічного дискурсу, що формується в Україні навколо поняття війни, і доповнюємо їх даними зі сфери міжнародно-правової інтерпретації війни та збройного конфлікту.

Громадські дискусії про назви війни.

Одне з ключових для громадської свідомості в Україні питань стосується кваліфікації і, відповідно, назви російської агресії як власне війни. Позначення «антитерористична операція» (АТО) у публічному вимірі часто сприймається як таке, що нібито знижує рівень подій, що відбуваються в Україні, і не відбиває суті конфлікту між державами та ролі РФ як нападника. Спроби полі-

тиків та експертів пояснити правомірність офіційної назви здебільшого залишаються марними. Вимога частини громадськості до української влади «назвати війну війною», що виникла з початком агресії РФ, не втрачає актуальності і час від часу, залежно від внутрішніх та зовнішніх обставин, загострюється. Прибічники цієї позиції вважають – і небезпідставно – що зміна назви (АТО на «війна») тягтиме за собою практичні наслідки, хоча навряд чи уявляють собі їх у повному обсязі. Принаймні, про розрив дипломатичних відносин з країною-агресором внаслідок «оголошення війни» говорять у цьому зв'язку набагато частіше, ніж про можливі військово-політичні наслідки або про неминучі наслідки у вигляді обмеження громадських свобод. На рівні медійного (та новомедійного) дискурсу широко вживаним донедавна було позначення «неоголошена війна». Пор. регулярні заголовки на зразок «*Неоголошена війна в Україні вже забрала тисячі життів*» або, з уточненням, «*Неоголошена війна Росії на Сході України*», а також назви документального фільму, книги «Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніки АТО» 2015 р. та ін.

З одного боку, «неоголошена війна» є полемічним позначенням щодо АТО, бо містить слово *війна*. З іншого боку, тут міститься той же ледь прихований докір українській владі – адже неоголошена війна на рівні загальноприйнятих уявлень є такою, що відхиляється від певного ідеалізованого зразка. Хоча за нормами міжнародного права після 1945 р., офіційний факт оголошення війни не є визначальним для визнання того, що війна або збройний конфлікт існують *de jure*. У Хартії ООН нічого не сказано про суттєвість факту оголошення війни для міжнародного права. У статті 2-й Женевських конвенцій 1949 р. стверджується, що їхні положення застосовують в усіх випадках збройних конфліктів, а не тільки у випадках війн, які було формально оголошено[6].

Окрему проблему становить назва *гібридна війна*. Чи є вона справжньою

війною? З погляду загальноприйнятих уявлень, відповідь напрошується «ні», або, принаймні, «не зовсім», бо внутрішня форма терміну зі словом *гібридна* фокусує на «змішаному» характері явища. Невипадково широке застосування позначення *гібридна війна* щодо російської агресії проти України не переконало згаданих критиків влади, і вони продовжують наполягати на потребі «відверто говорити про війну з Росією». З іншого боку, активна частина громадськості дорікає тим, хто «не помічає війни». Очевидно, така настанова також не зовсім вписується до поширених уявлень про «справжню» війну.

Війна у міжнародному праві. Коливання у розумінні гібридної війни стосуються не тільки громадських дискусій і сфери повсякденних уявлень, а й спеціальних галузей знань та суспільних інституційних практик. Внаслідок розходжень у розумінні змісту терміна виникають складнощі у правовій кваліфікації явища гібридної війни і, відповідно, в окресленні припустимих відповідей на гібридні воєнні дії. Невипадково, що після початку російської агресії проти України минуло два роки, перш ніж НАТО у певному плані прирівняло гібридні війни до військової агресії і визнало гібридні воєнні дії проти країни-члена НАТО підставою для введення в дію статті 5 Вашингтонської угоди (яка передбачає колективну відповідь в разі нападу на одного з членів Альянсу).

У міжнародно-правових документах також не знаходимо однозначної відповіді щодо застосування терміну війна. Після терористичних атак 11 вересня 2001 р. Сполучені Штати Америки заявили про свою залученість до «глобальної війни з терором», що спричинило потребу звернутися до проблем визначення понять «війна» і «збройний конфлікт» у міжнародному праві. У травні 2005 р. виконавчий комітет Міжнародної правової асоціації (*ILA*) доручив комітетові з питань використання сили (*Use of Force Committee*) створити доповідь щодо міжнародно-правових значень термінів «війна» та

«збройний конфлікт». Висновки експертів, серед іншого, полягали в тому, що хоча термін «війна» (*war*) продовжує використовуватися, однак загалом у міжнародному праві замість нього застосовується ширше поняття «збройний конфлікт» (*armed conflict*), яке передбачає дві обов'язкові складові частини – наявність організованих озброєних контингентів та залученість до бойових дій певної інтенсивності [6]. Ці мінімальні критерії вважаються, судячи з усього, в даному випадку достатніми, і можуть супроводжуватися певними додатковими характеристиками. Для нас важливо, що, по-перше, термін «війна» не є юридично обов'язковим, а по-друге, що окреслення значень, тобто семантики термінів, є складним завданням, що потребує спеціальних зусиль фахівців.

Можемо зробити також ще один висновок – міжнародне право має реагувати на зміни безпекової реальності у світі, появу новітніх загроз. Після 11 вересня для правового визначення «війни» та «збройного конфлікту» необхідно стало враховувати специфіку «війни з терором». Сьогодні, після агресії РФ проти України, у зв'язку реаліями гібридної війни знову виникла потреба у дослідженні й уточненні семантики відповідних міжнародно-правових термінів. Очевидно, гібридну війну не вдасться підвести під поняття «збройний конфлікт», критерії, що визначені згаданими вище експертами як мінімальні, тут не спрацьовують, бо виявляються у цьому випадку недостатніми.

Проблеми категоризації. Концепт війни, інтуїтивно зрозумілий і загальновідомий, насправді виявляється складним і не таким однозначним при спробі позначення конкретних подій. І справа не тільки в тому, що сучасні війни принципово відрізняються від воєн часів Фукидіда. Точніше було б сказати, що технологічна модернізація лише гранично загострила відомі проблеми.

Складається враження, що нині настав час, передбачений одним впливовим американським військовим аналітиком, який понад 10 років тому писав:

«У кінцевому підсумку ми змушені будемо мати справу із заплутаною дійсністю, яка не вкладається в комірочки концептуальних категорій» [7]. Тоді йшлося про зміни стратегічних концепцій НАТО та США внаслідок змін у безпековому довікллі після 11 вересня 2001 року. Сьогодні, після російської агресії в Україні, ця нова невпорядкована реальність уже оточує нас. І виявляється, що орієнтація в ній теоретично й практично пов'язана з розв'язанням деяких когнітивних проблем категоризації.

У сучасній когнітивній науці прийнято розрізняти класичний підхід до категоризації (пов'язаний з Арістотелем) і неklasичний, або підхід, пов'язаний із теорією прототипів. Останній спирається на ідеї пізнього Людвіга Вітгенштейна, праці психолога Елеонори Рош та інших дослідників.

Класичний підхід передбачає наявність спільних властивостей у всіх членів категорії і чіткі межі між категоріями. Питання про належність об'єкта до категорії у його межах вирішується однозначно – так або ні. У наукових напруженнях, що продовжують цю лінію, зокрема у структурально-лінгвістичних та генеративних підходах, ознаки для віднесення до категорії, мають бути необхідними і достатніми.

Вітгенштейн (*Philosophical Investigations*, §§ 65–71) критикує цей підхід, доводячи, що насправді категорії є побудованими за принципом «сімейної подібності» (*family resemblance*). Як він показує на прикладі категорії ігор, до якої входять настільні ігри, ігри з м'ячем, шахи, Олімпійські ігри та ін., спільного елемента, що об'єднує всі без винятку члени категорії, може не бути. Такі ознаки, як змагання, перемога, розвага, випадковість та ін., що асоціюються з грою, не є властиві усім без винятку членам категорії, а тільки деяким із них. Категорія формується за принципом змінних наборів спільних рис, як це буває у різних членів родини (колір очей, риси обличчя тощо), ці риси взаємно накладаються і перехрещуються. Тобто структура категорії не є жорсткою. Водночас при від-

несенні до категорії беремо до уваги мовні особливості вживання слова *гра*. На цих ідеях побудована сучасна теза про принципову множинність категоризації.

Ігри і війни: випадок Мордору. Якщо спробуємо поглянути на категорію подій, що позначаємо словом «війна», на зразок того, як це пропонує Вітгенштейн для категорії ігор, то побачимо, що сюди можна або слід було б включити, крім війн, що відомі з історії (Пелопонеські війни, Столітня війна, наполеонівські війни, Перша і Друга світові війни, Шестиденна війна і т.д.) та новітніх високотехнологічних воєн, також «зоряні війни», «космічні війни», численні комп'ютерні ігри з віртуальними війнами, війни у стилі фентезі з літератури і кінематографу, футурологічні (анти)утопії тощо. Крім того, до категорії воєн у сенсі Вітгенштейна можна було б віднести війну добра зі злом, світла і темряви тощо.

Придивляючись до дискурсу на теми сучасної війни в Україні, бачимо, що деякі з названих фантастичних чи метафоричних різновидів війн відіграють значну роль у репрезентації концепту (пор. *Росія – це Мордор*, з використанням образу з роману Толкієна «Володар кілець» у жанрі фентезі, або з фільму за цим романом). Такі інтерпретаційні моделі проникають в офіційний дискурс, так, у промові Президента України Петра Порошенка з нагоди Дня незалежності 2015 р. Новоросію названо міфом, «країною Мордор». Під впливом есхатологічних моделей боротьби світла й темряви формується розуміння ролі України як цивілізаційного форпосту, що стоїть на захисті Європи. Це також на сьогодні стало частиною офіційного політичного дискурсу.

Поняття гри є близьким до поняття війни за багатьма параметрами, війна не випадково припускає осмислення в ігрових термінах. Гра є базовим поняттям і для сфери політики: картярські, шахові, театральні аналогії буквально пронизують політичний дискурс. Концептуальна метафора ПОЛІТИКА ЦЕ ГРА є вельми поширеною. Так само поширеною є метафора ПОЛІТИКА ЦЕ ВІЙНА – діяльність політиків регуляр-

но описують у термінах військових баталій (політичні *вороги б'ються за перемогу* на виборах, застосовують при цьому *політичну зброю, маневрують*, мають *армію* прихильників, і т.д.). Це настільки звично, що метафоричний характер політичних дій майже не помітний.

Поряд з цим існує також концептуальна схема ВІЙНА ЦЕ ГРА. Хоча реалізується вона дещо по-іншому. Тут на перший план виходить не агресія, яка є природним складником війни, а такі елементи, як випадковість і непередбачуваність. Найвідоміший теоретик війни Клаузевіц вважав, що з усіх видів людської діяльності війна найбільше нагадує гру в карти [3]. Деякі дослідники вважають, що у репрезентації війни існують дві основні схеми, що конкурують. З одного боку ВІЙНА ЦЕ КАТАСТРОФА (або: ВІЙНА ЦЕ ПЕКЛО), а з другого – ВІЙНА ЦЕ ГРА (ВІЙНА ЦЕ СПОРТ) [3].

Прототип і перспектива. Теорія прототипів Елеонори Рош [8] становить осердя значної частини сучасних когнітивно-орієнтованих семантичних досліджень. Рош описала та за допомогою психологічного експерименту обґрунтувала ефект «прототипу» – найвиразнішого представника категорії, що перший спадає на думку при назві категорії. Наприклад, прототип для категорії «птахи» в англійських країнах – це *robin*, «малинівка». Пізніше з'ясувалося, що в інших традиціях прототип птаха буде інший, залежно і від природних, але насамперед від культурних передумов.

Застосовуючи цей підхід до нашого матеріалу, можна припускати, що для сучасних жителів Європи прототипом війни взагалі – тобто найвиразнішим і психологічно найпомітнішим (*salient*) представником цієї категорії, що найчастіше згадується в писемних та усних текстах – слугуватиме Друга світова війна. Для представників інших культурно-цивілізаційних ареалів та інших часів прототип війни набував чи може набудати іншого вигляду.

Серед постулатів когнітивних досліджень, крім поняття прототипу, зак-

центуємо ще на двох: на принциповій множинності принципів категоризації (про це йшлося вище) і на необхідності введення поняття перспективи (точки зору) до семантичного опису [9]. Останній момент для аналізу концепту війни є особливо важливим, бо події війни набувають відмінного і навіть протилежного вигляду, інтерпретуються по-різному, залежно від того, хто саме їх сприймає. Солдат на передовій бачить війну інакше, ніж ті, хто в тилу, військовий – не так, як цивільний, картина війни у нападника може ні в чім не нагадувати сприйняття війни з боку сторони, на яку здійснено напад.

Далі розглянемо декілька актуальних когнітивних схем, пов'язаних з репрезентацією війни.

Війна як стихія (вогню, вітер, вода) і як хвороба (мор). Розуміння війни як природного явища має глибоке культурне і хронологічне коріння. Ще Фукидід, найвідоміший з античних теоретиків війни, порівнював її зі стихійною силою, природними лихами (як землетрус, засуха), непередбачуваними бідами, що валяться на людський рід. Ця концептуальна схема і сценарій, що їй відповідає, має численні наслідки для інтерпретації подій, пов'язаних з війною, та діями учасників.

Поширеною у нас когнітивною метафоричною схемою репрезентації війни є «ВІЙНА ЦЕ РУЙНІВНА СТИХІЯ (СТИХІЙНЕ ЛИХО)». У її межах війна постає неконтрольованою силою. Моральні питання та проблеми відповідальності тут виводяться за дужки – стихія виникає і діє сама по собі.

За українськими даними, війна досить регулярно представлена у вигляді вогню, пожежі: «...вона [війна] *тільки розгоралась* і їй не видно було кінця». [Володимир Малик. Посол Урус-Шайтана (1968)] (тут і далі приклади з української художньої літератури відібрано з НКРЯ). Цей варіант реалізації розглядуваної схеми є, можливо, найочевиднішим. Вирази *вогню війни*, *пройти крізь вогню війни* загальновідомі і пов'язані насамперед з описа-

ми подій Другої світової (Великої вітчизняної) війни. Кіноповість Олександра Довженка має назву «Україна у вогні». Репрезентація війни як пожежі в Україні була підтримана страшними-реаліями каральних операцій 1941–1943 рр. і спалених під час них сіл [10]. Вогню пов'язаний також із темою спогадів про минулу війну (*Вогняним смерчем увірвалось на нашу землю страшне лихо*) і є символом пам'яті про неї (вічний вогню як складова частина пам'ятників загиблим), що має опору в поминальних традиціях.

Крім вогню, війна осмислюється через стихії вітру і води. Це насамперед гроза, буря. Роки війни в радянській літературі позначали як *буремні*. Проте зв'язок з буревієм і водою давніший: «*Бо війна корчує ліси, корчує села і озером сльози збирає, життя топить*». [Марко Черемшина. Зрадник (1919)].

У межах цієї схеми війна виступає у ролі активної сили. Ми звикли до виразів *війна нищить, руйнує*, проте не звертаємо уваги, що війна діє в таких випадках як живий суб'єкт. Пор. сталий вираз *зруйновані війною* (міста, будинки, інші артефакти). Це не випадково: війна як природна стихія руйнує те, що належить до сфери культури.

Розвиток цієї метафоричної схеми в окремих авторів приводить до приписування війні здатності здійснювати контрольовані і цілеспрямовані дії, навіть думати і здійснювати задум, тобто діяти із заздалегідь запланованим наміром: «*Задумала війна одібрати у неї й її другого сина, і покликали Андрія до військової служби*». [Микола Хвильовий. Мати (1930)]. Це явний випадок яскравої індивідуально-авторської метафори, яка, однак, не виходить за межі описаної моделі.

Усталеним є також вираз *війна забрала (одібрала, взяла)*. Війна забирає у матері синів, у молодих – кохання і надії. Ця формула, як показують наші дані, набула особливої актуальності при описі подій нинішньої війни. Пор. численні заголовки: «*Війна забрала чоловіка за кілька днів до дня народження дружини*»; «*Війна забрала життя чоловіка*

Тетяни Чорновол». Тут знов бачимо, що поведінка війни подана як «цілеспрямована» – дієслово *забрати* описує контрольовану дію.

Крім того, формула *війна забрала* має явну паралель із фразеологізмом *вода забрала (взяла)*. Пор.: «Ця вода забрала, знищила мало не все, що мав Демко». [Борис Грінченко. Хатка в балці]. «Надаремно Іван поспішав з полонини: він не застав Марічки живою. За день перед сим, коли брела Черемош, взяла її вода» (Михайло Коцюбинський, II, 1955, 331)». Цей вираз часто трапляється у сучасних заголовках «Велика вода забрала життя сотень людей на Філіппінах». Паралельними за значенням і структурою є традиційні вирази *узьяла річка, узьяла могила*. Таким чином, у випадку репрезентації війни як водної стихії маємо справу з моделлю, глибоко вкоріненою у народну традицію.

Отже, війна як стихія виступає в активній ролі. Натомість людині у цій когнітивній схемі, яка репрезентує війну як стихійне лихо, відводиться пасивна роль – терпіти страждання, чекати («Якби мені хто сказав, що, як *упаде квадрильйонна крапля, тоді вийде війни кінець*, тоді вернеться мій Оврам, я б перещитала». [Микола Куліш. Патетична соната (1930)]); перебути війну, як перебувають негоду: «Аби студінь перезимувати, аби рости увесні, аби вітрові не даватися та й *аби війну перебути*». [Марко Черемшина. Зрадник (1919)].

Варіантом цієї ж схеми можна вважати когнітивну метафору «Війна – це епідемія смертельної хвороби». Саме так, за допомогою давньогрецького *leitós* «мор, чума», описує війну Фулідід. Деякі дослідники припускають, що в лаконському діалекті давньогрецької мови це слово мало значення «голод» [11].

І в українських письменників (М. Коцюбинський, Ліна Костенко) війна опиняється в одному ряду з мором, холерою, голодомором. «Війна, як смертельна хвороба, що передається» – це назва статті 2010 р., присвяченої міркуванням про Другу світову війну. «Війна – це хвороба, як чума», – пише

блогерка у травні 2015 р., маючи на увазі війну на сході України. Примітно, що в сучасних текстах війна постає як хвороба, що руйнує не так тіла, як душі людей.

Війна як подорож. Складається враження, що ця схема також має глибоке культурне коріння. У її межах війна протиставлена дому. Солдати повертаються додому як мандрівники. На час війни контакти з родиною обмежені або перериваються.

Вдома можуть відбуватися катастрофічні зміни (зрада дружини, смерть близьких тощо). Рідний дім за час відсутності господаря на війні стає незнаною – і навіть ворожою – територією. «Перед ним раптом повстає відпускний солдат, який, *прийшовши вночі з війни додому*, застає на брачному ліжку свою жінку з сусідським дванадцятилітнім хлопчиком». [Микола Хвильовий. Повесть про санаторійну зону (1924)].

Інколи втрата дому й родини постає як покарання за неправильну поведінку воїна-мандрівника, який піддається спокусам (що дещо нагадує античні сюжети з Одисеем): «Аж після війни дізнався, що, *доки він ходив із своїми лед-лізми, втратив сім'ю*: в один день, в один змиг ока загубив найдорожче – дружину й дітей малих». [Олесь Гончар. Берег любові (1976)].

У текстах про нинішню війну в Україні цей сюжет набуває дещо відмінного вигляду через іншу перспективу: коли боєць повертається додому змінюється не дім. Іншим, «не тим» виявляється він сам. Зміна ідентичності героя нагадує результат перебування у «іншому світі». Світи мирного життя і війни виявляють несумісність. За цими ознаками світ війни нагадує потойбічний світ (пор. згадану вище схему «ВІЙНА ЦЕ ПЕКЛО»).

«Не той чоловік». Чому солдатам так важко повертатися з війни у сім'ю – цей заголовок матеріалу на «Українській правді», присвячений психологічним проблемам адаптації до мирного життя, досить чітко описує ситуацію і в аспекті, який нас цікавить. «Нерідко це справжня нова драма і війна. Вже вдома», –

пише автор. Характерно, що наслідком повернення з війни тут також стає втрата сім'ї: дружина йде від чоловіка, який став іншим, або той йде з дому сам.

Висновки. Попередній аналіз концепту «війна» виявляє деякі суттєві риси його когнітивної структури. Особливості сприйняття й інтерпретації подій, пов'язаних з російською збройною агресією проти України, зумовлені як складною семантичною структурою концепту війни, так і особливостями його дискурсивної реалізації.

Різні типи дискурсу по-різному «профілюють» концепт (термін професора Єжі Бартмінського). При цьому і громадські дискусії щодо позначення *війни*, і міжнародно-правові проблеми навколо побудови придатної дефініції війни та збройного конфлікту підтверджують тезу про принципову множинність категоризації. Правова проблема визначення статусу гібридної війни потребує подальшого вивчення, також у контексті сучасних семантичних досліджень.

Різні версії інтерпретації подій російської агресії в Україні (міждержавний збройний конфлікт, громадянська війна, проксі-війна тощо) суперечать одна одній. Неправдивість нав'язуваної агресором версії внутрішнього громадянського конфлікту в Україні має бути викрита, бо така інтерпретація докорінно підриває ефективність наших дипломатичних зусиль.

Роль найменувань російської агресії в інформаційній складовій конфлікту,

в дипломатичному діалозі, в міжнародно-правовому аспекті не викликає сумніву. Вони задають способи інтерпретації подій і формують понятійну рамку для суспільно-значущих дій.

Позначення *громадянська війна* спирається на фрейм, у якому поняття перемоги нівелюється, натомість на перший план виходить мета досягнення миру. Натомість *справедлива війна*, тобто війна проти агресора, передбачає досягнення перемоги задля встановлення миру. Таким чином, концепт миру, що позначає «нормальний», або «звичайний» стан суспільства, у дзеркалі когнітивно-семантичного аналізу виявляється похідним від концепту війни та конкретного способу його категоризації. Щодо гібридної війни – її фреймова рамка залишається досі не визначеною. Ці питання заслуговують надалі докладного вивчення.

Концепт війни має динамічну структуру. Прототипний характер Другої світової для категорії подій, яка об'єднує війни, очевидно, впливає на сучасні уявлення про війну, також і на ментальну репрезентацію російської агресії в Україні. Водночас тут відбувається зсув: нинішня війна поступово переміщується для громадян України до центру категорії. Про це свідчать вирази *до війни* і *після війни*, які до 2014 року мали значення «до Великої Вітчизняної війни», а нині змінюють референцію – *до війни* тепер позначає життя до російської агресії, а *після війни* відсилає до майбутнього.

Список використаних джерел

1. *Uppsala Conflict Data Program* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ucdp.uu.se/#country/369>
2. *Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by.* Chicago&London: University of Chicago Press, 1980, P. 3.
3. *Fabiszak M. A Conceptual Metaphor approach to war discourse and its implications.* – Режим доступу : <https://www.academia.edu/2479807>
4. *FrameNet* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/>
5. *Яворська Г. М., Богомолов О. В. Непевний об'єкт бажання: ЄВРОПА в українському політичному дискурсі.* – К.: вид-во Дм. Бурого, 2010. – 136 с.; Яворська Г. ЄВРОПА в україн-

References

1. *Uppsala Conflict Data Program* – Retrieved from <http://ucdp.uu.se/#country/369>
2. *Lakoff, G., Johnson M. (1980). Metaphors we live by.* Chicago&London: University of Chicago Press [in English].
3. *Fabiszak, M. A Conceptual Metaphor approach to war discourse and its implications* – Retrieved from <https://www.academia.edu/2479807> [in English].
4. *FrameNet* – Retrieved from <https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/> [in English].
5. *Yavorska, G. M., Bogomolov O.V. (2010). Nepevnyi obiect bazhannia: Evropa v ukrainskomu politychnomu dyskursi.* [Uncertain object of desire: Europe in the Ukrainian political discourse] Kyiv [in Ukrainian]; *Yavorska G. (2013) Evropa v ukrainskih tekstah (k probleme variativnosti kon-*

ских текстах (к проблеме вариативности концепта) / Г. Яворська *Etnolingwistyka* 25. – Lublin: wyd-wo UMCS, 2013. – S. 97–111; Galina Yavorska, Galyna Zymovets. Motivational scenarios and semantic frames for social relations in the Slavic languages – friends, enemies, and others // Päivi Juvonen and Maria Koptjevskaja-Tamm (Eds.), *The Lexical Typology of Semantic Shifts*. Berlin et al.: Walter de Gruyter, 2016. Pp. 335–353 (forthcoming).

6. *Final Report on the Meaning of Armed Conflict in International Law / The Hague Conference (2010). Use of Force*. – Режим доступу : <http://www.ila-hq.org/download.cfm/docid/2176DC63-D268-4133-8989A664754F9F87>

7. *Yost David S. Debating security strategies // NATO Review*, 4, 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nato.int/docu/review/2003/issue4/english/art4.html>

8. *Rosch E. Cognitive Representation of Semantic Categories // Experimental Psychology*. 1975 – V. 104. Pp.192–233; Geeraerts D. Prototype theory Prospects and problems of prototype theory // *Cognitive linguistics: basic readings*. Berlin, 2006.

9. *Geeraerts Dirk. A rough guide to Cognitive Linguistics // Geeraerts Dirk (ed.). Cognitive Linguistics: Basic Readings/ Mouiton de Gruyter, 2006. Pp.1–28.10; Легасова Л., Спалені села (1941–1944 рр.): український вимір трагедії / Л. Легасова, М. Шевченко // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук.статей / Відп. ред. О. Лисенко; НАН України; Інститут історії України*. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – С. 154–169.*

10. *Sallares Robert. The Ecology of the Ancient Greek World*. New York: Cornell University Press, 1991. P. 459.

cepta) [Europe in the Ukrainian texts: to the problem of concept variability]. *Etnolingwistyka* 25. Lublin (pp.97–111) [in Russian]; Galina Yavorska, Galyna Zymovets (2016). Motivational scenarios and semantic frames for social relations in the Slavic languages – friends, enemies, and others. Päivi Juvonen and Maria Koptjevskaja-Tamm (Eds.) *The Lexical Typology of Semantic Shifts*. Berlin et al.: Walter de Gruyter. (pp.335–353 forthcoming) [in English].

6. *Final Report on the Meaning of Armed Conflict in International Law (2010). The Hague Conference Use of Force*. Retrieved from <http://www.ila-hq.org/download.cfm/docid/2176DC63-D268-4133-8989A664754F9F87>

7. *Yost, David S. Debating security strategies // NATO Review*, 4, 2003 – Retrieved from <http://www.nato.int/docu/review/2003/issue4/english/art4.html> [in English].

8. *Rosch E. Cognitive Representation of Semantic Categories. Experimental Psychology*, v. 104, 1975. Pp.192.233; Geeraerts D. (2006) Prototype theory. Prospects and problems of prototype theory // *Cognitive linguistics: basic readings*. Berlin.

9. *Geeraerts, Dirk (2006). A rough guide to Cognitive Linguistics // Geeraerts Dirk (ed.). Cognitive Linguistics: Basic Readings/ Mouiton de Gruyter, Pp.1–28.*

10. *Legasova L., Shevchenko, M. (2010). Spaleni sela (1941–1944 rr.): ukrainiskii vymir tragedii [Burnt villages (1941–1944) of Ukraine: Ukrainian dimension of the tragedy]. *Storinky voennoi istorii Ukrainy: zbirnyk nauk st* – Kyiv: Institut istorii Ukrainy. – Vyp. 13, 154–169.*

11. *Sallares, Robert (1991). The Ecology of the Ancient Greek World*. New York: Cornell University Press, 459.

ЛЕГІТИМАЦІЯ НАСИЛЬСТВА У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Парахонський Борис Олександрович,
доктор філософських наук, професор

У статті аналізуються механізми легітимації насильства у сучасній практиці міжнародних відносин та їх зв'язок з тими або іншими уявленнями про світовий порядок. Проблема легітимного використання сили актуалізована у контексті російської агресії проти України та політики санкцій з боку Заходу.

Ключові слова: насильство, легітимність, легітимаційні практики, криза легітимності, права людини.

Насильство у соціально-політичному вимірі можна визначити як спосіб ефективного впливу певного суб'єкта (індивіда, соціальної групи, спільноти, держави, тощо) на іншого з метою підкорення власній волі та примусу щодо слідування своїм інтересам. Це знаряддя здобування, збереження або посилення та поширення влади. Окрім фізичного (збройного – військового, поліційного) насильства, у міжнародних відносинах має значення насильство економічне – застосування санкцій, торговельні війни, ембарго, а також насильство соціально-психологічного типу – вплив на свідомість населення, лідерів, політичних еліт. Вважається, що насильство є дозволеним і легітимним, якщо воно походить від законної влади і поставлено у певні межі.

Легітимність – морально-правова категорія, що позначає віру у законність та необхідність соціального порядку, підтриманого відповідними інститутами влади або усталеними відносинами у суспільстві та у міжнародних справах. Насильство є необхідним для існування держави, оскільки покликане підтримувати існуючий соціальний порядок і має функції захисту від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Чинник насильства в історії людства та у відносинах між народами відіграє одну з базових функцій – у системах захисту і безпеки, формах експансії, заволодін-

ні ресурсами виживання і розвитку тощо. Війни та конфлікти, хоча і мають наслідком фізичне знищення або підкорення супротивника, є також своєрідними комунікаційними системами, тобто передбачають діалог, переговорні процеси, потребу в розумінні мови, уявлень та цілей противника. Власне фізичне зіткнення також є певною комунікацією. Взаємодія у боротьбі приводить деякою мірою до взаємозбагачення досвідом, технологічного вдосконалення тощо.

З іншого боку, жодне суспільство не може існувати лише завдяки силі. Навіть найбільш примітивна й брутальна спільнота виробляє поміж себе закони, норми й звичаї, порушення яких підлягає покаранню. Скільки існує людське суспільство, завжди сила корелює з правом. Характер побудови й ефективність суспільства визначається їх співвідношенням й спрямуванням. Вони можуть суперечити одне одному, вступати у взаємодію або конфронтацію, але можуть також і взаємно себе підтримувати. Найбільший рівень домінації силових механізмів в суспільному житті демонструє тоталітарне суспільство імперського типу, максимальний рівень панування правових – можна спостерігати в розвинених демократичних суспільствах.

Багатовіковий досвід досягнення угод та домовленостей у міжнародних взаємодіях стимулює поступове об-

меження права на насильство, призводить визначення норм і правил його застосування (легітимаційні практики). Право на збройне насильство зрештою монополізується державою (заборона індивідуального насильства – кровної помсти, феодальних міжусобиць, дуелей, кримінальних розборок тощо).

Історично виробляється певний базовий рівень уявлень щодо припустимості і меж насильства у напрямку звуження його легітимності. Християнство та інші світові релігії накладають морально-етичні обмеження на насильство. Водночас справедливими вважаються війни, що ведуться проти іновірців, за ствердження певних цінностей або за національне визволення. Вищим рівнем легітимності збройного насильства можна вважати оборону проти нападу зовнішнього ворога, спротив іноземній агресії.

Певний політичний режим та соціальний устрій визнається легітимним, якщо переважна більшість спільноти з цим погоджується і виявляє згоду жити і діяти за визначеними правилами. Легітимність корелює з поняттям узурпації, нелегітимного режиму влади, який у свою чергу прагне стверджуватись, виробляючи власну легітимацію. Ствердження нового владного режиму або соціального порядку супроводжується застосуванням сили.

У добу Французької революції, коли законна влада короля була замінена на режим республіки, легітимаційні практики, побудовані на традиціях і звичаях монархії, поступилися місцем міркуванням раціонального устрою суспільства, що передбачало також правомірність революційного насильства. Революційний терор сам потребував легітимації, тобто радикальної заміни легітимаційного дискурсу – «тисячолітня експлуатація надає право на знищення аристократії». Але й сама аристократія бачила власну легітимність у віковичних формах порядку, освячених вірою.

Реальність монархічного світу, у якому цілком правомірним є захист від «деструктивних сил», що руйнують уста-

лений соціальний порядок, протистоїть світу буржуазному, в якому домінують інші цінності – прав людини, свободи, рівності, – здобуття або захист яких за допомогою насильства вважається цілком виправданим.

Універсальною формою легітимації є система вірувань, яка підтримується соціально-ідеологічними інститутами у вигляді церкви, партійної ієрархії тощо. Зміна форми соціально-владного порядку вимагає і відповідної трансформації вірувань. Революції виробляють свої практики легітимації – обґрунтування в уявленнях мас необхідності змін. Має пройти певний історичний час, щоб нова форма легітимності ствердилась і сприймалась як належна.

Конкуренція легітимаційних практик врешті-решт завершується домінуванням однієї з них внаслідок здійснення соціально-практичного вибору на користь більш комфортної та ефективної для суспільства і людини соціальної реальності. Питання в тому, чи можливо встановити, яка соціальна реальність є більш ефективною та історично справедливою – тобто чи існують загальнолюдські підстави легітимації, чи остання має завжди відносний характер залежно від особливостей організації певного суб'єкта та його вірувань?

Тоталітарна влада висуває своє розуміння справедливого й історично виправданого, яке різко контрастує із загальнолюдськими уявленнями, пропонуючи власні міфи і цінності. Ідеологія нацизму або диктатури пролетаріату легітимізує насильство до певних груп населення або цілих народів.

Розуміння справедливості формується на соціально-психологічному рівні – як віра у справедливий світ – такий, що надає людині можливість виживати, здійснювати свої прагнення та цілі, за умов, якщо вона дотримується визначених правил та норм поведінки. Передбачається, що належним чином побудований життєвий світ людини гармонізований з її потребами та внутрішніми настановами. Практика легітимації лише приводить чинні норми і

правила поведінки у відповідність до певного типу розуміння справедливості.

Накопичення розбіжностей між внутрішнім і зовнішнім супроводжується зростанням незадоволення, суперечностей та врешті-решт призводить до конфлікту (*криза легітимності*). Його вирішення передбачає процеси відновлення рівноваги – шляхом зміни зовнішнього середовища або шляхом внутрішніх трансформацій своїх переконань та настанов. В обох випадках ідеться про застосування сили, певний тип насильства. Людині властиво вважати насильство легітимним, якщо воно приводить до відновлення рівноваги та до формування нової гармонії із зовнішнім світом. В організованих спільнотах, відповідно до конституції кожної з них, функція легітимації порядку може делегуватися *авторитету* – одній або кільком особам, яким делеговані владні повноваження і які встановлюють правила та норми поведінки, регулюють внутрішній порядок і відносини із зовнішнім світом. Офіційна номінація, за П. Бурдье, – акт символічного примусу, що має силу колективного консенсусу, здорового глузду, оскільки здійснюється через довірених осіб держави, як володіють монополією на легітимне символічне насильство.

Влада залишається легітимною, доки вона користується кредитом довіри членів спільноти, що можливо за умови ефективності дій влади у відповідь на зовнішні виклики, у подоланні загроз безпечному існуванню і розвитку спільноти. Легітимність влади піддається ерозії у процесах накопичення суперечностей між внутрішньою організацією функціонування спільноти та порядками зовнішнього світу. Якщо влада неспроможна вирішити ці суперечності, подальше поглиблення конфлікту призводить до її *делегітимізації*. Врешті-решт, влада в очах більшості визнається узурпованою, а отже, підлягає заміні насильницьким шляхом.

Створення ДКНС у серпні 1991 р. відбувалося начебто на цілком законних підставах, будучи насправді на-

сильством, нелегітимним в очах більшості населення. Зі свого боку, нові політичні сили, отримавши потужний кредит довіри кінець-кінцем перетворили радянську соціально-політичну реальність на якісно іншу зі своїми практиками легітимації насильства, визнаними під час путчу 1993 р. Можна було також сумніватися, наскільки законним було створення незалежних держав у наслідок розпаду СРСР, але через низку легітимаційних кроків їх було визнано у світі (український референдум, біловезькі домовленості тощо).

Практики легітимації не спрацювали у випадку створення низки самопроголошених, але не визнаних держав: Абхазії, Придністровської республіки, Нагірного Карабаху, Південної Осетії тощо. З іншого боку, використання сили з метою відновлення законності, фактично поліцейні операції також не віталися світовою громадськістю, а у ряді випадків це мало наслідком зовнішнє силове втручання.

У ХХ ст. юридично заперечується право на насильство у відносинах між державами – війни як засобу вирішення конфліктів. Положення про заборону застосування сили включено до Статуту ООН у 1945 р. як вищий принцип. Монополію на схвалення насильства у сфері міжнародних відносин надано Раді Безпеки ООН, без санкції якої використання військової сили проти будь-якої держави не вважається легітимним. Утім, міжнародні організації не мають у своєму розпорядженні достатніх ресурсів для припинення конфліктів високої інтенсивності, отже, питання збройного втручання реально вирішується на рівні окремих держав або їх угруповань.

Попри обмеження легітимності насильства з боку світових релігій та міжнародних політико-правових інститутів, у сучасному світі продовжуються військові зіткнення та конфлікти, різні за масштабом і характером. Це супроводжується відповідним вдосконаленням звичних легітимаційних практик або винаходом нових та більш ефективних.

Провідні легітимаційні практики біполярного світу – «захист завоювань системи соціалізму», «підтримка національно-визвольних рухів» або «захист цінностей вільного світу» на різних етапах Холодної війни – слугували виправданням в очах власного населення та частини міжнародної спільноти для збройного вторгнення в інші країни, які вважалися сферою геополітичного панування однією з двох світових супердержав.

Кризові ситуації та конфлікти між останніми виникають на межі умовного розподілу сфер впливу: Берлінська або Карибська кризи, війни у В'єтнамі та Афганістані, вторгнення у Чехословаччину або на Гренаду тощо. Прихована конфронтація велася між таємними спецслужбами на теренах країн третього світу за вплив на їх керівництво. Легітимність усіх таких операцій завжди піддавалася нищівній критиці з протилежного боку, але здебільшого віталася зі свого.

У постбіполярному світі з його неусталеними формами світового порядку створюються власні моделі легітимності збройного насильства, серед яких найбільш вагомими стають так звані гуманітарні інтервенції та анти-терористичні операції.

Така мотивація збройного втручання, як «гуманітарна інтервенція», виникає у зв'язку із військовими акціями НАТО проти Югославії у 1999 р., що означало введення у міжнародні відносини якісно іншої практики легітимності, побудованої на захисті прав людини. Подібним чином обґрунтовуються військові акції проти режиму у Лівії або Сирії – фактично зовнішнє втручання на боці однієї зі сторін у громадянській війні.

Конфліктна ситуація, що склалася наприкінці 1990-х рр. навколо Косово, мала особливе значення для формування європейського й світового порядку нового століття. На відміну від всіх інших конфліктів, події навколо Косово створювали ще й особливу правову ситуацію, оскільки відзначені втручан-

ням у внутрішні справи суверенної держави Югославії збройних сил інших держав без санкції Ради Безпеки ООН. У такій ситуації міжнародне право вступає у суперечність із реальною політикою. Питання полягає в тому, що тут ми або маємо справу з новою схемою силового нав'язування світові своїх інтересів, цінностей і свого бачення, або зустрічаємося з принципово новим розумінням світового права й міжнародного порядку.

Порядком варто називати усталену систему відносин і поведінки держав, в якій сила має бути підпорядкованою праву, тобто систему, де будь-які аспекти взаємин, включаючи силові, мають регулюватися певними, цілком прозорими й визначеними нормами.

У сучасному світі під запитання поставлено право уряду чинити щодо власного населення дії, які є сумнівними в сенсі порушення базових прав людини, зокрема права на життя в результаті геноциду або етнічних чисток. Отже, перегляду підлягає принцип невтручання у внутрішні справи, який у світоустрої після Другої світової війни вважається однією з найважливіших заasad міжнародних взаємин.

Логіка подій приводить до альтернативи: або мовчки спостерігати за подіями, що мали тенденцію призвести до справжнього геноциду, або ж, нехтуючи міжнародним правом, здійснити силове втручання в події. Невтручання означало б слідування принципу «по формі правильно, а по суті – знуцання». Ставши на захист прав людини, Захід демонструє пріоритет загальнолюдських цінностей, суті над формою, хоча, з іншого боку, такі дії викликають і зворотній потік звинувачень у геополітичних амбіціях щодо розширення сфери панування Заходу.

Рішення, прийняте в обхід РБ ООН, хоча й на підтримку її резолюцій, створює прецедент порушення міжнародного права. Мандат на застосування військової сили може дати тільки РБ ООН. Без цього будь-які дії держави або блоку держав проти будь-якої суверенної

країни кваліфікуються не інакше, як військова агресія. Збройне втручання з гуманітарними цілями не визнається міжнародним і звичайним правом, хоча таку мотивацію іноді використовують для порятунку власних громадян, що потрапили у небезпечну ситуацію в іншій країні.

Великомасштабні військові дії проти суверенної держави завжди викликають засудження міжнародної спільноти. Це справедливо, оскільки, якщо ламають систему, починається безладдя й сваволя, порушується усталений порядок, і тоді будь-хто, маючи потужні збройні сили, вважатиме за можливе брати на себе право втручання на користь якої-небудь групи населення в тій або іншій країні. На цьому тлі відбуваються досить складні колізії між політикою і правом, не враховувати які неможливо при визначенні державою своєї позиції й окресленні свого бачення подій. Міркування щодо особливостей ситуації Косово, що дає підстави вважати збройне втручання певним винятком із загального правила, не виглядають переконливими для політиків з іншими ціннісними уподобаннями.

Можливість неоднозначної інтерпретації права збройного втручання з гуманітарними цілями призвело до того, що Косовський прецедент пізніше був використаний з протилежною метою – ствердження геополітичного домінування – під прикриттям «захисту прав людини». Так, російське вторгнення в Грузію у серпні 2008 р. обґрунтовувалося мотивами захисту російських громадян від «грузинської агресії» у Південній Осетії, тобто на формально грузинській території. Парадокси легітимації насильства ставали більш гострими на тлі симетричної практики підкорення Чечні, яке у цьому випадку обґрунтовувалося необхідністю збереження територіальної цілісності Російської Федерації.

Ще більш цинічною спробою легітимації насильства, побудованою на використанні «гуманітарних» приводів, стало виправдання російської агресії

проти України та окупації частини її території гаслами «боротьби з фашизмом» або протидії «нелегітимній хунті, яка захопила владу у легітимного президента». Оскільки факти цьому суперечать, за допомогою потужних ЗМІ будується система уявлень міфологічного типу, де припустимим є будь-який абсурд, якщо він узгоджується із ядром системи вірувань: «вождь завжди правий», «американська агресія проти Великої Росії», «Кримнаш» тощо.

Інша поширена сучасна практика легітимації насильства – *боротьба з міжнародним тероризмом* – набуває універсального значення після подій 11 вересня 2001 р. у США. За невизначеності та вільного тлумачення самого поняття «тероризм» подібна практика могла використовуватися дуже широко і включати, зокрема, національно-визвольні рухи (Палестина, Чечня, Курдистан тощо). Міжнародні операції в Афганістані, Іраку, Лівії та Сирії значною мірою супроводжувалися саме цими міркуваннями.

Особливістю конфліктів, що супроводжуються зовнішнім втручанням, і є, власне, виявлення суперечності між геополітичним та правовим розумінням ситуації. З формально правового боку, збройні акції, спрямовані на втручання у внутрішні справи, є порушенням міжнародного права. З позиції геополітики ця ситуація лише відбиває зміни в балансі сил й інтересів великих потуг. З іншого боку, розвиток міжнародної ситуації й формування того або іншого світового порядку не може визначатися лише силовими схемами.

Міжнародна спільнота – це складно побудований соціум, суб'єкти якого встановлюють правила взаємодії між собою й у відношенні до інших елементів реальності. В правовому розумінні взаємини між елементами цієї спільноти – це насамперед міждержавні взаємини. Держава вважається правовим суб'єктом міжнародного життя, вона презентує інтереси власних громадян у міжнародній спільноті і захищає їх від можливих загроз, що можуть ви-

никнути зовні. Але суб'єктом геополітики може бути не тільки й не стільки конкретна держава або сукупність держав. В історії людства можна зафіксувати певні усталені геополітичні формації, дія яких простежується протягом сторіч і не обмежена кордонами окремих державних утворень.

Фактично ми тут стикаємося із речами, що не складаються у межі звичайного історичного процесу, тобто опису подій та їх зчеплення в буттєвій ситуації окремого народу, країни, держави або деякої її регіональної констеляції. *Трансісторичні процеси* не так помітні, як історичні, і важко піддаються опису, а отже, легко можуть бути піддані міфологізації. Можна, зокрема, припустити, що скоріше саме в міфології народів, а не в їх історичних самописах зафіксовані події трансісторичного ґатунку.

Якщо історія має власного суб'єкта (герой, народ, держава, або щось таке, що активно діє й спрямовує події), то за певних умов можна припустити й існування трансісторичного суб'єкта. Власне, біблійний бог іудеїв – певна фіксація уявлень про загальну цілеспрямовуючу волю, що веде обраний народ через віки й простори до певної масштабної мети – землі обітованої.

Подібним чином можна трактувати процеси міфологізації російської історії, яка виглядає як трансісторичний рух до великодержавного панування над іншими народами у світових масштабах. Такий рух вимагає певної соціальної організації з ієрархічно побудованою, централізованою владою, якою керує великий вождь – організатор перемоги над силами зла та побудови щасливого життя. Масштабність мети робить несуттєвими та дрібними відмінності між різними типами історичними формами російської держави: Російська імперія, Радянський Союз або Російська Федерація. У міфологічній свідомості простір і час стискаються в одну точку, в якій поєднуються усі тотожності та розвиваються суперечності.

Найбільш абстрактним геополітичним суб'єктом виступає сила, потуга –

концентрація політичної, економічної, військової, духовної моці, що сформована у вигляді волі, ідентифікує себе як активну силу, має свої особливі інтереси, систему цінностей, ідеологію, що послідовно й цілеспрямовано здійснює довгострокову стратегію встановлення власного контролю над світовим простором.

При такому розумінні держава (або група держав) виступає лише як засіб, інструмент здійснення відповідних геополітичних цілей, а міжнародне право може трактуватися тим чи іншим чином залежно від того, наскільки воно відповідає інтересам цього суб'єкту. Таке розуміння виглядає трохи цинічним, оскільки дотримується макіавеллівського принципу «мета виправдовує засоби», але тим не менш воно може бути дієвим чинником міжнародних взаємин.

Жодна система національної або міжнародної безпеки не може бути ефективною без силової підтримки. Право завжди має спиратися на силу, оскільки в іншому випадку воно весь час порушуватиметься і врешті-решт буде зведене нанівець. Але це не означає, що суб'єкт геополітики може діяти зовсім поза правом. Для нього існують правові обмеження, що, правда, для кожної історичної доби визначаються по-своєму. Питання полягає в тому, яка на цей час може бути сформована легітимна модель співвідношення силових і правових механізмів національної й міжнародної безпеки?

Міжнародне право за природою є конвенційним, тобто його норми й закони встановлюються шляхом домовленостей між діючими суб'єктами міжнародного життя. Цим воно відрізняється від прав людини, які з часів Ж.-Ж. Руссо вважаються природними за походженням і визнаються як невід'ємні від самої особистості. Водночас, права нації мають як природне, так і конвенційне походження. Нації складаються природньо-історичним шляхом, визначають і стверджують себе через міжнародно-правові механізми. Нація визнається дійсним суб'єктом міжнародного права з утворенням державності.

Як бачимо, в такій ієрархії систем права найбільш фундаментальними видаються права людини. Національне й міжнародне право в ідеалі мають бути побудованими так, щоб максимально їх захищати. Така головна тенденція розвитку правових механізмів сучасної цивілізації. Але реальність виглядає трохи інакше, оскільки базовим рівнем формування правових взаємин вважається рівень держави. Захист прав людини віднесений до функцій держави і становить переважно її внутрішню компетенцію. Фактично держава може або захищати людину, або зневажати її, ніхто ззовні не має права реально втрутитися у її внутрішні справи. У випадку порушення прав людини міжнародна спільнота може лише піддати країну моральному осудові, в крайньому випадку – застосувати проти неї економічні або дипломатичні санкції, але реально захистити людину за допомогою силових механізмів міжнародна спільнота нездатна. Таким чином, на міжнародному рівні стосовно людини маємо ситуацію «право без сили», тоді як на національному може діяти принцип «сила без права».

Все це трохи прояснює правову ситуацію навколо проблеми легітимності насильства у випадку зовнішнього втручання у внутрішній конфлікт. Її стрижневим питанням є визнання за соціальною або етнічною групою права на повне самовизначення, тобто утворення власної державності, що знаходиться у певному правовому відношенні до інших держав. Йдеться про встановлення автономії або – проголошення незалежності, з можливим подальшим приєднанням до іншої держави.

Фактично ж, через зіткнення різних геополітичних принципів маємо розлад правових систем як міжнародного рівня, так і у сфері забезпечення прав людини. Військові дії завжди пов'язані із правовим хаосом, ситуацією відсутності Суспільного Договору (тобто відновлення стану «війни всіх проти всіх»). А це цілком справедливо може бути визначено як «гуманітарна катастрофа».

Процес розширення НАТО на схід, розпочатий з прийняттям рішення щодо вступу в цю структуру центральноєвропейських країн, більш чітко висвітлює геополітичну ситуацію України і ще гостріше ставить перед нею проблему остаточної геополітичної самоідентифікації: чи вважає вона себе європейською країною, чи є чимось іншим. Як можна було очікувати, проблема посилювалася із прийняттям в Альянс інших європейських країн: Україна опинилася у зоні невизначеності, в проміжку між російсько-білоруським союзом та країнами північноатлантичної орієнтації.

Утім, важливо зазначити, що перетворення України в сіру, буферну зону між обома потугами стає небезпечним за умов загострення російсько-атлантичних взаємин, переходу їх у конфронтаційну стадію, що є цілком реальним із приходом до влади в РФ націонал-патріотичних сил. За умов справжнього демократичного розвитку РФ здійснюватиме дрейф у бік Європи й НАТО. Тоді Україна могла б без особливих побоювань зберігати статус нейтральної держави. Якщо ж їхні шляхи розійдуться в протилежних напрямках і в РФ візьмуть гору імперські амбіції, Україні варто здійснювати прискорену програму вступу в Альянс, оскільки в іншому випадку її існування як незалежної держави стає проблематичним.

Питання зміцнення співробітництва України з НАТО постають кожного разу, коли загострюються відносини РФ з Україною або РФ із Заходом. Без демократичної Росії Україна приречена на вступ до НАТО, а з іншого боку, зближення України з НАТО викликає посилення національно-патріотичних й імперських амбіцій у РФ та її тиску на Україну.

Значним стримуючим чинником вступу України в НАТО є її географічне розташування в південній частині Східноєвропейської низини. У випадку, якщо південно-східний фланг НАТО пролягатиме по східному й північному кордону України, система стратегічної оборони РФ зазнає руй-

нації, що, зокрема, матиме наслідком і посилення процесів геополітичної дезинтеграції РФ. Зрозуміло, що така перспектива не може влаштовувати російських політиків, і, отже, вони роблять й будуть робити все можливе, щоб утримати Україну від зближення із Заходом. Політичні кола РФ розглядають співробітництво України з НАТО з підозрою, а її ймовірне включення в Альянс – як катастрофу з огляду на питання власної безпеки та свої військово-політичні плани.

Насправді усі ці страхотіття значною мірою перебільшені в уявленнях російських політиків та генералів, які проєктуються у ЗМІ та нав'язуються більшості населення. Уявлення, що розширення НАТО є найбільшою загрозою безпеці РФ, тягнеться з часів комуністичної влади та біполярного протистояння і включене в ядро російського ідеологічного міфу.

У замкненому колі, в якому змушена була обертатися українська політика «балансування» й «рівновекторності», така політика віддзеркалювала й стан масових настроїв населення країни. Українське суспільство, за даними соціологічних опитувань, не було готове для остаточного вирішення питання вступу країни до НАТО. Проблема вибору головної домінанти зовнішньополітичної орієнтації України становила одну з головних тем дискусій різних політичних сил, що посилювало внутрішню конфліктність українського суспільства, особливо в період передвиборчих кампаній. Саме неадекватна реакція російського керівництва на події в Грузії та Україні зрештою спричинила зростання прозахідних настроїв серед населення цих пострадянських країн, а агресивні дії РФ зробили ці держави її більшими ворогами, аніж уявний ворог на Заході.

Але навіть за умов одностайного рішення українського суспільства щодо європейського вибору та вступу країни до НАТО, цей крок мав викликати шалений спротив з боку Москви й отримати неоднозначну реакцію на Заході. Можна було очікувати, що навряд чи європейські країни разом із США вияв-

лять готовність включити в свою систему безпеки Україну за рахунок стрімкого погіршення відносин із Москвою. Навіть в умовах російської агресії проти України Захід намагається використати усі можливості для умиротворення агресора та відновити нормальні відносини з РФ, що з боку останньої виглядає як слабкість і ще більше провокує до агресивних дій.

У цих умовах недостатня реакція західних держав на російську агресію, на порушення Росією низки міжнародних та двосторонніх російсько-українських угод, на зухвалу анексію частини української території та продовження військових дій на Донбасі, свідчить про те, що у світі ХХІ ст. насильство цілком сприймається, якщо воно походить від держави із значними збройними силами та ядерною зброєю.

Отже, можна вважати, що переговорний процес у Мінську під егідою Заходу має тактичну функцію деякого стримування російської збройної агресії на Донбасі, але у стратегічній перспективі сприяє фактичній легітимації насильства на міжнародному рівні, обмеженого лише ресурсами та можливостями самого агресора. Збройне насильство стає провідною силою у міжнародних відносинах. Оскільки система світового порядку, побудована на принципах післявоєнного світоустрою та міжнародних угодах універсального гатунку, фактично зруйнована діями однієї з великих держав, можна вважати, що міжнародні відносини перебувають у стадії поступової дестабілізації і деградації, яку можна зупинити лише рішучими діями усієї світової спільноти.

Варіант щодо кардинальної зміни позиції Заходу можливий ймовірно лише за умов повного хаосу в РФ, послаблення центральної влади й утворення місцевих напівдержав із власними збройними силами. Але це особливий сценарій розвитку подій, імовірність якого залишається поки що незначною.

Легітимація насильства у сучасному світі починає все менш залежати від уповноважених на це міжнародних

структур – РБ ООН, ОБСЄ та інших організацій з питань безпеки. Більш значущу роль відіграє домінування тих або інших інтересів у світовому інформаційному просторі. Військовим діям передують та їх супроводжують потужні інформаційні операції, покликані сформуванню відповідні уявлення про їх легітимність, навіть якщо це не зовсім узгоджується із міжнародним правом.

Чи означає такий стан речей, що світова спільнота в умовах глобалізації повертається до схем взаємодії, коли панує право сильного і світовий порядок починає фактично руйнуватись під тиском інтересів найбільш політично і

економічно могутніх держав та транснаціональних корпорацій, спроможних нав'язати вигідні для себе уявлення про світовий устрій?

Питання не виглядає цілком риторичним, оскільки глобалізаційні процеси разом із формуванням глобальної економіки потребують відповідної політичної системи з більш чіткими і більш жорсткими правилами використання сили, а вирішення проблем їх легітимації вимагає також формування універсального світового громадянського суспільства, яке спроможне поставити використання насильства під свій контроль.

ПО ТОЙ БІК ТЕХНОЛОГІЧНОЇ СИНГУЛЯРНОСТІ: ДИЛЕМА ГУМАНІСТИЧНИХ ОБМЕЖЕНЬ І НЕОБМЕЖЕНОГО «ПОСТГУМАННОГО» РОЗВИТКУ

Ожеван Микола Андрійович,
доктор філософських наук, професор

Сингулярність за умов бурхливого розвитку конвергентних технологій четвертого покоління («Індустрія 4.0») перетворилася нині на один з ключових термінів для філософських роздумів про майбутнє людини й людства (Human 2.0). Філософські міркування щодо сингулярності стосуються багатьох розділів філософії включно з історією філософії, метафізикою, філософією науки, філософією техніки тощо.

Філософські міркування про майбутнє «по той бік точки сингулярності» не є міркуваннями поза межами науковості. Дійсно, йдеться про те, чого поки що реально не існує й що неможливо уявити, якщо вважати наші уявлення принципово обмеженими відчуттями й сприйняттями. Але творча уява людини є наслідком її вродженого намагання здолати природу включно зі своєю власною людською природою, результатом самотрансцендування й самоподолання.

Ключові слова: конвергентні технології, надлюдина, антропоцентризм, сингулярність, технологічна сингулярність, сингуляритаріанізм, трансцензус, трансгуманізм, постгуманізм, роботи.

Ozhevan Mykola

BEYOND TECHNOLOGICAL SINGULARITY: DILEMMA OF HUMANISTIC RESTRICTIONS AND UNLIMITED «POSTHUMAN» DEVELOPMENT

«Singularity» is one of the key terms for philosophical reflection on the future of human beings (Human 2.0) in the conditions of rapid development of convergent technologies of the fourth generation («Industry 2.0»). The philosophical thoughts about the singularity intersect many areas, including the history of philosophy, metaphysics, the philosophy of science, the philosophy of technics etc.

The philosophical arguments about the future «beyond the point of singularity» aren't beyond the scientific considerations. Indeed, the question is what still does not really exist and is impossible for imagination, if we assume that our understanding is fundamentally limited by sensations and perceptions. But creative imagination of human being is the result of innate desire to overcome the nature including the nature of human being, the result of self-transcensus and self-overcoming.

Keywords: convergent technologies, overhuman, anthropocentrism, singularity, technological singularity, singularitarianism, transcensus, transhumanism, posthumanism, robots.

1. Самотрансцендування як атрибут «природної людини»

У Передньому слові до знаменитого трактату «Так мовив Заратустра» Фрідріх Ніцше уподібнив людину у всіх трьох її часових станах – минулому, сучасному й майбутньому – до канатохідця, який рухається по тісно натягнутій між двома баштами лінві над проваллям. Башта, що позаду, символізує тва-

ринне минуле (недолюдину). Башта попереду, – майбутню Надлюдину (нім. *Übermensch*; англ. *Overman*).

Звертаючись до натовпу, ніцшеанський Заратустра мовить: «Я скажу вам, хто така надлюдина. Людина – це те, що треба здолати. Що ви зробили, аби її здолати? Всі істоти досі створювали щось вище від себе, а ви хочете стати відпливом цієї великої повені й ладні скоріше вернутись до звіра, аніж здо-

лати людину? Що для людини мавпа? Посміховище або нестерпний сором. І тим самим має бути людина для надлюдини – посміховищем або нестерпним соромом» [1].

Власне, точки кріплення «линви» можна вважати точками сингулярності або гуманістичних революцій (дарвінівської й постдарвінівської). Звідси виникають уявлення про три різні стани «людських умов» і, власне, «природи людини» – *гуманний, трансгуманний та постгуманний*.

1. Естетичною відповіддю на ніцшеанський заклик до «самопоходання» людини став сформульований Ф. Т. Марінетті *Маніфест футуризму* (повна назва – «Обґрунтування і маніфест футуризму»), – основоположний документ футуристичних авангардистських течій в європейському мистецтві початку ХХ століття. (Маніфест футуризму вперше був опублікований у вигляді платного оголошення на першій шпальті французької газети «Фігаро» 20 лютого 1909 р.)

У повній відповідності з ученням Ф. Ніцше «Маніфест» проголосив культ руйнування минулого заради майбутнього, возвеличив прагнення до швидкості, незвичних форм [2]. «Міфологія, містика – все це вже позаду! На наших очах народжується новий кентавр – людина на мотоциклі, – а перші ангели злітають в небо на крилах літаків!», – стверджував автор Маніфесту, відкидаючи страхи і пасивність, усе логічне, будь-які синтаксичні зв'язки і правила, оскільки все це заважало розвивати «нових кентаврів», під якими вочевидь мислилися людино-машинні симбіонти [2].

І філософські роздуми Ф. Ніцше про людське самоодолання й вихід на рівень «надлюдини», і маніфести футуристів безумовно були своєрідними реакціями на перші хвилі технологічних революцій. Подібні реакції зумовлює й пришвидшений розвиток «конвергентних технологій», що зазвичай «шифрується» аббревіатурою **NBIC** (**N** – *nanotechnology*; **B** – *biotechnology*; **I** – *information technology*; **C** – *cognitive science*) або ж аббревіатурою **GNR** (від *genetics; nanotechnology; robotics*).

Відповідна тематика віддавна вийшла за межі фантастичних оповідей і лабораторних досліджень, перетворившись на артефакти масової свідомості. Інтерес до «екзотики» **NBIC** або **GNR** підігривають не тільки автори фантастичних та напівфантастичних оповідей та засновники нетрадиційних релігійних культів, але й організатори рекламних маркетингових кампаній, які розраховують на величезні зиски від впровадження новітніх технологій.

Водночас **NBIC** мають безпосереднє відношення до футурології, у якій широко представлені роботи з аналізу методів, критеріїв, систем прогнозування майбутнього. Зокрема, це характерно для праць Ф. Фукуями [3; 4], Е. Тоффлера [5; 6; 7], С. Лема [8], у яких міститься чимало апагогічних міркувань про «правильний метод» пізнання майбутнього шляхом обґрунтування хибності «неправильних методів», тобто доведення тези шляхом зведення до абсурду аргументів на користь протилежного, – антитези. Відтак, футурологи конструюють об'єктивні передумови суспільних процесів, аби в подальшому застосувати «правильні» методи і критерії для пришвидшення або уповільнення процесів, які ведуть до бажаного або небажаного майбутнього. У таких побудовах найважливішими є уявлення про бажане й дійсне майбутнє. Звідси – численні «контури майбутнього», які заперечують один одного, залежно від суб'єктивних уподобань футурологів [9].

Але, хоч у які доповнювальні до машин «гвинтики» перетворювали людей автори філософських трактатів і фантастичних оповідей, однак їхні погляди є антропоцентричними і навряд чи можуть бути іншими. Бо машини – не самостійна реальність, оскільки так або інакше вони обслуговують людські потреби якщо не «нижчих», то «вищих» людських істот (фараонів, імператорів, капіталістів тощо), які намагаються через різноманітні машинно-технологічні опосередкування самоствердитися, підняти продуктивність праці тощо. Саме тому «який би ступінь відчуження свободи

не змальовували філософи, *cause finales* є людськими, антропоцентричними» [9].

Однак всі ці міркування справедливі лише до того пункту, де починається *сингулярність*, яка є справжнісінькою розумовою катастрофою для любителів «правильного мислення».

2. «Сингулярність» із філософської й нефілософської точок зору

Сингулярність (лат. *singulis* – єдиний, одиничний) є антонімом *множинності, плюральності* (лат. *pluralis* – множинний). У філософії така характеристика означає неповторність істоти, події, явища тощо, тобто неможливість редукувати певні характеристики до категорій загального й особливого, якими, власне, оперують різноманітні «закони розвитку», «закони функціонування» тощо. Отже, сингулярне у цьому розумінні завжди є «чудом із чудес», – порушенням законів, протиприродністю.

У вищенаведеному розумінні сингулярністю є Бог і будь-яка людська Особистість, створена, згідно з юдео-християнським віровченням, за його Божественним образом і подобою. Сингулярністю є *Історія* як сукупність унікальних подій, явищ, процесів, постатей, а не уявлень та міфів, з цим усім пов'язаних. Саме через свою сингулярність історичні та інші соціогуманітарні явища та процеси не можуть бути *sensu scripto* предметами наукового пізнання. «Історія означає повідомлення про одиничне» («*Historia significat singulorum notitiam*»), – резонно стверджував неосхоласт, картезіанець Р. Гокленіус у «Словнику філософської лексики» [10].

Сингулярність математична – значення або діапазон значень функції, для якої не існує похідної. Йдеться про точку, в якій математична функція «ламається» й прямує до нескінченності або ж виявляє інші відхилення від «правильної поведінки». Це спостерігається зокрема тоді, коли графік функції підходить до часової точки «нуль» (будь-яке число, яке описує цю функцію, поділене на нуль, набуває вимірів нескін-

ченості) [11]. *Сингулярність геометрична* – точка, в якій перетинаються (зустрічаються) усі паралельні лінії [11]. *Сингулярність фізична* – точка, в якій усі вимірювальні змінні досягають значень невимірювальних або нескінченних [11]. *Сингулярність гравітаційна* (просторово-часова) – область простору-часу, в якій гравітаційні сили спричинюють утворення речовини нескінченної щільності, що зазвичай пов'язують із «чорними дірами». Це область, через яку неможливо «гладко» продовжити геодезичну лінію, яка в неї входить [11]. Сингулярність космологічна – стан Всесвіту в початковий момент гіпотетичного Великого вибуху, що характеризувався нескінченною щільністю і температурою праречовини [11].

Загалом, протиставлення двох типів буття – одиничного (умовно номінованого) й універсального (безумовного) – було характерною ознакою середньовічної схоластики, яка ознаменувалася поділом філософів на номіналістів й реалістів. Згодом таке протиставлення сингулярного (унікального) та плюрального (повторюваного, рутинного) перетворилося на протиставлення двох типів знань і наук – «розуміючих» і «нерозуміючих», гуманітарних та природничих, неточних і точних (*natural sciences & human sciences*).

Мабуть, серед сучасних філософів найбільш глибоко сутність сингулярності розкрили французькі філософи-постмодерністи й зокрема – Жіль Дельоз, який тлумачив сингулярність у дусі монадології Г. Лейбніца як складку (згин) буття, як подію, що породжує сенс і має точковий характер, як «зворотні пункти і точки згинів; вузькі місця, вузли, передпокої і центри; точки плавлення, конденсації і кипіння; точки сліз і сміху, хвороби і здоров'я, надії і зневіри, точки чутливості». При цьому, залишаючись конкретною точкою, подія неунікно пов'язана з іншими подіями. Тому точка одночасно є і лінією, що виражає всі варіанти модифікації цієї точки і її взаємозв'язків з усім світом [12].

Сингулярність – це «революційна» точка, в якій усі зміни, що уповільнено відбувалися мільйонами або мільярдами років, раптово змінюються на радикальні зміни, які відбуваються впродовж трьох-п'яти хвилин. Саме цю обставину мав на увазі Стівен Вайнберг, який назвав свою популярну книгу, присвячену космологічній сингулярності (Великому Вибухові), «Перші три хвилини» [13].

Сингулярність технологічна (technological singularity – надалі TS) описує період надзвичайно швидких перетворень, які настільки кардинально поміняють людську природу, що згодом не доведеться навіть ставити питання про «природу людини», оскільки йтиметься про феномен надприродний щодо добре нам відомої «природи», – *технологічний супранатуралізм. TS*, синонімами якої є «емерджентність», «трансцендування» тощо, – умовна точка, в якій «інтелектуальні машини» або зрівняються у своїх здібностях і можливостях з людьми, або навіть перевершать людей, що позначається поняттями *трансгуманізму* й *постгуманізму* [14].

Ідеться передусім про перспективи створення штучного інтелекту, могутнішого від людського (*smarter-than-human artificial intelligence*). Надалі, якщо рухатися за тією ж логікою, настане черга машинних «буцімто-людських» якостей: емоційності й моральності, волевиявлення й цілепокладання тощо. Важко сказати, чого в таких міркуваннях більше, – науки, технологізму чи нетрадиційної (секулярної) релігії.

Настання ери *artificial intelligence (AI)* призначається адептами *TS* й трансгуманізму на 2020, 2030, 2045 роки та інші «круглі дати» з такою ж есхатологічною послідовністю, з якою послідовники певних релігійних віровчень призначають «круглі дати» кінця світу, зазвичай вказуючи на різноманітні «мілленіуми», що дає підстави стверджувати існування певного квазірелігійного й квазіполітичного руху, – *сингуляритаріанізму* [15; 16; 17].

Релігійно-етичні й соціальні, психологічні й правові колізії, пов'язані з по-

дібним переходом, «тверезо налаштовані» науковці й «технарі» зазвичай або ігнорують, або намагаються їх розв'язувати суто утилітарними засобами й способами. Парадоксально, але таке ігнорування питань саме і підсилює позиції приборчників новітніх технологій, схильних витлумачувати їхні соціально-гуманітарні наслідки в дусі «*секулярної віри*» [15]. Для такого квазірелігійного позитивного настановлення щодо перспектив «*трансгуманізму*» придумали навіть умовну позначку «*H+*» (від *Humanity+*), що є символом людського самотрансцензусу (*self-transcensus*), – самопожертви «старої людини» заради «*нової людини*» [15; 16].

Наприкінці 1990-х років сформувалася Світова трансгуманістична асоціація (*World Transhumanist Association (WTA)*), засновниками якої стали філософи Нік Бостром та Девід Пірс. Щоправда, у 2009 р. *WTA* здійснила ребрендинг, позначивши себе як «Група *Humanity+*».

Відтак, починаючи від кінця 80-х – початку 90-х рр., коли терміни «*сингулярність*», «*трансгуманізм*», «*постгуманізм*» почали набувати популярності у колах не тільки любителів фантастики та паранауки, але й серйозних науковців та інженерів, накопичилися чималі ресурси праць на подібну тематику включно з філософськими, теологічними, політичними й політологічними. Створені спеціалізовані форуми в Інтернеті, написані програми політичних та громадянських рухів і політичних партій.

Очікування радикального переходу до технологій «четвертої індустріальної хвилі» (*NBIC*) породжують цілковито вмотивовані надії й «зазіхання» не тільки на радикальне поліпшення умов людського існування (*human enhancement*), але й на радикальну зміну самої біологічної природи людини й навіть на її підміну (заміну) іншою природою – штучно-сконструйованою, яка піддаватиметься свідомим регулятивним впливам людини. Сучасний стан людини й людства «трансгуманістам» уявляється кінцевим пунктом біосоціальної еволюції й

початковим пунктом подальшої технологічної революції (точкою сингулярності), коли людина візьме свою подальшу еволюцію під власний контроль, наслідком чого надалі стане повне «розтваринювання» (деаніمالізація) людини [15; 16].

Водночас, коли в одній частини мешканців планети виникають обгрунтовані (або безпідставні) очікування стосовно отримання за рахунок нових технологій «людської природи», позбавленої хвороб, старіння й смерті, то в іншій частині людства виникають аконні або незаконні фобії щодо потрапляння у рабську залежність від суперістот, наділених інтелектом, потужнішим від людського.

У середовищі «технарів», тобто представників природничо-наукового людознавства (науковців та технологів), перспектива підсилення за рахунок нових технологій можливостей «природної людини» (*human enhancement*) та виходу людського розвитку на принципово «вищий» трансгуманний або постгуманний щабель розвитку зазвичай не викликає особливого спротиву, а радше навпаки – пробуджує чималий ентузіазм.

Приміром, у виборчій президентській кампанії США 2016 року брала участь Трансгуманістична партія (*The Transhumanist Party*) Золтана Іштвана (*Zoltan Istvan Gyurko*) [18], який у суто рекламних цілях 19 червня 2015 р. офіційно зареєструвався кандидатом у президенти США. В інтерв'ю *The Newstweek* З. Іштван не без іронії пропонує на президентських виборах 2018 р. обрати ... робота. «Історично, одна з найбільших проблем з лідерами є те, що вони виявляються самозакоханими ссавцями (*selfish mammals*). Президент зі штучним інтелектом буде насправді альтруїстичним» [19].

У тлумаченні трансгуманістів емерджентна революція означає необхідність відмови від традиційних морально-етичних принципів, які досі «принижували» людські можливості й саму людську гідність, прищеплювали людині радикальний комплекс меншовартості тощо. Адже людина у вимі-

рах традиційної моральності є не творцем, а творінням (тварністю, твариною тощо). У кращому разі, у випадку з неортодоксальними версіями християнства (П. Тейяр де Шарден, М. Бердяєв), людина тлумачиться як співтворець Господа, хоча в чітко окреслених межах.

3. Технологічна сингулярність як настання ери трансгуманізму та постгуманізму

Уперше термін «сингулярність» (*singularity*) в розумінні «технологічної сингулярності» (**TS**) вжив у 1958 р. відомий кібернетик Станіслав Улам із посиланням на розмови з одним з основоположників кібернетики Джоном фон Нейманом щодо подальших перспектив розумних машин та пришвидшеного технологічного прогресу [20].

Принагідно варто нагадати про принципові розходження Дж. фон Неймана з Н. Вінером в тлумаченні предмета й завдань кібернетики. У розумінні Н. Вінера кібернетика має втілювати ідеї управління, контролю й конструювання (дизайну), тоді як в розумінні Дж. фон Неймана – ідеї складності й самоорганізації. «Розумні машини», як їх в антропоцентричному стилі розумів Н. Вінер, мають бути помічниками людини, її продовженням, тоді як «розумні машини» Дж. фон Неймана можуть і повинні вийти на рівень автономного існування й самоорганізації як «автопоетичні системи».

Згодом популяризації ідеї **TS** й відповідного терміну істотно посприяв Вернор Стівен Віндж, який пов'язав **TS** з постгуманізмом. Термін **TS** Вернор Віндж радше всього запозичив з астрофізики, де він означає «горизонт» чорної діри, за яким усе «зникає», оскільки через надзвичайно високу гравітацію навіть світло не зможе цю діру покинути. У метафоричному сенсі так само не може покинути горизонт непередбачуваності світло людських знань щодо «природи людини», – людського самопізнання. У промові «*Майбуття технологічна сингулярність*».

Як вижити у постгуманну еру», проголошений у 1993 р. на спеціально організованому НАСА симпозіумі з питань **TS** [23], Вернор Віндж зобразив алармуючий сценарій настання «точки закінчення людської ери», попередивши людство, що наразі у нього немає жодних засобів передбачити чи попередити настання такої ери. «Впродовж найближчих тридцяти років у нас з'явиться технічна можливість створити надлюдський інтелект. Невдовзі після цього людська епоха завершиться», – з песимістичним ентузіазмом стверджував Вернон Віндж [21], водночас не заперечуючи, що «у нас є свобода для встановлення початкових умов, щоб робити речі способами, менш ворожими, аніж інші» [21].

Але найбільше, мабуть, прислужився популяризації ідей **TS** Рей Курцвейль, книги якого дали широкій публіці тривожне відчуття того, що новітні «розумні» технології призведуть до радикальних змін в житті людини і людства. На запитання «Що таке сингулярність?» Рей Курцвейль відповідає: «Це майбутній період, впродовж якого темпи технологічних змін пришвидшаться настільки і їхній вплив настільки поглибитися, що людське життя буде незворотно трансформуватися. Як би ми не розцінювали цю епоху, – утопічно чи антиутопічно, вона трансформуватиме концепції, на які ми спираємося, намагаючись надати сенсу нашому життю: починаючи від розуміння наших бізнес-моделей й циклу людського життя включно із самою смертю. Сингулярність змінить наші погляди на значення нашого минулого і наслідки нашого майбутнього, дозволить по-справжньому зрозуміти життя в цілому і своє власне конкретне життя. Я вважаю «*сингуларітаріанцем*» (*singularitarian*) того, хто розуміє сингулярність і хто задумався про її наслідки для власного життя» [24].

За Р. Курцвейлем, глобальна еволюція поділяється на шість «епох»:

- Епоха I. Фізики й хімії (інформація міститься в атомних структурах);
- Епоха II. Біології (інформація закодована в ДНК);

- Епоха III. Мозку (інформація – в нейронних паттернах);
- Епоха IV. Технологій (інформація – в комп'ютерах та комп'ютерних програмах);
- Епоха V. Злиття технологій й людського інтелекту (методи біології включно з людським інтелектом інтегровані у людську технологічну базу, яка експоненційно розширюється);
- Епоха VI. Пробудження Всесвіту (паттерни речовини й енергії очищуються у Всесвіті завдяки інтелектуальним процесам та знанням) [22].

Найбільш відомий і безкомпромісний ідеолог сингулярності Рей Курцвейль, формулюючи думку про ймовірний «супранатуралізм», пропонує слоган: «*Давайте не повертатися назад до природи!*». Своє звернення Рей Курцвейль адресує «секулярним фундаменталістам», – людям, які противляться змінам, обумовленим бурхливим технологічним прогресом, ідеї мінливості людської природи [24].

У літературі можна нарахувати щонайменше півтора десятки різноманітних тлумачень **TS**. Скажімо, Нікола Данаїлов (у блогосфері – «Сократ») пропонує 17 таких визначень? [25], тоді як Андерс Сендберг – тільки дев'ять [26]. Стисло охарактеризуємо цю «дев'ятку».

1. Найбільш «радикальне» окреслення **TS** пов'язує її з *пришвидшеними змінами* (*accelerating change*), експоненційним чи суперекспоненційним зростанням можливостей «розумних машин» з усіма подальшими наслідками для економіки й соціуму [27].

2. Ще одне окреслення **TS**, популярне, але менш «епатажне» порівняно з попереднім, зводить **TS** до *виходу технологій на етап самовдосконалення* (*self improving technology*), що дозволить пришвидшити розробку нових і кращих технологій [28].

3. Концепція **TS** як «*інтелектуального вибуху*» (*intelligence explosion*) стверджує можливості самовдосконалення «розумних систем» на засадах «сильної петлі зворотного зв'язку», що

дозволить цим машинам «продукувати дедалі більше інтелекту» [27–28].

4. Концепція **TS** як **раптового настання ери суперінтелекту** (*Emergence of superintelligence; Singularity Institute* під керуванням Елізера Юдковського) [29].

5. Концепція **TS** як **горизонту прогнозування** (*prediction horizon*), оскільки вважається, що швидка зміна машинного інтелекту або поява надлюдського інтелекту унеможливило передбачення майбутнього з позицій нашого поточного обмеженого знання і досвіду [33].

6. Концепція **TS** як **метафізичного фазового переходу** (*phase transition*) до нових форм організації людини й людства, принципово відмінних від попередніх «натуральних форм», коли на зміну звичайному *Homo sapiens* прийдуть постлюдські богоподібні істоти зі штучним інтелектом [32; 33], що філософ і богослов П. Тейяр де Шарден у трактаті «Феномен людини» позначив точкою «Омега», витлумачивши саме таким чином Друге Пришестя Христа [30; 31].

7. Концепція **TS** як **катастрофічної складності** (*complexity disaster*) акцентує на складності нового нестабільного взаємопов'язаного світу, що дедалі частіше потраплятиме в різноманітні кризи, вихід з яких обходитиметься людству дедалі дорожче [33].

8. Концепція **TS** як **точки інфлексії** (*inflection point*) – досягнення нижнього пункту на логістичній кривій, яка характеризує динаміку розвитку економіки або технологій, що означатиме перехід від зростання до занепаду, від пришвидшення – до уповільнення (*shifts from acceleration to deceleration*) [33].

9. Концепція **TS** як **нескінченного прогресу** (*infinite progress*), коли темпи прогресу в певних сферах досягнуть нескінченості за скінчений час [34].

Усі **дев'ять концепцій TS**, на думку Андерса Сендберга, можна звести до **трьох**:

1. **пришвидшених змін** (*accelerating change*);

2. **«горизонту прогнозування»** (*prediction horizon*);

3. **інтелектуального вибуху з пере-**

ходом до надінтелекту (*intelligence explosion leading to superintelligence*) [26].

Трансгуманізм власне артикулює концепцію **TS** як **метафізичного фазового переходу** до нових форм організації людини й людства, прибічники якого пропагують принципи «морфологічної свободи» й права людини на індивідуальний вибір технологій поліпшення людської природи. Серед цінностей трансгуманізму один з його чільних адептів, Нік Бостром, передусім виокремлює:

- краще розуміння людської природи й заохочення з цією метою досліджень і громадських дискусій щодо майбутнього;

- критичне мислення; відкритість; наукові запити; відкрите обговорення майбутнього.

- отримання як індивідуального, так і колективного штучного розуму, розвиток машинного інтелекту;

- філософський фаллібілізм; готовність переглянути припущення «по ходу справи»; прагматизм; інженерно-підприємницький дух; науковість;

- різноманіття (видів, рас, релігійних вірувань, сексуальної орієнтації, способу життя тощо);

- турбота про благополуччя;

- збереження й примноження життя (життє-розширення (*life-extension*), дослідження питань анти-старіння;

- терпимість до «фальсифікації природи» (*tampering with nature*); відкидання критики людської «зарозумілості»;

- індивідуальний добір «підсилюючих технологій» (*enhancement technologies*); морфологічна свобода (*morphological freedom*);

- мир; міжнародне співробітництво; антирозповсюдження зброї масового ураження;

- турбота про усі прояви духовного життя [35].

4. Новий луддизм та примари «робото-етики»

Питання етики й права є найбільш вразливими контрапунктами розвитку технологій **NBIC**. Україна, напри-

клад, спромоглася лише в квітні 2016 р. ухвалити закон, який регулює питання донорства органів, а отже, – їх пересадки. Зате Україна (як і деякі інші країни СНД) є унікальною країною Європи, де дозволене сурогатне материнство на суто комерційних засадах.

Лабораторні дослідження у сфері коригування людського геному, які з морально-етичних та правових міркувань фактично призупинені в розвинених демократичних країнах, більш-менш успішно просуваються в Китаї та інших подібних країнах. У квітні 2016 р. китайські науковці з медичного університету в Гуанчжоу, скориставшись забороненою поки що на Заході для використання в практичних цілях методикою «коротких паліндромних повторів, регулярно розташованих групами» (англ. *CRISPR – Clustered Regularly*), уже вдруге (першу спробу здійснено в 2015 р.) вторглися з допомогою «наноінжектора» в клітину зиготи й «відредагували» геном людини, видаливши звідтіля «небезпечні гени». За словами автора статті про подібні дослідження Джін'ю Хуанга, цю роботу відмовилися приймати у найвагоміших наукових рецензованих журналах *Nature* та *Science*. Сама ж публікація призвела до того, що Національний інститут охорони здоров'я США поновив заборону на редагування ембріонів людини, в тому числі нежиттєздатних [36].

Автори, які працюють у такому жанрі дистоїпної наукової фантастики, як «кіберпанк» (англ. *cyberpunk*, від *cybernetics* – кібернетика і *punk* – непотріб, «фігня») відобразили негативістську реакцію на розвиток високих технологій. У їхній песимістичній інтерпретації, вже в недалекому майбутньому високі технології призведуть до ще глибшого соціального розшарування, посилення убогості, безправ'я і вуличної анархії у міських хрущобах («13-х районах»).

Неважко розпізнати в таких поглядах ознаки постнекласичного луддизму – соціального спротиву технологічним інноваціям, обґрунтованого різноманітними фобіями, в чомусь вельми схожими на фобії фабричних робітників, які під

проводом Генерала Лудда (напівміфічний персонаж) упродовж 1811–1817 рр. громили в Англії епохи Промислової революції ткацькі верстати, які відбирали у робітників робочі місця.

Безпосереднім приводом до луддистського повстання стало ухвалення британським парламентом у 1808 р. закону, який дозволяв капіталістам встановлювати на суконних фабриках нове автоматизоване обладнання, не рахуючись з долею «переміщених робітників». Тобто луддитів не варто зображати ретроgrадами, які заперечували (чи заперечують) технологічний прогрес заради самого заперечення. Бо насправді вони заперечували «встановлення машинерії, яка руйнує людські спільноти» (*Put down all Machinery hurtful to Commonality*) [37]. Такий здоровий соціальний спротив не втратив актуальності й донині. Бо технологічне й економічне зростання – не самоціль. Воно має бути підпорядковане базовим етичним принципам.

Характерно, що чимало неолуддитів походить із нещодавніх ентузіастів новітніх комп'ютерних технологій. У 2000 р. дослідник *Sun Microsystems* Білл Джой виступив в ролі неолуддита, опублікувавши статтю з алармуючою назвою «Чому ми не потрібні майбутньому», яка містила попередження щодо неприємних для людства наслідків «інтернетівського життя» [38]. «Наділяючи ці новітні технології неймовірною владою, – стверджував Білл Джой, – чи усвідомлюємо ми до кінця, як будемо з ними співіснувати? І якщо наше власне зникнення є ймовірним, або навіть можливим результатом нашого технологічного розвитку... І, якщо ймовірним наслідком розвитку цих технологій може бути наше власне зникнення, то чи не слід нам діяти вкрай обережно?» [38].

Чимало філософських ідей, пов'язаних з луддистським рухом, можна знайти в класичних творах з філософії й соціології техніки та технологій Льюїса Мемфорда [39; 40]. Ще в 1967 р. філософ попереджав про небезпеку появи «Мегамашини» як наслідку «конвер-

генції науки, техніки й політичної влади» [41]. Мегамашини Льюїса Мемфорда «вживатимуть» людей для самоконструювання як свої компоненти.

Неолуддити цілком слушно зауважують, що сучасні технології формують *механістичний тип людини* з однобічним раціоналістичним мисленням, зорієнтованою виключно на *успішність*, утилітарні цінності, переконаною в тому, що людині в природі належить привілейована позиція «господаря» [41].

Відтак, усе штучне людське докляля (гаджети й дивайси тощо) неодмінно набуває моральнісно-етичних вимірів, і на нього, відповідно, приборники гуманізму й трансгуманізму намагаються поширити принцип людської гідності (*human dignity*). Йдеться про похідні («деривативні») цінності, виправдання «фальсифікацій з природою» (*tampering with nature*); ідей «зарозумілості» [42].

Нік Бостром, один із засновників світового трансгуманістичного руху і директор Інституту майбутнього людства при Оксфордському університеті, порівняно недавно наважився поширити моральнісно-етичну категорію «гідності» на постлюдських (постгуманних) істот, тобто таких істот, які є подобою людини і водночас розширюють можливості людської істоти. Як виразник ідей трансгуманізму Нік Бостром стверджує, що, перевершуючи людські біологічні можливості, різноманітні штучні пристрої підвищуватимуть рівень людської гідності, тому що в них виявляє себе людська природа.

Тим часом у багатьох дослідженнях висловлюються побоювання, що система штучного інтелекту, вирвавшись за межі контрольованості в лабораторних умовах, зможе підкорити собі людство [42; 43]. Відтак, намітилася чітка поляризація дослідників проблем *TS* [44].

Найбільш передбачливі вважають за потрібне виставляти інтелектуальні запобіжники перед настанням епохи сингулярності, пов'язуючи з цим імовірний кінець сучасного людства (за аналогією з Апокаліпсисом, – «роботоліпсис»). Саме тому вони пропонують ви-

ставляти гуманістичні обмеження на шляху розвитку інтелектуальних технологій. Загалом їх позиція мало відрізняється від трьох правил робототехніки, сформульованих у 1942 р. Айзеком Азімовим в оповіданні «Хоровод» («*Runaround*»):

1. Робот не може заподіяти шкоду людині або допустити своєю бездіяльністю, щоб людині було завдано шкоди.

2. Робот повинен коритися всім наказам, які віддає людина, крім тих випадків, коли ці накази суперечать Першому Закону.

3. Робот повинен піклуватися про свою безпеку тією мірою, якою це не суперечить Першому або Другому Законом [45].

Проте, сам А. Азімов на численних «експериментальних моделях» у своїх фантастичних творах довів низьку дієвість вигаданих ним гуманістичних обмежень на розвиток робототехніки й поведінку роботів. Справді, будь-яка система аксіом (гіпотез), подібних до правил А.Азімова, страждає неповнотою, що свого часу було доведено Куртом Гьоделем (теореми про неповноту). Тобто у такій гіпотетико-дедуктивній системі завжди знайдуться «шпарини», через які в ній станеться збій (робот не зможе, приміром, відрізнити людину від іншого робота). По-друге, будь-які обмеження в техніці й технологіях є водночас обмеженнями, накладеними на поведінку людини, що неодмінно обертається втратами людської свободи. Третій, найбільш серйозний контраргумент, скерований проти правил А. Азімова, полягає у звинуваченнях розробників подібних правил у «людському шовінізмі», оскільки вони, мовляв, намагаються вічно тримати людиноподібних істот у жорсткому підпорядкуванні людині, відводити людині більше прав, аніж людиноподібним істотам (андроїдам, гуманоїдам тощо).

Однак низка країн (Японія, Південна Корея, деякі країни ЄС) розробила й ухвалила мало не на законодавчому рівні «Кодекси етики для роботів», які на даному етапі розвитку є, радше, кодек-

сами поведінки людей, які мають справу з робототехнікою [46; 47; 48].

5. Проблема гуманістичних обмежень на шляху розвитку технологій «четвертої хвилі» у філософсько-методологічному вимірі

Передусім виникає питання: чи не породить самотрансцендування «старої» людини до рівня людини «нової» на новому якісному рівні складної проблеми посилення людської нерівності? Френсіс Фукуяма ставить саме у цьому контексті резонне, хоча й суто риторичне запитання: «Якщо ми почнемо процес перетворення себе в щось Зверхнє, то якими правами володітимуть ці поліпшені істоти і якими будуть їхні претензії порівняно з правами тих, хто залишиться позаду?» [49].

Світоглядно-методологічна лінія розмежування гуманістів й трансгуманістів (постгуманістів) у тлумаченні проблем *TS* полягає передусім у тому, що гуманісти спираються на ідеали антропоцентризму й антропні принципи, тоді як трансгуманісти вважають такі підходи «забобонами» класичної ньютоніанської науки, пропонуючи натомість «децентрувати» погляди на людину як об'єкт дослідження, прирівнявши людину в об'єктній якості до інших об'єктів – тварин та інших представників світу живої природи й навіть до машин і механізмів (екологічний та машинний егалітаризм) [50; 51].

Натомість «гуманітарії», тобто представники соціогуманітарного знання – *social sciences* й *humanities*, схильні вочевидь перебільшувати загрози, виклики й ризики, пов'язані з впровадженням новітніх трансгуманістичних технологій й вимагати впровадження різноманітних мораторіїв на відповідні дослідження та впровадження [50; 51], стримуючи таким чином науково-технологічний «прогрес» й виступаючи в ролі представників новітнього луддизму.

Постгуманізм як результат людського самотрансцендування – це цілковито нова форма людського існування,

за умов якої межі між людиною і природою, людиною і машинами стають розмитими, це та ідеальна ситуація, в якій обмеження людської біології виявляються значною мірою подоланими за рахунок їх заміни біологічними машинами. Проте у кінцевому рахунку залишається великим невідомим, чи справді йдеться про трансформацію людського виду у вид новий – постлюдський.

Концепту самоподолання (самозаперечення) людиною самої себе заради «вищих щаблів» глобальної еволюції у філософії й теології протистоїть концепт людського самозбереження, який у концентрованому вигляді виражає ідея антропоцентризму. Інтерпретаціями цієї ідеї є антропні (антропологічні) принципи. У випадку з технологіями й технікою йдеться про людські (гуманістичні, антропні) обмеження, які людина накладає на техніко-технологічний прогрес з метою самозбереження.

Аналогічний антропний принцип свого часу було запропоновано в космології. Відповідно до цього формулювання, Всесвіт є таким, яким ми його спостерігаємо, бо в ньому існуємо ми як спостерігачі, здатні ставити запитання щодо властивостей цього Всесвіту. За інших параметрів Всесвіту в ньому були б неможливими складні структури життя, одним з різновидів яких є ми, люди. Згодом, у 1974 р., Брендон Картер переформулював антропний принцип в двох його формах, – сильній й слабкій. Слабке формулювання зводиться до констатації того, що наш Всесвіт має характеристики, необхідні для того, щоб у ньому могли існувати розумні істоти – люди. Йдеться передусім про 10 світових констант: швидкість світла у вакуумі; постійну Планка щодо квантових ефектів; заряд та масу електрона; гравітаційну константу; константи слабких і сильних взаємодій у мікрофізиці; борівський радіус атома водню; планківські показники маси, часу та довжини [52; 53].

Авторів подібних формулювань неважко звинуватити в тавтології, бо хід їхніх міркувань виглядає так: «У нашому Всесвіті існує розумне життя; отже,

наш Всесвіт пристосований для розумного життя». Але такими, а не іншими, мусять бути міркування, в основу яких покладено філософський антропоцентризм. Якщо не дотримуватися цього перевіреного часом принципу, наслідки технологічного розвитку можуть бути справді непередбачуваними й катастрофічними.

Наприкінці 2014 р. знаменитий інтелектуальний гуру з Кембриджу Стівен Гокінг (*Stephen Hawking*) алармував в інтерв'ю на BBC, що «штучний інтелект може призвести до кінця людської раси» [54]. Ще раніше Стівен Гокінг разом із групою інших відомих науковців попереджав про загрози розробки на базі штучного інтелекту воєнних машин з повністю автоматизованими системами пошуку й знищення ворожих цілей (*autonomous-weapon systems*). Відповідного листа протесту було відкрито до підписання 28 липня 2015 року на момент відкриття Міжнародної об'єднаної конференції зі штучного інтелекту (*The International Joint Conference on Artificial Intelligence*) [55].

Подальший розвиток подій у напрямі розв'язанні колізії «людина – технології» передбачає щонайменше **чотири сценарії**.

Сценарій 1. Нові істоти (*Cyber-Humans*) [56] підпорядкують собі людей так само, як люди підпорядкували собі тварин, яких вважають представниками нижчих щаблів еволюції і яким відмовляють в атрибутові свідомості.

Сценарій 2. Люди знищать «кіберлюдей» як безпосередню загрозу своїй могутності й повернуться до більш безпечних технологій, які не передбачають створення штучного інтелекту підвищеної потуги.

Сценарій 3. Наблизившись до точки сингулярності (біфуркації), люди ви-

ставлять перед техноеволюційним прогресом людські обмеження, завдяки яким поява надпотужного штучного інтелекту унеможливиться.

Сценарій 4. Між «традиційною людиною» й «постгуманною» істотою будуть встановлені правила співіснування (кoeволюції) на засадах поваги до гідності обох видів, які слугуватимуть запорукою їх успішного співрозвитку.

Гносеологічний (епістемологічний) аспект проблеми **TS** пов'язаний у кінцевому підсумку з бінарним статусом людини як предмета дослідження наук «розуміючих» – соціогуманітарних, так і «нерозуміючих», – природничих. У предметно-методологічній сфері розходження цих двох сфер антропологічного знання полягає передусім у тому, що природничі науки мають справу з об'єктивними «фактами», незалежними від людської діяльності й людського самопізнання, цінностей та оцінок, тоді як соціогуманітарні досліджують «артефакти» – феномени культурної й технологічної діяльності людини, які саме в такому вигляді не зустрічалися в «людській природі».

З онтологічної точки зору, таке розрізнення означає, що людина, з одного боку, є творінням Бога й Природи (в багатьох релігійно-філософських системах Природа й Бог є тотожними), продуктом біологічної еволюції тощо, але водночас людина є творцем власного світу штучності, без якого її існування виявиться позбавленим суто людських вимірів. Принципова новизна проблеми **TS** полягає в тому, що досі у процесі біологічної та технологічної еволюції ще не траплялося, щоб жива природа підпорядковувалася штучній або розвивалася в тісній з нею співдружності (кoeволюційно).

Список використаних джерел

1. Ніцше Ф. Передне слово Заратустри // Так казав Заратустра. Книжка для всіх і ні для кого / Ф. Ніцше [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrcenter.com>
2. Маринетти Ф. Т. Манифест Футуризма / Ф. Т. Маринетти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vk.com>

References

1. Nitshe F. Perednye slovo Zaratustry [Zarathustra's Prologue]. Tak kazav Zarathustra. Knyzhka dlya vsix i ni dlya koho [Thus Spoke Zarathustra: A Book for All and None]. Retrieved from <http://ukrcenter.com> [in Ukrainian].
2. Marinetti F. T. Manifest Futurizma [The Manifesto of Futurism]. Retrieved from <https://vk.com/>

3. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М.: Б.и., 2004. – 588 с.

4. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее. Последствия биотехнологической революции / Ф. Фукуяма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.e-reading.club>

5. Тоффлер Э. Шок будущего / Э. Тоффлер. – М.: Б.и., 2002. – 256 с.

6. Тоффлер Э. Метаморфозы власти Э. Тоффлер; пер. с англ. / – М.: АСТ, 2003. – 669 с.

7. Тоффлер Э. Революционное богатство. Как оно будет создано и как оно изменит наше будущее / Э. Тоффлер, Х. Тоффлер. – М.: Б.и., 2008. – 569 с.

8. Лем С. Сумма технологий / С. Лем. – М.: Мир, 1970. – 270 с.

9. Бескаравайный С. С. Антропоцентричность представлений о технике как недостаток футурологии / С.С. Бескаравайный [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://samlib.ru/b/beskarawajnyj_stanislaw_sergeewich/beantpо.shtml

10. Goclenius R. Lexicon philosophicum / R. Goclenius. – Frankfurt a. M.: S.n., 1613, – P. 626.

11. Deleuze G. Fold: Leibniz and the Baroque / G. Deleuze [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://iris.nyu.edu/~rcody/Thesis/Readings>

12. Singularity [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://en.wikipedia.org/wiki/Singularity>

13. Weinberg S. The First Three Minutes: A Modern View of the Origin of the Universe: 2 updated ed. / S. Weinberg. – N.Y.: BasicBooks, 1993. – 224 p.

14. Technological singularity [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://en.wikipedia.org>

15. Tirosch-Samuels H. Transhumanism as a secularist faith / H. Tirosch-Samuels // Zygon. – 2012. – Vol. 47; № 4. – P. 710–734.

16. Hughes J. J. The politics of transhumanism and the techno-millennial imagination, 1626–2030 / J. J. Hughes // Zygon. – 2012. – Vol. 47; № 4. – P. 757–776.

17. Singularitarianism [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://en.wikipedia.org/wiki/Singularitarianism>

18. The Transhumanist Party [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.transhumanistparty.org/>

19. Cuthbertson A. Could a robot run for president in 2020? / A. Cuthbertson // The Newsweek. – 2016. – 16 Feb. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://europa.newsweek.com/could-robot-run-president-2020-trump-clinton-bush-kanye-west-426799>

20. Ulam S. Tribute to John von Neumann / S. Ulam // Bulletin of the American Mathematical Society. – 1958. – Vol. 64; № 3. – Part 2. – P. 1–49.

21. Vinge V. The Coming Technological Singularity: How to Survive in the Post-Human Era / V. Vinge: proceedings of Symposium VISION-21, sponsored by NASA Lewis Center and The Ohio Aerospace Institute, 1993, March, 30–31 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www-rohan.sdsu.edu/faculty/vinge/>

22. Kurzweil R. The Singularity is Near: When Humans Transcend Biology / R. Kurzweil [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www-rohan.sdsu.edu/faculty/vinge/misc/singularity.html>

23. Kurzweil R. Accelerating Intelligence / R. Kurzweil [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kurzweilai.net/>

24. Kurzweil R. Let's not go back to nature / R. Kurzweil [Электронный ресурс]. – Режим до-

doc189747159_323071166?hash=09188bd1dbe-de677e4&dl=3f46641c840523fc5a. [in Russian].

3. Fukujama F. (2004). Konec istorii i poslednj chelovek [The End of History and the Last Man]. Moscow: N.p. [in Russian].

4. Fukujama F. Nashe postchelovecheskoe budushhee. Posledstviya biotehnologicheskoy revoljucii [Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution]. Retrieved from <http://www.e-reading.club/book.php?book=143497>. [in Russian].

5. Toffler Je. (2002). Shok budushhego [Future Shock] V. Moscow: N.p. [in Russian].

6. Toffler Je. (2003). Metamorfozy vlasti [Power-shift: Knowledge, Wealth and Violence at the Edge of the 21st Century]. Trans. from Eng. Moscow: «Izdatel'stvo AST» [in Russian].

7. Toffler Je. & Toffler Kh. (2008). Revoljucionnoe bogatstvo. Kak ono budet sozdano i kak ono izmenit nashe budushhe [Revolutionary Wealth: How it will be created and how it will change our lives]. Moscow: N.p. [in Russian].

8. Lem S. (1970). Summa tehnologij [Summa Technologiae]. Moscow: Mir [in Russian].

9. Beskarawajnyj S. S. Antropocentrichnost' predstavlenij o tehnike kak nedostatok futurologii [Anthropocentric understanding of technics as a drawback of futurology] Retrieved from http://samlib.ru/b/beskarawajnyj_stanislaw_sergeewich/beantpо.shtml [in Russian].

10. Goclenius R. (1613). Lexicon philosophicum. Frankfurt a. M.: N.p. [in Latin].

11. Deleuze G. Fold: Leibniz and the Baroque. Retrieved from <http://iris.nyu.edu/~rcody/Thesis/Readings/Deleuze%20-%20The%20Fold.pdf>

12. Singularity. Retrieved from <https://en.wikipedia.org/wiki/Singularity> [in English].

13. Weinberg S. (1993). The First Three Minutes: A Modern View of the Origin of the Universe: 2 updated ed. N.Y.: BasicBooks [in English].

14. Technological singularity. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Technological_singularity [in English].

15. Tirosch-Samuels H. (2012). Transhumanism as a secularist faith. Zygon, Vol. 47, 4, 710–734 [in English].

16. Hughes J. J. (2012). The politics of transhumanism and the techno-millennial imagination, 1626–2030. Zygon, Vol. 47, 4, 757–776.

17. Singularitarianism. Retrieved from <https://en.wikipedia.org/wiki/Singularitarianism> [in English].

18. The Transhumanist Party. Retrieved from <http://www.transhumanistparty.org/> [in English].

19. Cuthbertson A. (2016). Could a robot run for president in 2020? The Newsweek, 16 Feb. Retrieved from <http://europa.newsweek.com/could-robot-run-president-2020-trump-clinton-bush-kanye-west-426799> [in English].

20. Ulam S. (1958). Tribute to John von Neumann. Bulletin of the American Mathematical Society, Vol. 64, 3, part 2, 1–49 [in English].

21. Vinge V. (1993). The Coming Technological Singularity: How to Survive in the Post-Human Era. Proceedings of Symposium VISION-21, sponsored by NASA Lewis Center and The Ohio Aerospace Institute, March, 30–31. Retrieved from <http://www-rohan.sdsu.edu/faculty/vinge/misc/singularity.html> [in English].

22. Kurzweil R. The Singularity is Near: When Humans Transcend Biology. Retrieved from <https://www-rohan.sdsu.edu/faculty/vinge/misc/singularity.html> [in English].

ступу : <https://www.newscientist.com/article/mg19325936-300-lets-not-go-back-to-nature/>

25. *Danaylov N.* (Socrates). 17 Definitions of the Technological Singularity / N. Danaylov (Socrates) // Singularity Weblog. – 2012. – Aug. 22 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.singularityweblog.com/17-definitions-of-the-technological-singularity>

26. *Sandberg A.* An overview of models of technological singularity / A. Sandberg: proceedings of the Second Conference on Artificial General Intelligence (AGI-09.org), Arlington, Virginia, 2009, March 6-9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://agi-conf.org/2010/wp-content/uploads/2009/06/agi10singmodels2.pdf>

27. *Flake G. W.* How i learned to stop worrying and love the imminent internet singularity / G. W. Flake: proceedings of the 15th ACM international conference on Information and knowledge management, 2006, Arlington, Virginia [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dl.acm.org/citation.cfm?id=1183617&dl=ACM&coll=DL&CFID=791205934&CFTOKEN=38019472>

28. *Good I. J.* Speculations concerning the first ultraintelligent machine / I. J. Good // Advances in Computers. – 1965. – № 6.

29. *Yudkowsky E. S.* Three major singularity schools / E. S. Yudkowsky [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://yudkowsky.net/singularity/>

30. *Тейяр де Шарден П.* Феномен человека : [сб. очерков и эссе] / П. Тейяр де Шарден; пер. с фр. О. С. Майнер, З. А. Масленникова – М. : АСТ, 2002.

31. *Turchin V.* The Phenomenon of Science. A cybernetic approach to human evolution / V. Turchin. – N. Y.: Columbia University Press, 1977.

32. *Heylighen F.* Accelerating socio-technological evolution: from ephemeralization and stigmergy to the global brain / F. Heylighen // Globalization as an Evolutionary Process: Modeling Global Change / ed. by George Modelski, Tessaleno Devezas, and William R. Thompson. – London: S.n., 2007.

33. *Johansen A.* Finite-time singularity in the dynamics of the world population, economic and financial indices / A. Johansen, D. Sornette // Physica. – 2001. – A 294. – P. 465–502.

34. *Modis T.* Forecasting the growth of complexity and change / T. Modis // Technological Forecasting and Social Change. – 2002. – Vol. 69. – P. 377–404.

35. *Bostrom N.* Transhumanist values / N. Bostrom // Journal of philosophical research. – 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : pdnet.org

36. *Pascual K.* Chinese Scientists Edit Genes Of Human Embryos For The Second Time / K. Pascual // Tech Times. – 2016. – Apr. 12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.techtimes.com/articles/149281/20160412/chinese-scientists-edit-genes-of-human-embryos-for-the-second-time.htm>

37. *Sale K.* The Achievements of «General Ludd». A Brief History of the Luddites / K. Sale // Tailoring biotechnologies. – 2006. – Vol. 2; Is. 1, Spring-Summer. – P. 69–78.

38. *Joy B.* Why the future doesn't need us / B. Joy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.wired.com/2000/04/joy-2/>

39. *Mumford L.* Technics and Civilisation / L. Mumford. – L. : S.n., 1934. – 264 p.

40. *Мамфорд Л.* Миф машины. Техника и развитие человечества / Л. Мамфорд. – М. : Б.и.,

23. *Kurzweil R.* Accelerating Intelligence. Retrieved from <http://www.kurzweilai.net/>

24. *Kurzweil R.* Let's not go back to nature. Retrieved from <https://www.newscientist.com/article/mg19325936-300-lets-not-go-back-to-nature/>

25. *Danaylov N.* (Socrates) (2012). 17 Definitions of the Technological Singularity. Singularity Weblog, Aug. 22. Retrieved from <http://www.singularityweblog.com/17-definitions-of-the-technological-singularity> [in English].

26. *Sandberg A.* (2009) An overview of models of technological singularity: proceedings of the Second Conference on Artificial General Intelligence (AGI-09.org), Arlington, Virginia, March 6-9. Retrieved from <http://agi-conf.org/2010/wp-content/uploads/2009/06/agi10singmodels2.pdf>

27. *Flake G. W.* (2006). How i learned to stop worrying and love the imminent internet singularity: proceedings of the 15th ACM international conference on Information and knowledge management, Arlington, Virginia. Retrieved from <http://dl.acm.org/citation.cfm?id=1183617&dl=ACM&coll=DL&CFID=791205934&CFTOKEN=38019472> [in English].

28. *Good I. J.* (1965). Speculations concerning the first ultraintelligent machine. Advances in Computers, 6 [in English].

29. *Yudkowsky E. S.* Three major singularity schools. Retrieved from <http://yudkowsky.net/singularity/> [in English].

30. *Тейяр де Шарден П.* (2002) Fenomen cheloveka [The Phenomenon of Man]. [сб. очерков и эссе] [The collection of essays]. Trans. from French O. S. Majner, Z. A. Maslennikova. Moscow: AST [in Russian].

31. *Turchin V.* (1977). The Phenomenon of Science. A cybernetic approach to human evolution. N.Y.: Columbia University Press [in English].

32. *Heylighen F.* (2007). Accelerating socio-technological evolution: from ephemeralization and stigmergy to the global brain. In Globalization as an Evolutionary Process: Modeling Global Change (George Modelski, Tessaleno Devezas, and William R. Thompson ed.) London: N.p. [in English].

33. *Johansen A.* (2001). Finite-time singularity in the dynamics of the world population, economic and financial indices. Physica, A 294, 465–502.

34. *Modis T.* (2002). Forecasting the growth of complexity and change. Technological Forecasting and Social Change, Vol. 69, 377–404 [in English].

35. *Bostrom N.* (2005). Transhumanist values. Journal of philosophical research. Retrieved from pdnet.org [in English].

36. *Pascual K.* (2016). Chinese Scientists Edit Genes Of Human Embryos For The Second Time. Tech Times, Apr. 12. Retrieved from <http://www.techtimes.com/articles/149281/20160412/chinese-scientists-edit-genes-of-human-embryos-for-the-second-time.htm>

37. *Sale K.* (2006). The Achievements of «General Ludd». A Brief History of the Luddites. Tailoring biotechnologies, Vol. 2, Issue 1, Spring-Summer, 69–78 [in English].

38. *Joy B.* Why the future doesn't need us. Retrieved from <http://www.wired.com/2000/04/joy-2/>

39. *Mumford L.* (1934). Technics and Civilisation. London: N.p. [in English].

40. *Mumford L.* (2004). Mif mashiny. Tehnika i razvitiye chelovechestva [The Myth of the Machine. Technics and Human Development]. Moscow: N.p. [in Russian].

2004. – 278 с.

41. *Glendinning C.* Notes toward a NeoLuddite Manifesto / C. Glendinning [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tal.bolo-bolo.co/en/c/cg/chellis-glendinning-notes-toward-a-neo-luddite-manifesto.a4.pdf>

42. *Klein L.* Luddism for the twenty-first century / L. Klein // The International Journal of Human-Computer Studies. – 2001. – № 55. – P.727–737.

43. *Appleyard B.* The new Luddites: why former digital prophets are turning against tech / B. Appleyard [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.newstatesman.com/sci-tech/2014/08/new-luddites-why-former-digital-prophets-are-turning-against-tech>

44. *Next Big Future* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nextbigfuture.com/>

45. *Азимов А.* Хоровод / А. Азимов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://royallib.com/book/azimov_ayzek/horovod.html

46. *South Korean Robot Ethics Charter 2012* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://akikok012um1.wordpress.com/south-korean-robot-ethics-charter-2012/>

47. *Deng B.* Machine ethics: The robot's dilemma / B. Deng [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nature.com/news/machine-ethics-the-robot-s-dilemma-1.17881#ref-link-2>

48. *Riek L. D.* A Code of Ethics for the Human-Robot Interaction Profession / Laurel D. Riek, D. Howard [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://robots.law.miami.edu/2014/wp-content/uploads/2014/03/a-code-of-ethics-for-the-human-robot-interaction-profession-riek-howard.pdf>

49. *Fukuyama F.* Transhumanism / F. Fukuyama // Foreign Policy. – 2004. – № 144 (Sep. – Oct.). – P. 42–43.

50. *Beland J.-P.* Risk and the Question of the Acceptability of Human Enhancement: The Humanist and Transhumanist Perspectives / J. P. Beland, J. Patenaude // Dialogue. – 2013. – Vol. 52. – P. 377–394.

51. *Cudworth E.* Complexity, ecologism, and posthuman politics / E. Cudworth, S. Hobden // Review of International Studies. – 2013. – Vol. 39; Is. 03. – P. 643–664.

52. *Гусейханов М. К.* Антропний космологічний принцип / М. К. Гусейханов // Соровський образовательний журнал. – 2000. – Т. 6; № 6. – С. 59–64.

53. *Mooney C. F.* The Anthropic Principle in Cosmology and Theology / C. F. Mooney // Horizons. – 1994. – Vol. 21; Is. 01. – P. 105–129.

54. *Holley P.* Stephen Hawking just got an artificial intelligence upgrade, but still thinks AI could bring an end to mankind / P. Holley [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.washingtonpost.com/news/speaking-of-science/wp/2014/12/02/stephen-hawking-just-got-an-artificial-intelligence-upgrade-but-still-thinks-it-could-bring-an-end-to-mankind/?tid=a_inl

55. *The Autonomous Weapons: An Open Letter from AI&Robotic Researchers* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://futureoflife.org/open-letter-autonomous-weapons/>

56. *Barfield W.* Cyber-Humans. Our Future with Machines / W. Barfield. – S.l. : Copernicus, 2015. – 291 p.

41. *Glendinning C.* Notes toward a NeoLuddite Manifesto. Retrieved from <http://tal.bolo-bolo.co/en/c/cg/chellis-glendinning-notes-toward-a-neo-luddite-manifesto.a4.pdf>

42. *Klein L.* (2001). Luddism for the twenty-first century. The International Journal of Human-Computer Studies, 55, 727–737 [in English].

43. *Appleyard B.* The new Luddites: why former digital prophets are turning against tech. Retrieved from <http://www.newstatesman.com/sci-tech/2014/08/new-luddites-why-former-digital-prophets-are-turning-against-tech> [in English].

44. *Next Big Future.* Retrieved from <http://nextbigfuture.com/> [in English].

45. *Azimov A.* Horovod [Round dance]. Retrieved from http://royallib.com/book/azimov_ayzek/horovod.html [in Russian].

46. *South Korean Robot Ethics Charter 2012.* Retrieved from <https://akikok012um1.wordpress.com/south-korean-robot-ethics-charter-2012/>

47. *Deng B.* Machine ethics: The robot's dilemma. Retrieved from <http://www.nature.com/news/machine-ethics-the-robot-s-dilemma-1.17881#ref-link-2>

48. *Riek L. D.* & Howard D. A Code of Ethics for the Human-Robot Interaction Profession. Retrieved from <http://robots.law.miami.edu/2014/wp-content/uploads/2014/03/a-code-of-ethics-for-the-human-robot-interaction-profession-riek-howard.pdf> [in English].

49. *Fukuyama F.* (2004). Transhumanism. Foreign Policy, 144 (Sep. – Oct.), 42–43.

50. *Beland J.-P.* & Patenaude J. (2013). Risk and the Question of the Acceptability of Human Enhancement: The Humanist and Transhumanist Perspectives. Dialogue, Vol. 52, 377–394.

51. *Cudworth E.* & Hobden S. (2013). Complexity, ecologism, and posthuman politics. Review of International Studies, Vol. 39; Issue 03, 643–664.

52. *Gusejhanov M. K.* (2000). Антропний космологічний принцип [The Anthropic Cosmological Principle]. Sоровський образовательний журнал [Soros Educational Journal], Vol. 6, 6, 59–64. [in Russian].

53. *Mooney C. F.* (1994). The Anthropic Principle in Cosmology and Theology. Horizons, Vol. 21, Issue 01, 105–129. [in English].

54. *Holley P.* Stephen Hawking just got an artificial intelligence upgrade, but still thinks AI could bring an end to mankind. Retrieved from https://www.washingtonpost.com/news/speaking-of-science/wp/2014/12/02/stephen-hawking-just-got-an-artificial-intelligence-upgrade-but-still-thinks-it-could-bring-an-end-to-mankind/?tid=a_inl [in English].

55. *The Autonomous Weapons: An Open Letter from AI&Robotic Researchers.* Retrieved from <http://futureoflife.org/open-letter-autonomous-weapons/>

56. *Barfield W.* (2015). Cyber-Humans. Our Future with Machines. N.p.: Copernicus [in English].

МЕХАНІЗМ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ: ДО ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФСЬКОГО РОЗУМІННЯ

Дзьобань Олександр Петрович,
доктор філософських наук, професор

У статті розглядається механізм соціальної трансформації як складне, багатоманітне явище, в якому стійко взаємодіють суб'єктивні та об'єктивні складові. Метою статті є уточнення на рівні філософського узагальнення сутності механізму соціальних трансформацій. Обґрунтовується, що будь-який соціально-трансформаційний механізм повинен включати, як мінімум, три блоки: 1) ліквідацію віджилих інституційних обмежень, характерних для стабільного стану колишньої соціальної системи, які стали передумовою системної кризи; 2) випробування можливостей системи за відсутності колишніх обмежень; 3) стабілізацію соціальної системи за рахунок формування якісно нових інституційних обмежень.

Ключові слова: суспільство, трансформації, механізм.

Dzeban Alexander

MECHANISM OF SOCIAL TRANSFORMATIONS: TO THE PROBLEM OF PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING

The mechanism of social transformation as difficult, varied phenomenon in which subjective and objective constituents co-operate steadily examined in the article. The purpose of the article is clarification at the level of philosophical generalization of essence of mechanism of social transformations. Grounded, that any social-transformation mechanism must include, at least, three blocks: 1) liquidation of obsolete institutional limitations, characteristic for the stable state of former frame of society, which became reason of system crisis; 2) tests of possibilities of the system in absence former limitations; 3) stabilizing of frame of society due to forming high-quality of new institutional limitations.

Keywords: society, transformations, mechanism.

Трансформаційний перехід українського суспільства, який досі не завершився, виявився пов'язаним із багатьма болісними процесами, що відобразилися на різних сторонах життя широких верств населення. В результаті в науковій літературі інтенсифікувалися дискусії стосовно низки гострих питань, пов'язаних з даною проблематикою. Одна з найпоширеніших критичних інтерпретацій української соціальної трансформації пов'язувала частину негативних цією наслідків із втратою керованості перехідним процесом в цілому.

У численних основоположних наукових підходах до аналізу сутності й розвитку соціальних процесів зроблено певні спроби виявлення механізмів тих чи інших соціальних процесів. Так, наприклад, Т. Парсонс поряд із меха-

нізмом руйнування соціальної системи звертає увагу на механізми її функціонування та механізми інтегративної комунікації, які впливають насамперед на мотивацію суб'єктів системи, детермінуючи їх бажання й засоби здійснення цих бажань [12].

У М. Вебера розуміння механізму того чи іншого соціального процесу впливає з інтерсуб'єктивної концепції інтерпретації соціальної дії, найважливішим атрибутом якої він вважав «орієнтацію на іншого (інших)», що передбачає взаємне очікування відповідної поведінки всіх, хто бере участь у соціальних відносинах сторін. Найважливіші чинники функціонування будь-яких соціальних механізмів М. Вебер поєднував із тлумаченням сенсу соціальних дій суб'єктів [5].

Також увагу на дослідження соціальних механізмів звертає у своїх дослідженнях Н. Смелзер [14], а на думку Л. Козера, у соціумах діють «механізми соціальної стабілізації та соціальної корекції» [2, 195–203], які, на наш погляд, можуть вважатися базовими для досягнення бажаного стану соціальної системи в результаті її трансформації.

Близькою до позиції Т. Парсонса стосовно соціальних механізмів є точка зору Ю. Хабермаса, який вважає, що в соціальній системі можна розрізнити «механізми координування дій, які узгоджують між собою орієнтації дій учасників і механізми, які стабілізують неавдисні (неінтендовані) зв'язки дії через функціональне пов'язування наслідків дії» [3, 177–179]. До найважливіших же механізмів солідаризації суспільства Ю. Хабермас відносить інтегративну силу комунікації.

У вітчизняній філософській традиції поняття «механізм» достатньо часто використовується в суспільних науках і здебільшого виражає певним чином упорядковану конкретну діяльність соціальних суб'єктів. При цьому у науковій літературі переважно виділяються й використовуються механізми прояву, дії та використання законів [4, 10, 15].

Нетрадиційне тлумачення сутності механізму (щоправда, стосовно розв'язання соціальних суперечностей) запропонував свого часу О. Данільян, який розуміє його як «механізм раціоналізації дії суб'єктів соціуму в певній сфері за посередництвом законів, моральних, релігійних і культурних норм, правил, традицій, політичної й економічної доцільності» [7, 29]. До головних елементів таких механізмів він відносить форми, методи, прийоми й засоби.

Така поліваріантність підходів до розуміння сутності механізму функціонування соціокультурних феноменів, зокрема, феномена соціальної трансформації через розуміння механізму руйнування соціальної системи, механізму соціальних дій, механізму соціальної стабілізації та соціальної корекції, механізму координування дій, механізму раціона-

лізації дії тощо, істотно ускладнює проблему пізнання даного об'єкта, а головне, створює серйозні труднощі у практичній його реалізації в умовах соціокультурного транзиту. Тому *метою* цієї статті є уточнення на рівні філософського узагальнення сутності механізму соціальних трансформацій.

Термін «механізм» узятو з технічної термінології, де він означає сукупність передавальних пристроїв, які перетворюють дію (рух) одного тіла на дію (рух) іншого, а також спосіб їх поєднання. Існує й більш універсальне тлумачення сутності такої дефініції – це система, пристрій, які визначають порядок певного виду діяльності, послідовність станів, процесів, які визначають собою певну дію, явище [11, 346]. З наведеного видно, що для характеристики механізму вихідним пунктом є структурна організація системи, тому при дослідженні й аналізі будь-якого механізму дослідження структури має бути діалектично доповнене дослідженням способів передачі й трансформації взаємовпливу елементів системи.

Використовуючи дефініцію «механізм» під час дослідження соціальних явищ, необхідно мати на увазі, що, на відміну від технічних пристроїв, об'єктами соціального пізнання стають системи, в яких поряд зі стаціонарними елементами існують і рухомі, варіативні, процесуальні. Структура таких систем сама може бути названа процесуальною, оскільки вона характеризується розташуванням елементів не стільки у просторовому вимірі, скільки у часовому – у вигляді ступенів або фаз, які змінюють одна одну. Відповідно й механізм процесуальних систем показує, яким чином з однієї стадії з'являється інша, утримуючи в собі зміст попередньої й готуючи перехід до наступної [7].

Філософський контекст дослідження механізму соціальних трансформацій, безумовно, передбачає визначення його сутності й змісту. Методологічні підстави для цього можуть бути різноманітними, однак є сенс за основу взяти діалектичний підхід у поєднанні з синер-

гетичним підходом. З огляду на це, вважається недоцільним усталений класичний підхід, який базується на обмеженні аналізі механізму дії об'єктивних законів лише формами зв'язків, які втілені в законі, тобто на дослідженні того, як функціонує закон, як у діяльності соціальних суб'єктів реалізуються об'єктивні зв'язки [6]. Механізм дії об'єктивних законів у соціальному середовищі, яке трансформується, обов'язково включає в себе й елементи законодавчого зв'язку й взаємодії, які опосередковують зазначені вище зв'язки й зумовлюють їх виникнення. У свою чергу, обумовленість виникнення закономірних зв'язків у суспільстві безпосередньо пов'язана з високим показником ентропії соціокультурного середовища. Перебуваючи у постійному русі під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх сил, соціальна система зазнає певних соціальних змін, що пов'язані з переходом соціальних явищ, їхніх елементів, структур, зв'язків, комунікацій з одного стану в інший, з виникненням або зникненням того чи іншого явища, елемента тощо. Однак глибокі соціальні зміни виникають у системі, як правило, тоді, коли наявна упорядкованість соціальних зв'язків, які становлять її внутрішню структуру, вже не може забезпечувати ефективність її функціонування, можливість адаптуватися до змін внутрішніх та зовнішніх умов. У такому випадку, як справедливо зазначається у деяких публікаціях, соціальні суперечності, які пронизують систему, заострюючись до стану деструктивно-конструктивних конфліктів, призводять до соціальних змін, що мають своїм результатом утворення нової упорядкованості зв'язків усередині системи, її перехід до нового якісного стану [13, 26].

Структуру й механізм соціальної ситуації можна визначити як сукупність стандартизованих відносин, які відображають базові інтереси індивідів і соціальних груп. Проте у період соціальної трансформації інтереси (за винятком базових) втрачають стабільність, що зумовлює високий ступінь рухливості структури соціальної ситуації.

«Трансформаційна структура суспільства, – стверджує Т. Заславська, – формується під впливом двох більш-менш рівнозначних чинників: по-перше, соціальної стратифікації суспільства, що визначає можливості, способи й механізми участі суспільних груп і прошарків у трансформаційному процесі, і, по-друге, соціокультурної диференціації, яка визначає суб'єктивну мотивацію й змістовну спрямованість трансформаційної активності суб'єктів» [9, 155].

Як кульмінація процесу соціальної трансформації часто розглядається політична трансформація. Так, наприклад, Р. Дарендорф наголошує на відмінності між соціальною й політичною революціями. «Перша – глибокі перетворення, зміни стрижневих структур суспільства, які, природно, вимагають часу; друга – перетворення швидкі, зокрема – зміна носіїв влади протягом днів або тижнів шляхом надзвичайно явних і зримих, часто насильницьких дій» [8, 16].

Однак, на нашу думку, слід розрізняти два варіанти співвідношення політичних і соціальних трансформацій. Політичний катаклізм може дати старт процесу швидких соціальних перетворень у тому випадку, якщо він руйнує інституційну й нормативну базу колишньої соціальної системи. Політична трансформація може також і завершувати процес трансформації соціальної, оскільки період стабілізації соціальних взаємодій, як правило, вимагає зовсім іншого типу політичного лідерства, ніж епоха потрясінь. Тому не варто безпосередньо пов'язувати між собою трансформації політичних і соціальних структур, відшукуючи за діями політичних лідерів тиск соціальних інтересів.

Отже, структурний компонент механізму соціальної трансформації відіграє дещо менш важливу роль порівняно з ідеологічним компонентом. З огляду на це можна констатувати, що в період соціальної трансформації структурні обмеження можливостей цілеспрямованої діяльності агента соціальних змін є відносно невеликими. Важливішими є обмеження ідеологічного та соціаль-

но-психологічного характеру. У стабільній соціальній системі це співвідношення змінюється на прямо протилежне.

Окремим випадком соціальних трансформацій є соціальні революції, тому було б неправильно залишити осторонь теоретичні концепції революційного процесу, в яких досліджено його специфічний механізм.

Найбільш розроблена схема механізму революційного процесу була запропонована К. Брінтоном на прикладі Великої французької революції [1]. Ця схема має характер послідовної зміни етапів революції, при цьому кожен етап став результатом успішної цілеспрямованої активності певної політичної групи. К.Брінтон виділяв п'ять етапів революційного процесу.

На першому етапі – передреволюційної кризи – руйнується ціннісний консенсус, що підтримував соціальну систему в стабільному стані і дозволяв їй знаходити ресурси для адаптації до викликів середовища. Цей етап зазвичай супроводжується наростанням економічних труднощів і нерідко – воєнними поразками, що остаточно підривають авторитет правлячої еліти.

На другому етапі правлячий режим руйнується. Його падіння в більшості випадків супроводжується спалахом політичного насильства, але обсяги насильства є відносно невеликими. До влади приходить політичне угруповання, що спирається на масовий негативний консенсус щодо старого режиму. Початок його правління супроводжується майже загальним ентузіазмом і завищеними очікуваннями населення, котре розраховує на швидке вирішення найбільш серйозних проблем суспільства. Проте, зважаючи на зменшення ступеня керованості державного апарату й соціальної системи загалом, у руках нової правлячої еліти реально опиняється ще менший обсяг ресурсів (за винятком підтримки громадської думки), аніж у поваленого режиму. Розподілити ці ресурси так, щоб задовольнити очікування всіх значущих соціальних груп, не вдається, і рівень суспіль-

ної підтримки нового режиму починає швидко знижуватися.

Третій етап революційного процесу супроводжується радикалізацією суспільних настроїв і зростанням популярності політичних угруповань, що наполягають на рішучішому розриві з цінностями колишньої стабільної соціальної системи. Влада поступово переходить до рук дедалі більш радикальних фракцій нової правлячої еліти. Водночас у суспільстві виникає спочатку помірна, а з часом дедалі більше ностальгія за часами стабільності. Зростає ступінь опору ініціативам революційної влади, що дозволяє пояснювати невдачі урядової політики умисними підступами прихильників поваленого режиму.

На четвертому етапі встановлюється диктатура радикалів, які рішуче пригнічують усі прояви відкритого протесту проти їх політичного курсу, не зупиняючись при цьому перед застосуванням масового політичного насильства, у тому числі і проти недавніх союзників по боротьбі зі старим режимом. Потік насильства безперервно наростає, що зрештою призводить до дезорганізації соціального життя.

На п'ятому, завершальному, етапі революції, в ході термідоріанського перевороту радикалів усувають від влади. Період термідоріанської стабілізації й ліквідації крайнощів радикальної політики завершується постреволуційною диктатурою, що стабілізує нову соціальну систему.

Ця схема революційного процесу в загальному вигляді може бути інтерпретована як варіант соціально-трансформаційного механізму, що включає декілька основних ланок: 1) ліквідацію інституційних обмежень, що перешкоджають адаптації до викликів середовища (усунення від влади старої правлячої еліти); 2) вироблення траєкторії розвитку системи й методів управління, що враховують вимоги середовища і які ігнорувалися старим режимом (формування політичного курсу революційного уряду «помірних»); 3) випробування цих методів «на міцність» (урядова політика ра-

дикалів); 4) стабілізація системи за рахунок послаблення соціальної динаміки й закріплення посттрансформаційного порядку (термідор і подальша диктатура).

Загалом можна резюмувати, що будь-який соціально-трансформаційний механізм повинен включати, як мінімум, три блоки: 1) ліквідацію віджилих інституційних обмежень, характерних для стабільного стану колишньої соціальної системи, які стали передумовою системної кризи; 2) випробування можливостей системи за відсутності колишніх обмежень; 3) стабілізацію соціальної системи за рахунок формування якісно нових інституційних обмежень.

Таким чином, на підставі наведеного вище ми можемо сформулювати такі висновки. У соціально-трансформаційному механізмі можна виділити декілька блоків: 1) системний, або результативний; 2) діяльнісний, або власне механізм; 3) перехідний; 4) суб'єктивний.

У період соціальної трансформації політичний спектр набуває лінійної форми, а значення ідеологічного чинника помітно зростає. Тому в процесі завершення соціальної трансформа-

ції і стабілізації нової соціальної системи важливу роль відіграє «ситуативний консерватизм», що дозволяє уникнути соціальної аномії, а також адаптувати новачі трансформаційного періоду до традицій попередньої епохи.

Схеми революційного процесу, розроблені в рамках соціології революцій, і, передусім, періодизація революційного процесу К. Брінтона, можуть бути інтерпретовані як окремих випадок соціально-трансформаційного механізму.

Механізм соціальної трансформації – це складне, багатоманітне явище, в якому стійко взаємодіють суб'єктивні й об'єктивні (системні, організаційні) складові. Тут суб'єкт, будучи джерелом і рушійною силою перетворень, з одного боку, освоює ті можливості, які розкриваються для нього в нових структурах та інститутах, відносинах суспільства, а з іншого боку – вбудовує ці структури у власні цілі. Таким чином формується певне майбутнє, що є основою визначення сьогодення й оцінювання минулого. Саме у такому контексті й вбачаються перспективи подальших наукових розвідок у цьому напрямі.

Список використаних джерел

1. *Brinton C.* The Anatomy of Revolution / C. Brinton. – New York : Vintage Books, 1965. – 297 p.
2. *Coser L. A.* The function of social conflict / Coser L. A., Rosenberg B. // Sociological theory: A book of reading. – N.-Y. : Macmillan, 1957. – P. 195–203.
3. *Habermas J.* Theorie des Kommunikative Handeln / J. Habermas – Frankfurt-a-Main, 1981. – Bd. 2. – 346 p.
4. *Бойчук М. А.* Демократичний процес в Україні: проблема вибору і механізмів реалізації : автореф. дис. д-ра філос. наук : 09.00.03 / Бойчук М. А. – К., 2012. – 30 с.
5. *Вебер М.* Избранные произведения / М. Вебер / пер. с нем. сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – 804 с.
6. *Греков Л. И.* К вопросу о механизме действия и использования социальных законов / Л. И. Греков // Вопросы философии. – 1982. – № 3. – С. 81–90.
7. *Даніліян О. Г.* Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методика дослідження та розв'язання : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / О. Г. Даніліян. – Х., 1998. – 42 с.
8. *Дарендорф Р.* Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Р. Дарендорф. – М. : РОССПЭН, 2002. – 288 с.

References

1. *Brinton C.* The Anatomy of Revolution (1965). – New York: Vintage Books.
2. *Coser L. A., Rosenberg B.* (1957). The function of social conflict // Sociological theory: A book of reading (P. 195-203), N.-Y.: Macmillan.
3. *Habermas J.* (1981). Theorie des Kommunikative Handeln. – Frankfurt-a-Main, – Bd. 2. – 346 p.
4. *Bojchuk M. A.* (2012). Demokratichnij proces v Ukraini: problema vyboru i mekhanizmv realizacii [The democratic process in Ukraine: the problem of selection and implementation mechanisms]. Extended abstract of Doctor's thesis. – Kyiv [in Ukrainian].
5. *Veber M.* (1990). Izbrannye proizvedeniya [Selected works]. / per. s nem. sost., obshch. red. i poslesl. YU. N. Davydova; predisl. P. P. Gajdenko. – Moscow. Progress [in Russian].
6. *Grekov L. I.* (1982). K voprosu o mekhanizme dejstviya i ispol'zovaniya social'nyh zakonov [On the question of the mechanism of action and the use of social laws] // Voprosy filosofii – Problems of philosophy. 3, 81–90.
7. *Danil'yan O. G.* (1998). Socialni protirichchya u posttotalitarnyh sistemah: metodyka doslidzhennya ta rozvyazannya [Social conflicts in the post-totalitarian systems: the method of investigation and resolution]. Extended abstract of Doctor's thesis. – Kharkiv [In Ukrainian].

9. *Zaslavskaya T. I.* Трансформационный процесс в России: социоструктурный аспект / Т. И. Заславская // Социальная траектория реформируемой России: Исследования Новосибирской экономико-социологической школы / под ред. Т. И. Заславской, З. И. Калугиной. – Новосибирск : Наука, 1999. – С. 149–167.
10. *Механізми забезпечення розвитку України: гуманітарний та економічний аспекти* : монографія / за ред. Н. С. Різник, А. Т. Московчук. – Луцьк, 2013. – 721 с.
11. *Ожегов С. И.* Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова, 2-е изд. испр. и доп. – М. : АЗЪ, 1995. – 928 с.
12. *Parsons T.* Функциональная теория изменения / Т. Парсонс // Американская социологическая мысль / под ред. В. И. Добренкова. – М. : МГУ, 1994. – 496 с.
13. Проблеми права і влади в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз : монографія / М. І. Панов, О. Г. Данильян, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. проф. М. І. Панова, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2004. – 360 с.
14. *Smelzer N.* Социология / Н. Смелзер; пер. с англ. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.
15. *Соціокультурні механізми формування імунітету проти зовнішніх маніпуляцій свідомістю населення України* : монографія. – К. : НВЦ Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського, 2015. – 226 с.
8. *Darendorf R.* (2002). *Sovremennyy social'nyy konflikt. Ocherk politiki svobody* [Modern social conflict. Freedom Policy Outline]. – Moscow: ROSSPEHN [in Russian].
9. *Zaslavskaya T. I.* (1999). *Transformacionnyy process v Rossii: sociostrukturnyy aspekt* [The transformation process in Russia: socio-structural aspect] // *Social'naya traektoriya reformiruemoj Rossii: Issledovaniya Novosibirskoj ekonomiko-sociologicheskoy shkoly* (p. 149–167). Novosibirsk: Nauka [in Russian].
10. *Riznik N. S., Moskvchuk A. T.* (Eds.). (2013). *Mekhanizmy zabezpechennya rozvitku Ukrainy: humanitarnij ta ekonomichnij aspekti* [Mechanisms to ensure Ukraine's development, humanitarian and economic aspects]. – Luck [In Ukrainian].
11. *Ozhegov S. I., Shvedova N.* (1995). *Tolkovyj slovar' russkogo yazyka: 80000 slov i frazeologicheskikh vyrazhenij* [Explanatory Dictionary of the Russian language: 80000 words and idiomatic expressions]. – Moscow. : AZ [in Russian].
12. *Parsons T.* (1994). *Funkcional'naya teoriya izmeneniya* [Functional Theory changes]. / *Amerikanskaya sociologicheskaya mysl'*. – Moscow: MGU [in Russian].
13. *Panov M. I., Danil'yan O. G., Maksimov S. I.* et al. (2004). *Problemy prava i vlady v umovah posttotalitarnyh transformacij : mizhdisciplinarnyj analiz* [Problems of law and government in terms of post-totalitarian transformation: an interdisciplinary analysis]. – Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
14. *Smelzer N.* (1994). *Sociologiya*. [Sociology]. Moscow: Feniks [in Russian].
15. *Sociokul'turni mekhanizmy formuvannya imunitetu proty zovnishnih manipulyacij svidomisty naseleण्या Ukrainy* (2015). [Social and cultural mechanisms of immunity against external manipulation consciousness of the population of Ukraine]. Kyiv : NVC Nac. b-ki im. V. I. Vernadskogo [in Ukrainian].

БЕЗПЕКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

Полтораков Олексій Юрійович,
кандидат політичних наук

*Життя суспільства керується законами,
що не залежать від свавілля будь-кого.*

Лев Мечніков (1838–1888)

Актуальність дослідження обумовлена тим, що забезпечення безпеки як проблема соціально-політичного характеру дедалі більше доповнюється також соціально-культурною складовою. Це пов'язано як із процесами становлення та розвитку «постіндустріального суспільства» (або «суспільства ризику» за У. Беком), так і з ускладненням соціального буття загалом. У суспільствознавчих колах тривають суперечки про природу безпеки та про предмет безпекових досліджень. Базові категорія «безпека» та поняття «національна безпека» є міждисциплінарними, синтетичними категорією/поняттям політології та соціології, воєнних та економічних наук. Це змушує досить широко тлумачити дану категорію. Усталеного суспільствознавчого визначення «безпеки» поки не існує. «Національна безпека» як «видава» категорія є складовою концепту «безпеки», однак сама категорія «безпека» інтегрується з суміжних галузей суспільних наук – з одного боку, зі сфери політичних наук (де категорія «безпека» поряд з категорією «національний інтерес» займає центральне місце), а з іншого – з воєнних наук. «Дослідження (національної) безпеки» як науково-практична дисципліна відносно нова. Однак і «наука про безпеку» як науково-теоретична дисципліна («сек'юритологія») – міждисциплінарна сфера знань – поки ще до кінця не оформилася та не отримала міцної концептуально-методологічної бази та стрункої структури.

Ключові слова: безпека, національна безпека, суспільство, суспільствознавство, наукова дисципліна.

Poltorakov Oleksiy

SECURITY STUDIES IN SOCIAL-PHILOSOPHIC CONTEXT

Actuality of the study is caused by the fact that security provision as a problem of social-political character is of more supplemented with its social-cultural one. It is connected both with processes of “post-modern” society (“risk society” by U. Beck) development and complication of social being as a whole. In the circles of social studies there are discussions on the nature of security and on the subject of security studies. Basic “security” category as well as “national security” term are trans-disciplinary and synthetic ones of political and social sciences, military and economic ones. It makes to interpret the category quite widely. The stable social studies definition of “security” still does not exist. “National security” as a specific category is a part of “security” concept, but the “security” category is being integrated from adjacent fields of social sciences: from the political sciences (where the “security” category together with the “national interests” one is the key one) on the one hand, and from the military sciences – from the other. “(National) security” studies as a scientific-practical discipline are quite new. However, “securitology” as a scientific-theoretical discipline – of inter-disciplinary character – still has not been fully formed and has not achieved serious theoretical-methodological basis and slim structure.

Keywords: security, national security, society, social studies, scientific discipline.

Сучасний розвиток людства характеризується принциповістю змін. Вони настільки масштабні та динамічні, що вимагають концептуального осмислення, комплексного та глибокого аналізу всіх чинників та тенденцій, які зумовлюють і визначають розвиток соціуму, об'єктивної оцінки соціальних відносин та процесів у всьому їх різноманітті, суперечливості і складності. Від початку нового тисячоліття проблема безпеки набуває дедалі новіших змістів. Це стосується безпеки людства, яке постало перед викликом зміни парадигми безпеки або перетворення сучасних тенденцій «безпечного розвитку» на загрозу своєму існуванню [9].

Можна частково погодитися з думкою соціолога У. Бека в тому, що людство ще не вступило в епоху постмодернізму (тобто ми продовжуємо жити у «суспільстві ризику» як новій формі індустріального суспільства). Ще З. Фрейд у праці «Незадоволеність культурою» (1930) підмітив, що «цивілізована людина проміняла частину своїх шансів бути щасливою на певні елементи безпеки». Зараз – разом з У. Беком – можна звернути увагу на те, що процес модернізації постіндустріального суспільства вже породив такі нові соціальні конфігурації, як «суспільство ризику», у якому змінюється якість спільності, а рушійною силою стає безпека: «Рушійну силу класового суспільства можна висловити однією фразою: «Я прагну їсти!» Рушійна сила суспільства ризику виражається фразою: «Я боюся!» Місце спільності потреби займає спільність страху» [1, 60].

Сучасне безпекознавство як перспективна фундаментальна наукова дисципліна філософського характеру [1, 6, 14] розробляється дослідниками [7-9, 17-19] через прикладні дослідження суміжних суспільствознавчих теорій. У свою чергу, національне безпекознавство [4, 7, 16] як фундаментальний науковий напрям у системі забезпечення національної безпеки України формується через прикладні дослідження відповідних фундаментальних теорій у даній сфері [9],

а також через інтеграцію на засадах методології міждисциплінарного підходу [4], різноаспектних знань про національну безпеку [7, 16] інших наук і теорій. Ключовим напрямом сучасних досліджень у галузі національної безпеки є застосування соціально-філософських ідей і методів до аналізу соціополітичних та соціокультурних систем [4, 7, 11-12]. Також дослідники акцентують увагу на завданні з виявлення та розроблення узагальнених ідей [4], на базі яких формуються нові концептуальні уявлення. Застосування ними синергетичного підходу до дослідження системи забезпечення національної безпеки концентрує увагу на тих ідеях, які пов'язані з розкриттям сутності процесів самоорганізації складних нелінійних динамічних систем, пізнанням основ вибірковості, цілеспрямованості процесів функціонування та управління цими системами.

На думку багатьох сучасних суспільствознавців, поняття «страх», «безпека» та «небезпека», «ризик» та «загроза» – одні з ключових аналітичних конструктивів суспільствознавства, важливих для розуміння сучасності та «пізньої сучасності». Постіндустріалізм призводить до того, що вони починають набувати дедалі більш соціально значущого, резонансного характеру.

Сучасному суспільству стає дедалі більш властивим прагнення до нового та незвіданого, воно менше рефлексує з приводу можливих наслідків, а тому сміливіше йде на ризик. Невипадково «профіль ризику» (Е. Гідденс) у моделях соціально-політичної та соціально-економічної поведінки стає сьогодні системою характеристикою. Процес становлення та розвитку постіндустріального суспільства відбувається саме в умовах, властивих «суспільствам ризику».

Стан стійкості соціальної системи до зовнішніх і внутрішніх несприятливих впливів визначає і безпеку суспільства, особистості та держави [4].

Значущість суспільствознавчої проблематики безпеки посилюється також тим, що у філософсько-теоретичних і науково-практичних масштабах її осмислен-

ня дотепер не сформовано чіткого уявлення про взаємозв'язок тенденцій суспільного розвитку, спрямованих на політико-економічну інтеграцію та зростання впливу соціально-гуманітарних чинників на суспільні процеси і характер суспільних відносин. Ці обставини актуалізують завдання розробки адекватних соціально-філософських концепцій та суспільствознавчих теорій безпеки.

Для досягнення мети забезпечення «оптимуму» (або навіть «максимуму») безпеки особливого значення набуває проблема глибокого наукового аналізу й оцінки практичної діяльності соціальних структур та інституцій безпеки. (Згадаймо, що ще нобелівський лауреат з економіки (1974 р.) Ф. фон Хайек не без жалю констатував, що «...привілей безпеки вочевидь набирає... дедалі більшої ваги... Кінець кінцем таких гарантій люди жадають за будь-яку ціну, навіть за ціну свободи».) Тому виявлення та суспільствознавчий аналіз профільних чинників, оцінка соціальної ситуації (зокрема, моніторинг соціальної напруги, суспільної довіри тощо) та розробка сценаріїв можливого її розвитку набувають додаткової актуальності та значущості.

У контексті процесів демократичних трансформацій в таких країнах як Україна [10], на особливу увагу заслуговує феномен, відзначений польським соціологом П. Штомпокою: клімат довіри в суспільстві порушується саме в період радикальної реорганізації політичних і соціальних інститутів. «Коли відбувається швидка та радикальна зміна суспільства, без чіткого напрямку та зрозумілого змісту, екзистенційна безпека опиняється під сумнівом, і з'являється загальна недовіра» [18, 365].

У рамках сучасних тенденцій розвитку наукового знання (епістемологічного переходу від дисциплінарності до проблемності) особливо актуалізуються дослідження, які мають міждисциплінарний або трансдисциплінарний характер, коли погляд на «класичну» для однієї наукової дисципліни проблему доповнюється поглядом під кутом зору іншої наукової дисципліни. Водночас, сам су-

часний соціогуманітарний дискурс стає багато в чому «безпекоцентричнішим», а категорія/концепт «безпека» дедалі активніше використовується як базовий у численних дисциплінах суспільствознавчого сегменту знань, зачіпаючи не тільки «традиційні» (воєнно-політичну або політико-економічну), але й «нетрадиційні» соціогуманітарні чи навіть соціокультурні сфери. Проте таке «поширення» (*wide-spread*) категорії істотно позначається на змісті («внутрішньому» та «зовнішньому»), який кожний окремий контекст дискурсу «вкладає» в неї.

З огляду на це, в історико-суспільствознавчому сегменті «почав формуватися принципово новий підхід до «соціального», як його розуміють сьогодні, – у міждисциплінарній співпраці, в увазі до конкретних сюжетів чи малих соціальних груп, до суб'єктивних рефлексій, антропологічних ракурсів тощо» [13, 224]. Відповідно до нього безпеку потрібно розглядати як двоєдину соціополітичну та соціокультурну систему, всі складові якої тісно взаємопов'язані.

Останнім часом відбуваються зміни просторово-часових уявлень, які склалися в модерністському світовідчутті та «класичному» (західно-центричному) науковому знанні. Суспільства перестають розглядати як такі, що живуть за одним соціальним годинником, заведеним за «законами» і «закономірностями» мета-наративу. В 1990-х рр. переосмислення ідей М. Фуко про переривчастість історії істотно сприяло подоланню уявлень про культурні ієрархії, що були вже неадекватні новим соціокультурним реаліям [14-15]. У результаті такого переходу (що отримав назву «культурного повороту») процес «глокалізації» – одночасного об'єднання світу глобальними системами і його розщеплення на етнорегіональні складові – вже аналізується не тільки в рамках спеціальних досліджень історико-культурного плану, але й в дослідженнях соціогуманітарних загалом.

Термін «безпека» почали вживати ще в ХІІ ст. Він означав спокійний стан духу людини, що вважала себе захищеною від будь-якої небезпеки. Для порівняння, в

Росії це поняття використовувалося нечасто: вперше термін «державна безпека» було вжито в «Положенні про заходи з охорони державного порядку та громадського спокою» від 14 серпня 1881 р.

Поняття ж «національна безпека» було введено у державно-політичний лексикон 1904 р. тодішнім президентом США Т. Рузвельтом. Відтоді з переважно воєнно-політичної точки зору в США та інших країнах Заходу під «національною безпекою» (*national security*) розуміють стан, що є результатом здійснення оборонних заходів, які підвищують захищеність держави від ворожих актів або інших видів зовнішнього втручання. Безпеку також розглядають як комплекс заходів, що вживаються для захисту від будь-якого зовнішнього впливу, спрямованого на порушення ефективності функціонування об'єкта. При цьому особлива увага, принаймні в США, приділяється саме проблемам національної безпеки. Так, американський фахівець Г. Браун визначав національну безпеку як «здатність зберегти фізичну цілісність і територію, підтримувати економічні відносини з іншими країнами світу, на різних рівнях захищати від зовнішнього впливу свої характер, інститути та систему управління, контролювати свої кордони» [8, 12-13].

Для порівняння, домінуючий у сучасній українській науці підхід тлумачить безпеку як «рівень захищеності життєво важливих інтересів людини, а також суспільства, держави, довкілля від реальних або потенційних загроз, що їх створюють антропогенні чи природні чинники». При цьому «розрізняють воєнну, екологічну, економічну, інформаційну, пожежну політичну, продовольчу, радіаційну, соціальну, технічну, транспортну, фінансову, ядерну безпеку». Крім того, «важливий чинник політики будь-якої держави – національна безпека» [5, 385].

Слід – принаймні у герменевтичному фокусі – також враховувати, що ми живемо «в мові», а мова та слова, на що звертав увагу ще В. фон Гумбольдт [3], мають внутрішню форму, і люди використовують їх смисли, що породжуються чи ін-

дукуються саме формою. Наприклад, в українській мові зазвичай важко «розвести» соціально-гуманітарне або воєнно-політичне розуміння безпеки (яке в англійській літературі окреслює термін *security*) та його природничо-технічне розуміння (яке в англійській літературі окреслює термін *safety*). Актуальність цієї проблеми посилюється тим, що в добу постмодерну відбувається зсув «від «матеріалістичних» цінностей з опорою на економічну та фізичну безпеку до цінностей «постматеріальних», з опорою на проблемах індивідуального самовираження та якості життя» [6, 10].

Крім того, самі мовно-лексичні контексти використання терміну «безпека» можуть істотно різнитися, виступаючи в декількох вимірах. З одного боку, спостерігається «проактивне» розуміння безпеки як певної «страховки» від небажаного збігу обставин, за яку суб'єкт соціальних відносин має заплатити певну ціну (для порівняння: в італійській мові для цього існує своєрідна термінологічна пара *sicurezza* та *assicurazione*, в українській – безпека та забезпечення). З іншого боку, спостерігається сприйняття безпеки як ситуації спокою, пов'язаної з відсутністю загроз (те, що в польській мові виражається терміном *bezpieczeństwo*, спорідненим українському).

Наприклад, львівська дослідниця А. Колодій аналізувала безпекові аспекти національної єдності та патріотизму, виходячи «з розуміння національної безпеки як здатності суспільства запобігати і протидіяти внутрішнім та зовнішнім загрозам його функціонуванню і розвитку. Така здатність визначається, окрім усього іншого, рівнем єдності суспільства, сформованості в його межах громадянської національної спільноти з загальною ідентичністю, спільними цінностями та метою» [7, 39].

Традиції постмодерну, які міцно закріпилися в соціально-філософському дискурсі, вимагають враховувати ту обставину, що «різниця між «своїм» і «чужим», «нами» й «ними» залежить від того, хто і як цей поділ уявляє або як про це пише» [2]. Так, у багатьох випадках

виникає суперечність між забезпеченням політичної безпеки держави та соціальної безпеки її народу/населення, громадянського суспільства загалом чи окремих верств населення [17].

Екстраполюючи цей аспект на проблематику безпеки у вимірі її сприйняття певним «зацікавленим» актором, необхідно одразу вказати на істотну суб'єктивну складову, яка є іманентно присутньою щонайменше на суспільно-психологічному та суміжному рівнях [11-12]. Так, наприклад, американський безпекознавець Р. Джексон вважає, що національною безпекою є раціональний страх, який виникає внаслідок існування в оточенні інших держав, що «озброєні та недостатньо цивілізовані можуть стати причиною збитків, руйнувань і навіть загибелі даної країни, якщо їх сила буде застосована проти нас та перевершить наш захист». Американський міжнародник А. Уолферс у фундаментальній праці «Розбіжність та співпраця» вивів своєрідну «максиму»: «Безпека в об'єктивному плані відображає відсутність загроз базовим цінностям суспільства, у суб'єктивному плані – відсутність страху, що ці цінності можуть бути піддані руйнації» [19].

У контексті домінуючої нині в суспільствознавстві «постнекласичної» парадигми, теоретико-методологічна база, яка вбачається перспективною для соціологічних досліджень безпеки, може бути визначена як соціально-історична. (На думку її представника І. Валерстайна, еволюція суспільств має тлумачитися як виникнення та згасання історико-соціальних систем.)

Одночасно соціально-історична методологія має залишатися також контекстною (середовищною). Адже фокусом її пізнавального інтересу є багатосторонні та багаторівневі взаємини певних колективних соціальних акторів з різноманітним контекстом – національних та міжнародних, локальних і глобальних, дружніх і ворожих, тих, що забезпечують та поглинають ресурси. З методологічної точки зору істотним є те, що контекст тлумачиться не як аморфне та нерухоме середовище (що було ха-

рактерним для «класичної» парадигми), а й як сукупність інших акторів і їхніх зв'язків, що є середовищем лише стосовно досліджуваного соціального актора.

Висновки

Сучасна проблема забезпечення безпеки як проблема переважно соціально-політичного характеру дедалі більше доповнюється також соціально-культурною складовою. Це пов'язано як із процесами становлення та розвитку постіндустріального суспільства (або «суспільства ризику» за У. Бекком), так і з ускладненням соціального буття в цілому.

У суспільствознавчих дискурсах дотепер не вщухають суперечки про природу безпеки та про предмет безпекових досліджень. Це пояснюється передусім тим, що базова категорія «безпека» та базове поняття «національна безпека» є міждисциплінарними, синтетичними категорією/поняттям політології та соціології, воєнних та економічних наук. А це змушує досить широко тлумачити дану категорію. Загальноприйнятого чи хоча б достатньо усталеного суспільствознавчого визначення категорії «безпеки» поки не існує.

Національна безпека як «видова» суспільствознавча категорія є ключовою складовою концепту «безпеки», однак сама категорія «безпеки» імпортується в соціологічну науку з суміжних галузей суспільних наук – з одного боку, зі сфери політичних наук (де категорія «безпеки» поряд з категорією «національний інтерес» займає центральне місце), а з іншого – з воєнних наук. Логіка відповідної «герменевтичної еволюції» категорії «безпеки» полягає в науковій рефлексії, що відображає процес нарощування соціальних ознак безпеки: від первинного розуміння подвійної – соціополітичної та соціогуманітарної – природи безпеки до соціальних домінант і пріоритетів сучасної національної безпеки.

Національна безпека для різних верств суспільства будь-якої держави об'єктивно однакова. В її основі лежить державна функція захисту своїх грома-

дян, незалежно від їхнього соціального, майнового, національного чи релігійного статусу. Тим самим вона захищає свій національний суверенітет. Однак із суб'єктивного боку, загалом не існує єдиного розуміння безпеки, адже кожний соціальний суб'єкт, включений у той чи інший спосіб у суспільні процеси забезпечення «національної безпеки», відрізняється від інших відповідно до власного становища та бачення проблем безпеки. (Відповідно, однією з вимог до здійснення ефективної політики безпеки є постійний «соціальний моніторинг», що супроводжується політичними кроками та прийняттям ефективних рішень.)

Загалом можна стверджувати, що «соціологія (національної) безпеки» –

дисципліна відносно нова. Однак, як уже зазначалося, і «наука про безпеку» («сек'юритологія») – як міждисциплінарна сфера знань – поки ще до кінця не оформилася та не отримала міцної теоретико-методологічної бази та стрункої структури. Про це переконливо свідчить велика кількість нині існуючих визначень національної безпеки та її предметних сфер, що принципово відрізняються одне від одного як за семантикою предмету, так і за загальним змістом. Як і в будь-якій молодій науковій дисципліні, що швидко розвивається, у дослідженнях національної безпеки багато що ще слід осмислити, класифікувати, ранжувати, а головне – надати чіткість базовим поняттям.

Список використаних джерел

1. *Бек У.* Общество риска. На пути к другому модерну. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 383 с.
2. *Грицяк Я.* Дилеми українського націотворення, або ще раз про старе вино у нових міхах // Український гуманітарний огляд. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 11-33.
3. *Гумбольдт В.* Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 400 с.
4. *Данильян О. Г., Дзюбань О. П., Калиновський Ю. Ю., Моїсеева Н. І.* Національна безпека України в етно-ментальному та міжнародному вимірах – Х., 2004. – 276 с.
5. *Енциклопедія Сучасної України* / [ред. кол. І. М. Дзюба та ін.]. – К., 2003. – Т. 2. – 872 с.
6. *Инглхарт Р.* Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Политические исследования – 1997. – № 4. – С. 6-32.
7. *Колодій А.* Національна єдність і патріотизм як чинники національної безпеки // Національна безпека України. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США. 16-19 вересня, 2004 р. – К.: Стило, 2004. – С. 39-61.
8. *Манилов В. Л.* Безопасность в эпоху партнерства. – М.: Терра, 1999. – 364 с.
9. *Полтораков А. Ю.* Политико-системные аспекты безопасности пост-индустриального общества // Национальная безопасность (РФ). – 2009. – № 2. – С. 18-23.
10. *Полтораков О.* Українська ідея: ціннісні пріоритети розвитку в цивілізаційному контексті // Pro Futuro – Для майбутнього. – 2013. – № 1. – С. 60-63.
11. *Полтораков О. Ю.* «Дилеми безпеки» через призму співвідношення об'єктивної та суб'єктивної складових // Стратегічна панорама. – 2009. – № 4. – С. 35-40.
12. *Полтораков О. Ю.* Статус національної безпеки України в системі соціально-політичних

References

1. *Bek, U.* (2000) Obshchestvo riska. Na puti k drugomu modernu. [Risk Society. Towards a New Modernity] – Moskva : Progress-Traditsiya [in Russian].
2. *Gryciak, Ya.* (2000) Dilemy ukrayinskogo natsyotvorennya, abo sche raz pro stare vyno u novyh mihah [Ukrainian Nation-Building Dilemmas or once more on old wine in new wineskins] // Ukrayinskii gumanitarnii oglyad. [Ukrainian Humanitarian Review] – Kyiv – Vyp. 4 [in Ukrainian].
3. *Gumboldt, V.* (1884) Izbrannyye trudy po yazykoznaniiyu. [Selected Works on Linguistics] – Moskva : Progress [in Russian].
4. *Daniilyan, O. G., Dzoban, O. P., Kalinovskiy, Yu. Yu., Moiseeva, N. I.* (2004) Natsionalna bezpeka Ukrayini v etno-mentalnomu ta mizhnarodnomu vymirah [National Security of Ukraine in Ethnomenal and International Dimensions] – Kharkiv [in Ukrainian].
5. *Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrayiny* [Encyclopedia of Contemporary Ukraine] (2003) / red. kol. I. M. Dzyuba et al. – Kyiv. [in Ukrainian]
6. *Inglhart, R.* (1997) Postmodern: menyayushchiesya tsennosti i izmenyayushchiesya obshchestva [Postmodern: changing values and transforming societies] // Politicheskije issledovaniya [Political Studies] – #4 [in Russian].
7. *Kolodiy, A.* (2004) Natsionalna ednist i patriotizm yak chynnyky natsionalnovoї bezpeki [National Unity and Patriotism as Factors of National Security] // Natsionalna bezpeka Ukrayini. [National Security of Ukraine] Konferentsiya ukrayinskih vipusknikov program naukovogo stazhuvannya u SShA. 16-19 veresnya, 2004 r. – Kyiv: Stilos [in Ukrainian].
8. *Manilov, V. L.* (1999) Bezopasnost v epohu partnerstva. [Security in Partnership Epoch] – Moskva: Terra [in Russian].
9. *Poltorakov, A. Yu.* (2009) Politiko-sistemnye aspekty bezopasnosti post-industrialnogo obshchest-

- пріоритетів // «Гілея (науковий вісник)»: Зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 33. – С. 282-287.
13. *Tarasenko O.* Соціум. Альманах соціальної історії // Український гуманітарний огляд. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 224.
14. *Фуко М.* Археология знания – СПб. : Гуманитарная Академия, 2004. – 416 с.
15. *Фуко М.* Порядок дискурса // Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности – М. : Касталь, 1996. – 448 с.
16. *Шаповаленко М.* Перверсії національної безпеки в умовах політичної трансформації України (деякі теоретичні припущення) // Національна безпека України. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США. 16-19 вересня, 2004 р. – К. : Стило, 2004. – С. 13-23.
17. *Fletcher G. P., Ohlin J.D.* Defending Humanity: When Force Is Justified and Why. – NY: Oxford University Press, 2008. – 288 p.
18. *Sztompka P.* Socjologia. Analiza społeczeństwa. – Kraków : Znak, 2002. – 653 s.
19. *Wolfers A.* Discord and Collaboration: Essays on International Politics. – The Johns Hopkins Press, 1962. – 312 p.
- va [Political-System Aspects of Post-Industrial Society Security] // Natsionalnaya bezopasnost [National Security] – #2 [in Russian].
10. *Poltorakov, O.* (2013) Ukrainska ideya: tsinnisni prioriteti rozvytku v tsivilizatsionomu konteksti [Ukrainian Idea: value priorities of development in civilization context] // Pro Futuro – Dlya maybutnjogo. #1 [In Ukrainian].
11. *Poltorakov, O. Yu.* (2009) «Dilemi bezpeki» cherez prizmu spivvidnoshennya obektivnoi ta subektivnoi skladovyh [“Security Dilemmas” through the prism of co-relation of objective and subjective parts] // Strategichna panorama. [Strategic Panorama] #4 [in Ukrainian].
12. *Poltorakov, O. Yu.* (2010) Status natsionalnoyi bezpeky Ukrayiny v sistemi sotsialno-politichnyh priorytetiv [Status of National Security of Ukraine in the system of social-political priorities] // «Gileya (naukovyy visnyk)»: Zb. nauk. pr. – Kyiv. – Vyp. 33 [in Ukrainian].
13. *Tarasenko, O.* (2003) Sotsium. Almanah sotsialnoyi istoriyi [Sotsium. Almanach of social history] // Ukrayinskiy гуманітарний огляд. [Ukrainian Humanitarian Review] – Kyiv. – Vyp.9 [in Ukrainian].
14. *Fuko, M.* (2004) Archeologiya znaniya [Archeology of knowledge] – Sankt-Peterburg: Gumanitarnaya Akademiya [in Russian].
15. *Fuko, M.* (1996) Poryadok diskursa [Order of Discourse] // Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности – Москва: Касталь [in Russian].
16. *Shapovalenko, M.* (2004) Perversiyi natsionalnoyi bezpeki v umovah politichnoyi transformatsiyi Ukrayini (deyaki teoretichni prypushchennya) [Perversions of national security in conditions of political transformation of Ukraine] / Natsionalna bezpeka Ukrayiny. [National Security of Ukraine] Konferentsiya ukrayinskykh vypusknikov program naukovogo stazhuvannya u SShA. 16-19 veresnya, 2004 r. – Kyiv: Stilos [in Ukrainian]
17. *Fletcher, G. P., Ohlin, J. D.* (2008) Defending Humanity: When Force Is Justified and Why. – Oxford University Press.
18. *Sztompka, P.* (2002) Socjologia. Analiza społeczeństwa. [Sociology: analysis of society] – Kraków: Znak [in Polish].
19. *Wolfers, A.* (1962) Discord and Collaboration: Essays on International Politics – The Johns Hopkins Press.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ТА АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНО- ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА В УКРАЇНІ

Вілков Вячеслав Юрійович,
кандидат філософських наук, доцент

У статті запропоновано аналіз інтерпретацій сенсів-значень понять «національна ідея» та «українська національна ідея», подано характеристику ряду основних фундаментальних проблем національно-державного будівництва в Україні.

Ключові слова: національна ідея, українська національна ідея, національно-державне будівництво, націоналізм, патріотизм.

Vilkov Vyacheslav

UKRAINIAN NATIONAL IDEA AND THE TOPICAL ISSUES OF NATION-STATE BUILDING IN UKRAINE

The article analyses the interpretations of the notion of «national idea» and «Ukrainian national idea», offers the characteristics of a number of core fundamental issues of nation-state building in Ukraine.

Keywords: national idea, Ukrainian national idea, nation-state building, nationalism, patriotism.

Аналізуючи процеси та перспективи нинішнього етапу демократичного поступу українського суспільства та державності, відразу зазначимо, що соціально- та політико-філософські уявлення про націю (як етнокультурну або громадянську спільноту) та оптимальні форми її політичної інституціоналізації (унітарна або федеративна держава) протягом останніх століть ставали впливовими теоретичними моделями, так само як ідеологемами, а нерідко й світоглядом, які були та залишаються визначальним чинником і створення передумов, і сталого розвитку сучасного типу суспільства – демократичного й національного.

А для України періоду її пострадянської незалежності та демократичних перетворень одним із найфундаментальніших завдань є визначення соціально-політичних та етнонаціональних пріоритетів державотворення, необхідних для цього ідейних, ціннісних і політико-правових засад загальнонаціональної консолідації суспільства.

Як відомо, сукупність таких пріоритетів змістовно була сконцентрована у понятті «національна ідея», сенс-значення якого, окрім утворення ідеологічного та психологічного складників масової свідомості, так чи інакше формують ідейні приписи для законодавчої діяльності, визначають конкретно-історичну дієздатність нормативно-правових актів (особливо Конституції) держави. Так само, як і спрямованість та характер діяльності її інститутів, лідерів, ЗМІ, політичних партій та громадських організацій у країні тощо.

Головною метою дослідження є аналіз та теоретичне узагальнення найбільш поширених інтерпретацій концепту «українська національна ідея», і в цьому контексті – висвітлення та оцінка основних проблем сучасного національно-державного будівництва в Україні.

Тут лише нагадаємо, що і гідних, і сумних зразків «національних ідей» у політичній думці та історії чимало. Такими «ідеями» або головними цілями буття окремих націй, а також міралами/

критеріями їх життєздатності проголошувалися, а державами і політиками гуманно або, навпаки, насильно втілювалися концепти та ідеологеми: «світове панування», «історичний реванш», «цивілізаційна місія» (нести відсталим народам «істинну віру», «просвітництво», «технічні блага», «демократію»), «процвітання», «мир і гармонійне співіснування», «культурна самобутність і самоізоляція», «опора на власні сили», «жертвенне страждання в ім'я самовдосконалення людства», «збереження російського світу» тощо.

Зрозуміло, що подібних формул «національної ідеї» було і буде ще багато, а в контексті зазначеного можна стверджувати, що категорія «національна ідея» не лише змістовно історично мінлива. Вона також – полісемантичний інструментарій багатьох гуманітарних наук. Тому в сучасних наукових публікаціях феномен і поняття національної ідеї (у тому числі «української») отримують різну інтерпретацію.

Зокрема, (найбільш поширена точка зору) національну ідею за її суттю і роллю концептуально розуміють і визначають як реальність психологічну. Появу, сутність і особливості безпосередньо відносять до феноменів соціально-психологічних (національного характеру, психології, свідомості, самосвідомості, ментальності, специфіки світогляду).

Так, спираючись на роздуми М. Грушевського (який наголошував, що національна ідея – це «могутній інстинкт національного будівництва») чи М. Бердяєва (який наполягав: «Великий самообман – бажати творити поза національним») або твердження М. Бубера (який констатував: «Ми говоримо про національну ідею, коли якийсь народ помічає свою єдність, свій історичний характер, свої традиції, своє становлення та розвиток, свою долю та призначення, робить їх предметом своєї свідомості, мотивуванням своєї волі») фактично знайшли теоретичне підґрунтя такі тлумачення національної ідеї українськими дослідниками, що нерідко доводять – сама національна ідея та її сут-

ність значною мірою «зумовлені національним інтересом», «пов'язані з національною психологією та свідомістю». А їхні визначення «національної ідеї» рекомендують розуміти її як: «певний комплекс вірувань, національного світобачення і розуміння, своєрідний духовно-інтелектуальний потенціал нації, людини»; «стійкі колективні уявлення», «збуджуючий фермент оновлення суспільства», а також «стихийний процес боротьби за збереження своєї етнічної особи»; «форму державного самоусвідомлення народу, показник того, як народ розуміє себе, своє місце і роль у світі»; «ступінь усвідомлення нацією, народом власної значущості, сили, ваги, потреби в тому, щоб її поважали і з нею рахувалися інші»; «імператив свідомості й чину» нації, «смісловиттєвий чинник національного розвитку»; «концентрований вираз національно-патріотичного фактору», він «є соціально-політичним, морально-етичним та психологічним феноменом народного буття, менталітетом народу, що згуртовує його в єдине ціле» [див., наприклад: 6, 623-629].

Водночас, незважаючи на ідеологічно-психологічні та політичні мобілізаційні переваги, психологізаторський підхід в інтерпретації національної ідеї має істотні недоліки, які полягають у тому, що навіть його впливові прихильники в теорії неминуче схиляються до дихотомії або протиставлення один одному матеріальних, політико-інституціональних і духовних процесів та детермінант. Роблять національну ідею надбанням і атрибутом виключно духовного світу, а то й ірраціонально-вольової його складової. Віддають винятковий пріоритет в історичній логіці націогенезу й національно-державного будівництва лише ментальним чинникам [див.: 7, 15].

У низці трактувань національна ідея визнається головним «критерієм життя» національної спільноти або зводиться до набору цілей та функцій моделювання і проектування її майбутнього, алгоритмів чи зразків культурної та художньої творчості. Ось, зокрема дефініція, згідно з якою «національна ідея» – це

«політичний проект майбутнього нації», а «українська національна ідея» «полягає у збереженні традиційних духовних цінностей, захисті національного буття, його історії та культури, обстоюванні традиційної релігії, національної держави, родини та власності» [2, 388-389].

Між тим, суттєвий теоретико-методологічний мінус уже такого концепту національної ідеї полягає насамперед у тому, що в ньому ототожнюється проект на складова ідеологеми національної життєдіяльності або національної самосвідомості з ними в цілому. А тому може бути цілком доречним припущення, що більш науково-теоретично доцільно (що в історії неодноразово практично апробовано), замість частково міфологізованого поняття та ідеологеми «національна ідея», оперувати поняттям «національна стратегія». Переваги останнього якраз і полягають у деромантизації дослідного підходу, через що він, хоча і втрачає багато чого зі свого важливого етносимволічного, екзистенціального впливу, але набуває програмної значеності й однозначності. Бо саме поняття «стратегія» на рівні національно-державному є політико-технологічним. Воно орієнтує на конкретні цілі, завдання, часові межі, ресурси, напрямки і дії виконавців, робить наочним і таким, що дає реальну можливість вимірювати очікувані результати; припускає конкретне створення урядових програм, дії владних державних посадовців та органів, має конституційне або нормативно-правове забезпечення, а не залишається на рівні споглядання, та ще у світі трансцендентних і трансцендентальних понять чи «сутностей».

Безсумнівно, з історичної та історико-філософської точок зору можна визнати, що в українській філософській традиції важливу роль грає підхід, згідно з яким «національна ідея» і особливо «українська національна ідея» безпосередньо пов'язані з багатовіковим прагненням українців до національно-державної самостійності, з цілями і завданнями їхньої боротьби за неї. Через це українську національну ідею нерідко

ототожнюють з державницькою ідеєю, роблять їх синонімічними. Крім того, фактично визнають чи проголошують «ідею своєї держави» «ідеєю *fix*» українців «на всі майбутні віки». Її генезис починають ще від «Велесової книги» і «Літопису Аскольда» і проводять розгортання крізь століття до наших днів [див., зокрема: 4, 26-328].

Але, серед принципових мінусів вище окресленого походу – явний телеологізм. Згідно з його приписами, розвиток української політичної думки, свідомості й самосвідомості – не більше, ніж поява, збагачення і зростання масштабів впливу однієї – державницької – ідеї. А політична історія України уявляється лише наслідком процесу матеріалізації національної ідеї, боротьби за національну незалежність. Проте все ж «ідея української державності» має свою власну історію, періодизацію у розвитку, варіанти наукової та ідеологічної інтерпретації, які не збігаються з історією «української національної ідеї». Та й самі ці ідеї не тотожні. Так само, як нетотожні ідеологеми і дії щодо реалізації «права на національне самовизначення», з одного боку, та процеси національного і національно-державного будівництва – з іншого.

Що ж до першого, то українська національна державність проголошена і практично облаштовується чверть століття. Таким чином, «українська національна ідея», що була виключно орієнтована на мету утворення незалежної держави, майже вичерпана.

Проте за цей період часу як світосистема, а з нею – й існування національних спільнот і держав опинилися вже в нових умовах. Тепер кожна національна культурна самобутність і політична незалежність, державність і суверенітет (тобто нація як суб'єкт культури і політики) випробовуються на життєздатність вже не в межах парадигми реалізації «права нації на самовизначення» або «відродження», а в боротьбі з такими численними викликами як: економічна, політична, військова та фінансово-валютна глобалізація (прес жорстких вимог і обмежень з боку багатьох різно-

рівневих утворень, міжнародних організацій та інституцій, таких як ТНК, ЄС, НАТО, СОТ, МВФ, ТС, Євразійський союз, ОДКБ і т.д. і т.п.), а також глобалізація інформаційних мереж (Інтернет), так звані нові ЗМІ, освітніх систем тощо; втрата більшістю країн світу (через неможливість створення або володіння власною ядерною зброєю як дієвим засобом самозахисту, упередження військового нападу) військово-політичного суверенітету (про що, наприклад, відкрито заявляє Ю. Габермас навіть стосовно ФРН); інтенсивна регіональна і світова міграція, сепаратистські та іредентистські рухи, наростання внутрішнього і глобального мультикультуралізму і мультиконфесіональності, поява одночасної, але множинної національної ідентичності.

І цю низку світових фундаментальних новацій та викликів нової доби для національного буття можна продовжити.

Крім цього, треба особливо підкреслити, що у плані реалізації сучасної стратегії національного та національно-державного будівництва в Україні (що можна формульно означити як «національна ідея») виявляється вкрай актуальними низка фундаментальних проблем.

По-перше, це проблема суб'єктності та громадянських функцій «національної ідеї». Чи повинна вона бути атрибутом вірувань, екзистенційних/смыслових установок, політичних переконань і навіть набувати статусу державної ідеології? Так було з комуністичною ідеєю в СРСР і неприпустимо в умовах демократичної політичної системи.

Або ж пошуки формули національної ідеї, її насичення конкретним змістом слід залишити для вільних пошуків філософів і політиків, мрій поетів і митців? Бо в іншому випадку – випадку перетворення політичними силами та бюрократичним апаратом національної ідеї на офіційну/державну ідеологію – це прямий крок до тоталітаризму в політичній системі і духовній сфері та утворення атмосфери для придушення інакомислення й усунення/ліквідації «різнобарв'я суспільно-політичної думки».

По-друге, це проблема, яка пов'язана з відповіддю на питання про те, якою має бути нація та першооснова національної спільності українців? Суто етнічною, гомогенною етнокультурною? Чи українська нація може консолідуватися як спільність та спільнота громадянсько-політична?

Згідно з першим варіантом, українська національна спільнота може і має бути об'єднана виключно спільністю одного, історично і кількісно переважаючого етносу. А національна держава, особливо в праворадикальних інтерпретаціях адептів такого підходу, – це насамперед інститут, що володіє внутрішнім і зовнішнім суверенітетом, монополією на всі органи і ресурси влади у країні в інтересах та на благо, головним чином, етнічної більшості. У межах такої точки зору націю створює, зберігає і розвиває як єдине ціле уніфікованість у мові, культурі, традиціях, звичаях, ментальності, ідентичності, історичній пам'яті, релігійних віруваннях, символах і героях; міфологеми про спільність історичної долі і батьківщини. Крім того, виходячи з такого концептуального сприйняття або розуміння «світу націй», природи національних утворень нерідко допускається, а то і пропагується потреба в етнічному націоналізмі («любові до нації»). Він вважається необхідною ідеологією та світоглядною системою для всього населення країни (а за визначенням Е. Сміта, може називатися і грати роль «політичної релігії» або «релігії народу»).

Відповідно до іншого варіанту чи теоретичної моделі, так само як ідеологеми, громадяни України можуть і повинні бути спільністю політичною, тобто являти собою так звану «політичну націю». В інших термінах – «громадянську націю». Загально визнано, що в основі її національно-консолідуючих зв'язків лежать політико-правові норми й інститути сучасної демократії, народженої ще Французькою та Американською революціями. А якщо лаконічно (за формулою англійського дослідника націоналізму Джона Бройї), «нація означає не більше, ніж об'єднання громадян», для яких «значення мають політичні права, а не культурна ідентифікація» [1, 225].

Безсумнівно, українські інтелектуали та політики вже усвідомлюють початок нової суспільно-історичної епохи для співтовариства громадян та державної стабільності в Україні. Що рівнозначно – погоджуються з необхідністю оновлення змістовної, психологічної та політико-ідеологічної складових української національної ідеї (концепту національної спільності), як стрижня теоретичної моделі та політичної стратегії нації- та державотворення в країні. А в процесі пошуку смислового конструкту та ідеологеми загальнополітичного й загальногромадянського консенсусу, що забезпечували б демократичну трансформацію ментальності основних груп населення в Україні, а також для реалізації можливостей та стратегії європейської інтеграції, багатьма вченими та політиками була проголошена ідея – формування «української політичної нації».

Загалом, за останні 10–15 років у країні відбулася радикальна зміна ідеологічних парадигм та відповідних їм світоглядних установок. І коли навіть ще в період 80–90-х рр. минулого століття ідейно панувала культурологічна за її концептуальною та світоглядною природою ідеологема т. зв. «національного відродження», гарантом і кінцевою політичною метою якої передбачалася національна, як державна, незалежність та відповідна – особливо гуманітарна – політика для її етнокультурного забезпечення (іноді з проголошенням радикальних гасел інтегрального націоналізму деякими суб'єктами українського політичного процесу), то на початку XXI ст. вже був заявлений інноваційний суспільно-політичний проект – створення в Україні політичної нації.

Якщо лаконічно, то фактично науковці та політики почали визнавати, що така, явно не суто культурологічна чи культурницька (а відповідно до наукової класифікації – етніцистська або етносимволістська) за її природою ідея/ідеологема національного будівництва і розвитку українського суспільства має стати фундаментом для його демократичної та гармонізуючої перспективи. Бо

вона «здатна задовольнити загальноукраїнський інтерес». А саме: «творення своєрідного громадянського суспільства», досягнення «злагоди у спільному всеукраїнському домі», дієва стимуляція до «толерантності між українським етносом і етнічними меншинами» [8, 190].

По суті, створення політичної (тобто громадянської) нації передбачає реальний політичний і правовий суверенітет народу, формально республіканську форму правління, торжество конституціоналізму, рівність і недоторканність прав і свобод громадян незалежно від етнічної (мовної, расової, конфесійної, культурної тощо) належності груп та індивідів, спільність політичної культури, надетнічну солідарність, активне і розвинене громадянське суспільство. У ролі ж базової ідеології, стрижнем політичної лояльності та культури, домінантою політичної свідомості у такої національної спільноти визнається громадянський («республіканський» – Ю. Габермас) патріотизм (зрозумілий як «любов до Вітчизни», до своєї республіки як суверенного союзу громадян). По суті, згідно з такою теоретичною моделлю та ідеологемою, першорядним для буття нації як спільності та спільноти є спільність політичної, а не етнічної культури. А національна ідентичність має базуватися на наявності та перевагах «рівноправного громадянського союзу і соціального партнерства». При цьому допускаються й нормативно-правово гарантуються різні прояви та інституційні форми мультикультуралізму, впроваджуються стимули для етнокультурної толерантності та взаємних (міжетнічних) поступок.

Так, на думку Ю. Габермаса, культурний компроміс задля досягнення загальногромадянської згоди («запровадження мультикультурного громадянства») має будуватися на розмежуванні політичної й етнічних культур, а також на впровадженні системи, що гарантує правову рівність суб'єктів мультикультурного суспільства. «Якщо, проте, різним культурним спільнотам і різним етнічним і релігійним субкультурам до-

водиться уживатися разом і на рівних взаємодіяти в межах єдиного політичного співтовариства, – стверджує німецький філософ, – то культура більшості буде вимушена пожертвувати своєю історичною прерогативою, аби визначити офіційні стосунки в межах тієї генералізованої політичної культури, яку мають поділяти всі громадяни, незалежно від їх походження і способу життя. Культура більшості має бути чітко відокремлена від політичної культури, яку, слід чекати, приймуть усі. Рівень політичної культури, що поділяється всіма, необхідно жорстко відмежовувати від рівня субкультури і дополітичних ідентичностей (включаючи субкультуру та ідентичність більшості), які заслуговують на рівний захист лише в тому випадку, якщо самі обстоюють конституційні принципи (згідно з трактуванням останніх у межах даної конкретної політичної культури)» [9, 374].

У свою чергу, на переконання сучасного канадського науковця, адепта неолібералізму В. Кимлічки, який від самого початку відкинув ідею, що «держава належить виключно домінуючій національній групі», національні рухи, різноманітні націоналізми національних меншин, у тому числі у країнах західної демократії, – це очевидна реакція на процес неліберального націєбудівництва, тоді як «вимоги груп меншин треба розуміти у зв'язку з побудовою нації більшістю і як відповідь на таку побудову». Крім того, «національні меншини повинні мати такі самі *prima facie* (на перший погляд) вимоги щодо засобів побудови нації, як і домінуюча нація». А сучасне кредо в «національному питанні» у ліберальних демократіях має перш за все полягати в тому, що основою розв'язання всіх міжетнічних проблем багатонаціональних держав повинен бути нормативний припис співсуспільної демократії, конкретною формулою якого є те, що «будь-яка національна група, яка бере участь у проекті побудови нації, мусить поважати право інших націй, що підпадають під юрисдикцію даної групи» [3, 127, 134-114].

В. Кимлічка зазначає, що заходи, необхідні для «захисту культур національних меншин у багатонаціональних державах від економічних чи політичних рішень культур більшості», можуть мати різні форми. Меншини повністю справедливо «можуть потребувати права самоврядування або права вето на певні рішення стосовно мови та культури і можуть потребувати обмеження руху мігрантів та іммігрантів на своїх землях». До таких «диференційованих прав» відносяться і ті, що вже реально проголошені та інституційно запроваджуються у країнах «багатонаціональних ліберальних демократій»: «ведення державної освіти та урядової служби мовою національних меншин», «схвалення форми федералізму, так що національні меншини» можуть «формувати більшість в одній зі складових частин федерального об'єднання (штату, провінції чи округу)» [3, 144-146].

Коротко ж універсальні приписи-рекомендації, що мають бути стрижнем сучасного ліберально-демократичного підходу, проголошують: «ліберальна справедливість не може прийняти жодного з таких прав, які дають можливість одній із груп пригноблювати чи експлуатувати інші»; а «ліберальні погляди вимагають свободи у межах групи меншин і рівності між групами меншин і більшості» [3, 145].

Ще одна традиційно болюча й постійно конфронтаційна проблема, що актуалізована нині, – це питання щодо того, якою має бути форма державно устрою в Україні? Унітарна чи федеративна? І в цьому випадку, незважаючи на світові ідейні напрацювання та рекомендації західних політиків та науковців, величезний практичний досвід і його осмислення, відповідь на поставлене питання стосовно до реалій України залишається не визначеною, конфліктною і заідеологізованою. Хоча, як відомо, багато з найбільш економічно розвинених і демократичних держав світу мають федеративний устрій, а теоретики відносять національні спільності таких держав до розряду політичних, громадянських, а не етнічних (культурних) націй.

Зокрема, В. Кимлічка констатує: «...Вимоги територіально сконцентрованих національних меншин у країнах Центральної та Східної Європи схожі на вимоги національних меншин на Заході, і здається логічним, що мають бути застосовані одні й ті ж принципи для їх оцінки. Згідно з цими принципами, демократичні країни повинні прийняти вимоги національних меншин про національне визнання й національну автономію так, щоб вони мали змогу утвердити себе як життєздатні й функціонуючі соціетальні культури з державними установами, робочою мовою яких була б рідна мова цих меншин. ...Якщо федералізм працює на забезпечення миру, демократії, свободи й процвітання у таких багатонаціональних державах, як Іспанія, Канада, Бельгія, Велика Британія та Швейцарія, то чому б йому не працювати в Росії, Македонії чи Україні?». А загалом, загальна політико-ідеологічна ситуація стала такою, що «нині більшість багатонаціональних західних країн зрозуміли непродуктивність спроб придушити націоналізми меншин і вбачають у федералізмі шлях до стабілізації багатонаціональних держав. Можливо, країни Центральної та Східної Європи поступово також поділять таке розуміння» [3, 134-135].

Водночас, головною причиною побоювання ідей федералізму у країнах Східної Європи є, на думку В. Кимлічки, те, що «багато національних меншин у Центральній і Східній Європі є потенційно ірредентистськими. У цьому полягає досить істотна відмінність від національних меншин у Західній Європі, більшість із яких не має сусідніх держав, де жили б люди такої самої національності та до яких вони могли б приєднатися або з якими могли б возз'єднатися. ... На відміну від цього, багато найбільших етнічних конфліктів у Центральній і Східній Європі пов'язані з національними меншинами, які мають поруч історичну батьківщину. Проблема в таких випадках полягає не тільки в тому, що меншини можуть прагнути приєднатися до такої держа-

ви, а й у можливості політичної і навіть військової інтервенції цих сусідніх держав із метою «захисту» інтересів «своїх» людей» [3, 135-136].

Ще один комплекс проблем українського національного та національно-державного будівництва – у які союзи можна вступати, а в які ні? До якої межі можна знижувати поріг державного, іменованого «національним», суверенітету? Як політику десоверенізації узгодити з інтересами не тільки еліт, правлячого класу, а й з інтересами національної спільноти, яка конституційно оголошена сувереном, джерелом державної влади, внаслідок чого нібито володіє монопольним правом у прийнятті доленосних рішень? Рішень, які торкнуться і державно-політичної незалежності й етнокультурного самозбереження і розвитку нації, перспектив її майбутніх поколінь. Тут уже актуальним є визначення допустимих меж культурних (ціннісних) запозичень та їх адаптації до національного середовища, а також пошук умов, засобів та шляхів збереження «національної ідентичності» українців. А вона, в умовах глобалізації, зовнішніх цивілізаційних впливів, внутрішніх соціальних, культурних, політичних, ідеологічних та інших чинників, зазнає відчутної трансформації, розмивання, а то і деструкції.

У підсумку можна стверджувати, що, по-перше, ідейним симптомом останніх років стало те, що поняття «національна ідея» (яке здатне бути стрижнем стратегії національного та національно-державного будівництва в сучасній Україні), з одного боку, майже зникає з українського політико-ідеологічного дискурсу, офіційного слововживання. З іншого, воно залишається у політико-філософському сенсі невизначеним. Наявним є хаос дефініцій та тлумачень. А зміст цього концепту не корелюється зі смислами-значеннями базової термінології науки та нормативно-правових актів. Зокрема, з термінами/категоріями «нація», «народ», «етнос», «національність», «демократія», «національний суверенітет», «національні інтереси», «національна політика», «національна державність», «національна безпека»

тощо. Таким чином, якщо й оперувати поняттям «національна ідея» у філософському та політико-ідеологічному дискурсах, то його краще розуміти у тому сенсі-значенні, яке виокремив відомий український науковець В. Лісовий, який зазначив, що «цим висловом позначають важливу для суспільства ідею», «що здатна одержати підтримку більшості громадян» та «сприяє громадянському єднанню» [5, 593].

По-друге, пошуки шляхів розв'язання актуальних проблем нації- та державотворення, що являють собою першочергові завдання демократичного розвитку України на шляху європейської інтеграції (а саме демократизації: політичної системи та культури еліт і населення, структурно-функціональних принципів та приписів інституціоналізації державної та місцевої влади у краї-

ні, ідеологічних орієнтирів, цілей та цінностей діяльності політичних партій та громадянських організацій), не лише не стають елементами «практичної політики» всіх її ключових суб'єктів, але й не виходять на рівень стратегії держави.

По-третє, поза увагою наукових досліджень, концептуальних розвідок суспільствознавців, так само як і інституцій держави, політиків, ЗМІ залишається вкрай актуальна проблема формування громадянського патріотизму, респуліканської самосвідомості, що здатні забезпечити етнокультурну толерантність та загальнонаціональну надетнічну консолідацію всіх культурно, мовно, світоглядно, релігійно, територіально розмежованих груп населення, що утворюють українське суспільство.

Список використаних джерел

1. *Бройи Дж.* Подходы к исследованию национализма / Дж. Бройи // *Нации и национализм*. – М. : Праксис, 2002. – С. 201-235.
2. *Етнократологічний* словник: Енцикл.-довід. слов. / за ред. О. В. Антоноука, М. Ф. Головатого та Г. В. Щокіна. – К. : МАУП, 2007. – 576 с.
3. *Кимлічка В.* Лібералізм і права меншин / В. Кимлічка; пер. с англ. Р. Ткачук. – Харків : Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – 176 с.
4. *Кононенко П. П.* Національна ідея, нація, націоналізм / П. П. Кононенко. – К. : МФУП; Міленіум, 2006. – 358 с.
5. *Лісовий В.* Що таке національна (українська) ідея / В. Лісовий // *Націоналізм: Антологія*. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 593-624.
6. *Мала* енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
7. *Рымаренко Ю. І.* Національний розвиток України: проблеми і перспективи / Ю. І. Рымаренко. – К. : ЮРІНКОН, 1995. – 272 с.
8. *Етнодержавознавство*. Теоретико-методологічні засади / Ю. І. Рымаренко, Л. Є. Шкляр, С. Ю. Рымаренко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2001. – 264 с.
9. *Хабермас Ю.* Европейское национальное государство: его достижения и пределы. О прошлом и будущем суверенитета и гражданства / Ю. Хабермас // *Нации и национализм*. – М. : Праксис, 2002. – С. 364-380.

References

1. *Breuilly, J.* (2002) Podhody k issledovaniyu natsionalizma [Approaches to Nationalism]. *Natsii i natsionalizm – Nations and Nationalism* (pp. 201–235). Moscow: Praksis [in Russian].
2. *Antonyuk, O. V., Golovaty, M. F., & Shchokin, G. V.* (Eds.). (2007) *Etnokratologichnyi slovnik* [Ethnic Kratology]. Kyiv: MAUP [in Ukrainian].
3. *Kimlicka, W.* (2001). *Liberalizm i prava menshin* [A Liberal Approach to Minority rights]. Harkiv: Tsentr Osvitnih Initsiativ [in Ukrainian].
4. *Kononenko, P. P.* (2006). *Natsionalna ideya, natsiya, natsionalizm* [The National Idea, Nation, Nationalism]. Kyiv: MFUP; Milenium [in Ukrainian].
5. *Lisovii, V.* (2000) *Shcho take natsionalna (ukrainska) ideya* [What is the national (Ukrainian) idea]. In *Natsionalizm: Antologiya – Nationalism: Anthology* (pp. 593–624). Kyiv: Smoloskip [in Ukrainian].
6. *Rymarenko, Yu. I.* (Eds.). (1996). *Mala entsiklopediya etnoderzhavoznavstva* [Small Encyclopedia of Ethnic-State Maintenance]. Kyiv: Dovira: Geneza [in Ukrainian].
7. *Rymarenko, Yu. I.* (1995). *Natsionalnii rozvii Ukraini: problemy i perspektyvy* [National Development of Ukraine: Problems and Prospects]. Kyiv: YuRINKOM [in Ukrainian].
8. *Rymarenko, Yu. I., Shklyar, L. E., & Rymarenko, S. Yu.* (2001). *Etnoderzhavoznavstvo. Teoretiko-metodologichni zasady* [Ethnic-State Maintenance: Theoretical and Methodological Foundations]. Kyiv: In-t derzhavi i prava Im. V. M. Koretskogo NAN Ukrainy [in Ukrainian].
9. *Habermas, Jü.* (2002). *Evropeyskoe natsionalnoe gosudarstvo: ego dostizheniya i predelyi. O proshlom i budushchem suvereniteta i grazhdanstva* [The European Nation State: Its Achievements and Its limitations]. On the Past and Future of Sovereignty and Citizenship]. In *Natsii i natsionalizm*. (pp. 364–380). Moscow: Praksis [in Russian].

УДК 364.048.6:341.324.1-651.1(477.62)+(282.247.34)

ГУМАНІТАРНА РЕІНТЕГРАЦІЯ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ КРИМУ ТА ДОНБАСУ

Степико Михайло Тимофійович,
доктор філософських наук, професор

Метою статті є аналіз проблем, стану та задач гуманітарної реінтеграції окупованих територій Донбасу та Криму в український соціокультурний простір. Окреслюються шляхи, чинники та механізми подолання кризи української ідентичності на цих територіях, визначаються напрями консолідації суспільства на засадах українських цінностей. Як пріоритет гуманітарної реінтеграції окупованих територій Криму та Донбасу розглядається їх мовна, культурна та ціннісна українізація.

Ключові слова: гуманітарна реінтеграція, українізація, світоглядно-ціннісні орієнтації, ідентичність, російська агресія, сепаратизм.

Stepiko Mykhailo

HUMANITARIAN REINTEGRATION OF THE OCCUPIED TERRITORIES OF CRIMEA AND DONBAS

The article analyzes the problems of the state and problems of humanitarian reintegration of the occupied territories of Donbass and Crimea Ukrainian social and cultural space. Ways, factors and mechanisms are described to overcome the crisis Ukrainian identity in these areas defined areas of consolidation of Ukrainian society based on values. As a priority humanitarian reintegration of the occupied territories of Crimea and Donbas their language, culture and values ukrainization are consider.

Keywords: humanitarian reintegration, ukrainization, outlook, values, identity, Russian aggression, separatism.

Як показують останні соціологічні дослідження, найбільшими загрозами для стабільного розвитку України більшість опитаних її громадян вважають заморожування конфлікту на Донбасі та надання окупованим тут територіям особливого статусу [1]. Відтак пріоритетним напрямом протидії сепаратист-

ським практикам на Донбасі та в Криму є реінтеграція окупованих територій в український соціум. Причому ця реінтеграція є не стільки економічною чи політичною, скільки соціальною та гуманітарною. Бо йдеться про найбільш складний, довготривалий та багатофункціональний процес їх включення в україн-

ський національний простір, подолання переважно негативного ставлення до країни та Української держави. Його змістом є кардинальна зміна свідомості мешканців окупованих територій, розвінчування ідей, цінностей, стереотипів, ідеалів «руського мира», міфів про Росію як «землю обітованну», подолання ментальності «радянської людини» або «совка».

За часів існування України у складі СРСР та за відсутності цілеспрямованої української етнополітики за часів незалежності, в країні збереглися цілі регіональні ареали (Донбас і Крим) громадян, далеких від української ідентичності із власними складниками: російською мовою та культурою, символікою, героями та антигероями, ціннісними орієнтаціями, звичаями, традиціями тощо. *Згідно із соціологічним опитуванням мешканців Донбасу як на окупованій, так і на звільненій території, найбільш позитивними подіями респонденти назвали перемогу СРСР у війні 1941–1945 р., перемогу над Наполеоном у 1812 р., хрещення Русі в 988 р., утворення УРСР у 1917 р., проголошення Російської імперії у 1721 р., а найбільш негативними – Помаранчеву революцію 2004 р., розпад СРСР, створення Української повстанської армії в 1942 р., заснування ОУН у 1929 р., Майдан 2013–2014 рр. Найпозитивнішими діячами «української» історії серед мешканців Донбасу є цар Петро I, який проголосив Російську імперію, та князі Володимир і Ярослав (за російською версією – як засновники російської держави). А головними «антигероями» української історії там виступають С. Бандера, В. Ющенко та П. Порошенко (останні як діячі Помаранчевої революції та Революції Гідності) [2].*

Можна пригадати, що ще в кінці 1990 року лідер «Народного руху Луганщини» В. Чекер у всесоюзній «Літературній газеті» і в областній пресі так декларував позицію луганських партократів в умовах перебудови: «надання Донбасу нового економічного, політичного і соціального статусу». «Наш рух, – проголо-

шував В. Чекер, – *виступає за автономію в рамках України, якщо республіка підпише союзний договір. А якщо цього не відбудеться, тоді мова може йти лише про перехід в юрисдикцію РСФСР»* [3].

До формування окремої «регіональної ідентичності» доклався і донецький кримінально-олігархічний клан часів президентства В. Януковича. Як підкреслюють фахівці НІСД, реалізацію цього «проекту» здійснював донецький і луганський корумпований істеблішмент під прапорами відповідних обласних організацій Партії регіонів, КПУ, інших проросійських сил, зокрема, і бюджетним коштом (наприклад, регіональна цільова програма «Патріот Луганщини» на 2011–2014 роки, затверджена рішенням Луганської обласної ради від 25 лютого 2011 року № 3/12) [4]. **Водночас навіть у Луганській області, наприклад, як стверджував її нещодавній очільник Г. Тука, є окуповані райони, в яких до 75 % населення орієнтовані проукраїнськи.**

Формуванню регіональних соціокультурних анклавів, альтернативних українській національній ідентичності, сприяла і неоднозначна та часто популістська етнонаціональна політика держави, особливо стосовно мовної проблеми, загравання у процесі різноманітних виборів частини українського політикуму з проросійськи налаштованим електоратом Сходу України та Криму, відсутність єдиного національного гуманітарного простору.

Цей простір є середовищем, у якому і завдяки якому виробляється, існує і функціонує система ідей, цінностей, ідеалів, міфів, стереотипів, образів, що впливають на свідомість людей і, таким чином, зумовлюють та визначають напрями поступу нації і держави. Його непорушність є запорукою національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності держави. Саме тому так послідовно, цілеспрямовано розбудовують і захищають від різноманітних впливів свій власний гуманітарний простір розвинені держави світу або ті, що претендують бути такими. Цей складний духовно-ціннісний комплекс формується

взаємодією систем освіти, культури, виховання, науки, засобів масової інформації, у цьому просторі функціонує історична пам'ять, розгортаються конкуруючі ідеології, які борються за вплив на суспільну свідомість.

Порушення цілісності й повноти національного гуманітарного простору обумовлює істотні відмінності у системах цінностей, політичних орієнтаціях громадян, виборі ними джерел інформації про культуру, дозвілля та суспільно-політичні події, які презентують різні сегменти цього простору. Ці відмінності можуть формувати образ «Іншого», а то й «Чужого», спроектований на стереотипного мешканця іншого регіону або члена іншої соціальної групи, утворювати в масовій свідомості підґрунтя для міжрегіональних, міжетнічних конфліктів – аж до глибоких «цивілізаційних розломів», що зараз спостерігається в окремих районах Донецької та Луганської областей і в Криму.

Тому визначальним пріоритетом гуманітарної реінтеграції окупованих територій Криму та Донбасу є їх мовна, культурна та ціннісна українізація, з огляду на те, що, на відміну, наприклад, від Грузії, тут сепаратистський рух має здебільшого не етнічне, а політичне підґрунтя. Показово, що на референдумі 1991 року 80 % населення Донецького і Луганського регіону проголосували за незалежність України. В 2014-му тільки 30 % прийняли рішення приєднатися до Росії [5].

Виятково важливими є певні оптимальні пропорції в обсязі та часі, а також граничні межі, за які українізація не має виходити, аби не стати тотальною та примусовою. Зокрема, має йтися про певні гарантії культурного самовизначення для російськомовного населення. Відсутність таких гарантій і чітких механізмів українізації не сприятиме подоланню страху втрати ідентичності цими громадянами, які часто навіть найдрібніший факт реального чи уявного розширення сфери вживання української мови розцінюють як зазіхання на їхню ідентичність або навіть як особи-

сту образу та приниження.

Роль мови в національній самоідентифікації визначальна. Як приклад, можна згадати, що молода держава Ізраїль творила свою державну мову практично з нуля, бо іврит був на той час не живою, а книжною мовою, у якій бракувало тисяч і тисяч слів новітньої лексики й термінології. На початках в Ізраїлі забороняли розмовляти іншими мовами, крім івриту, не тільки в різних закладах та школах, а навіть на вулиці.

Першочерговим завданням українізації окупованих територій є обмеження тут впливу російських та сепаратистських ЗМІ. **На окупованих територіях – як у Криму, так і на Донбасі – українські канали були відімкнені в першу чергу. Було повністю закрито доступ навіть до ресурсів інтернету.** Але неприпустимо і те, що навіть у зоні проведення АТО зараз домінує сепаратистський або російський контент. І в звільнених Краматорську чи Северодонецьку можна практично безперешкодно дивитися російські та сепаратистські канали. Росія розуміє цей важіль впливу на свідомість людей, бо, як відверто сказав патріарх РПЦ Кіріл: «Там, где звучит русское слово, там русский мир».

А в Україні і далі, після багатьох скандалів, діють проросійські ЗМІ, такі як канал «Інтер» чи видання «Вести», інтернет-видання «Політнавігатор», «Голос правди» тощо. І, як показує практика, журналісти-сепаратисти і далі працюють у таких виданнях і навіть потрапляють до вищих органів державної влади. Окрім того, йде банальне скуповування чи підкупування медіа в Україні – якщо не безпосередньо росіянами, то їхніми агентами. «Скуповують» вони й українських співаків та акторів, перетворюючи їх на «своїх». Усе це призводить до того, що чимало українців починають себе вважати «людьми російської культури». **Водночас у маршрутах звучить російський шансон, а в Почаївській лаврі продають книжки про так званих «героїв Новоросії», і гурти, що підтримують анексію Криму, виступають у Києві.**

Між тим в Україні вже виросло покоління людей, які не просто хочуть, а вимагають українського продукту в українському ефірі. **Електронна петиція на сайті Президента України щодо закриття українського ефіру для відео- та аудіо товарів Росії наразі набрала майже необхідну кількість голосів [6].**

Головною ж проблемою гуманітарної реінтеграції окупованих територій Донбасу може стати відсутність інтелігенції як її суб'єкта. На відміну від Криму, де таку роль можуть виконувати кримські татари. Не випадково «губернатор» Севастополя хоче позбутися кримських татар – як «інструменту українізації».

На сьогодні переважно інтелігенція Донбасу – залишила його територію. Частина її виїхала до Росії, більша частина – до України. Світовий досвід свідчить, що якщо ці люди за рік або два не отримують можливості повернутися назад, то протягом цього періоду вони уже знаходять роботу, заводять друзів та зв'язки і не мають жодного бажання повернутися на колишнє місце проживання. Як наслідок, Україна може зіткнутися з гострою гуманітарною проблемою, коли навіть після звільнення цих територій ми отримуємо територію, заселену переважно люмпенізованими громадянами, для яких головним завданням стане пошук ного «хазяїна» регіону та ціннісна аномія.

Окрім того, важливим чинником українізації окупованих територій має стати формування довіри їх мешканців до країни та влади. Треба подолати синдром страху мешканців окупованих територій перед Україною та її силовими структурами, який свідомо нагнітається російськими та окупаційними ЗМІ. Можна припустити, що рештки упередженого ставлення до України та центральної влади зберігаються в населення Донбасу та Криму винятково через недоступність там українського телебачення та українських засобів масової інформації. Натомість російське телебачення тут приймається на будь-яку хатню антену, і люди дізнаються про те, що діється в їхньому регіоні, тільки через Москву.

Тому головне – налагодити двосторонню комунікацію з мешканцями цих територій, орієнтуючись на їхні потреби та інтереси. Хоча Донбас та Крим живуть у власному міфологічному інформаційному полі, стосовно поширюваного контенту ЗМІ слід виходити з того, що завоювати довіру людей можна лише на основі задіяння тренду потреб та інтересів населення. І висновок тут очевидний: Україна переможе кремлівську пропаганду лише реальними усвідомленими діями у сфері економіки, політичними реформами і військовими успіхами на фронті, бо основна перевага українців у війні з російським агресором полягає в тому, що правда на нашому боці. Водночас, щоби зменшити вплив російської пропаганди на українців, потрібно не лише заборонити роботу пропагандистських медіа, що ретранслюють позицію Кремля, але й розвіювати міфи про покарання за співробітництво із сепаратистами.

Мешканців окупованих територій залякують тим, що в Україні їх будуть вважати колаборантами і зрадниками. Донецькі пенсіонери, наприклад, переконані: їх одразу заарештують на лінії розмежування, тільки-но вони спробують виїхати на підконтрольну Україні територію, бо вони взяли гроші від адміністрації самопроголошеної республіки... Так само вважають і ті, хто виїжджав до Росії через неконтрольовану ділянку кордону. Третя велика група, яка сама записала себе в злочинці, – це рядовий персонал соціальних і муніципальних структур. Це лікарі та медсестри, працівники комунальних служб і громадського транспорту, інтернатів, притулків. Ті, хто надає базові соціально-адміністративні послуги населенню і тому змушений виконувати розпорядження керівних інстанцій самопроголошеної республіки. Вони теж вважають, що оскільки «ДНР» для України – терористична організація, а вони керуються її правилами, то це робить їх колаборантами і зрадниками.

Існує тут і категорія громадян, просто ображених на Україну, яка вважає,

що якби їх просто відпустили, як Крим, тоді все було б нормально. У цих людей немає ключового ментального компонента – вони не здатні на будь-які зміни і не зможуть прийняти ці зміни. Їх внутрішня катастрофа в тому, що вони не можуть відірватися від Росії – і в цьому їх головна загроза для України. Російська пропаганда у цьому випадку слугує лише інформаційним прикриттям справжніх мотивацій та побажань багатьох мешканців Донбасу та Криму.

А в Криму за два роки засобами російських та кримських ЗМІ, які підконтрольні Росії, очільниками окупованої території створено атмосферу нетерпимості, ненависті до проявів української ідентичності: від українських активістів до української культури, мови. Найбільш яскраві приклади використання мови протистояння зібрані в аналітичній доповіді про політично мотивовані переслідування і дискримінацію за ознакою українських переконань «Крим: українська ідентичність під заборонаю», яку презентовано нещодавно в Києві.

Важливо, що ворожа риторика звучить не тільки на побутовому рівні, а й використовується представниками де-факто влади. Є приклади таких виступів Аксьонова, Константинова, Поклонської [7].

На жаль, і на материковій Україні показники довіри до держави в основному негативні. Громадяни України найбільше довіряють волонтерам і громадським організаціям, а найменше – судам і прокуратурі, свідчать результати соціологічного дослідження «Суспільно-політичні настрої населення України», яке провів Інститут Горшеніна з 8 по 17 лютого 2016 року. Під час презентації соціодослідження науковці зазначили, що волонтерам довіряють 71,3 % українців, громадським організаціям – 49,2 %. Високий рівень довіри, згідно з дослідженням, і у Збройних сил України – 48,8 %. Досить високий рівень недовіри відчувають українці до банків – 80 %. При цьому довіряють банкам лише 12,7 % опитаних, а 7,3 % не змогли відповісти [8].

Як вважає історик і публіцист **Я. Грицак, сформувавши довіру громадян України до держави і, перш за все, на окупованих територіях, можна лише провівши радикальні реформи в країні, які і через два роки після Євромайдану найближчим часом не передбачаються.** На його думку, більшість мешканців Донбасу втомилась від війни і не довіряє владі, розуміючи, що Росія їх «кинула». При цьому повернення в Україну розглядається як гірший з можливих варіантів [9].

Причиною цього є те, що мешканці як окупованих, так і звільнених територій не бачать поки що політики держави щодо його відновлення та розвитку. Вирішити цю проблему повинне профільне міністерство, яке вирішуватиме питання деокупації і реінтеграції Криму та Донбасу. Воно має повноцінно займатися розв'язанням проблем економічного та соціального відновлення цих територій на основі комунікації з іншими міністерствами та органами місцевого самоврядування. Це міністерство повинно складатися з невеликої кількості ефективних менеджерів, зацікавлених у майбутньому розвитку регіону. До нього повинні увійти не призначенці за особливі заслуги, а ті, в кого є чітке бачення і стратегія розвитку регіону. І бажання жити на тих територіях, з тими людьми, які їх населяють.

Утвердження української ідентичності на Донбасі визначальним чинником залежатиме також від проведення виборів за українськими законами. Головне завдання тут – висунути до органів місцевої влади українських патріотів. Проблема в тому, що в Україні самоврядування завжди було слабким, а регіональні анклав очолювалися навіть не князьками із місцевого самоврядування, а державними адміністраціями або фінансово-промисловими групами. Потрібно також зважати на силу поширеного інституту земляцтва. Для місцевих жителів професійні та моральні якості кандидата на ту або іншу посаду повинні бути доповнені алгоритмом «свій» та якостями, зрозумілими

промислово-робітничому суспільству. Вирішити проблему українських виборів можливо і використавши потенціал волонтерства. Волонтерів потрібно максимально долучити до місцевого самоврядування, бо їх тут знають особисто, їм довіряють, проте в інформаційному полі регіону вони майже відсутні.

Українська держава має виробити цілеспрямовану політику гуманітарної реінтеграції окупованих територій Криму та Донбасу до українського соціокультурного простору. Складовими цієї політики мають стати:

- українізація Донбасу та Криму: жорстка цензура щодо трансляції російських каналів та окупаційних ЗМІ. Створення умов для того, аби дошкільних закладів та україномовних шкіл тут було не менше 50 %. Державна підтримка вивчення української мови, введення екзамену з української мови для чиновників усіх рівнів. Всеохопна українізація військових і силових підрозділів, які дислокуватимуться на цих територіях. Для населення – «лагідна» українізація на основі суспільного договору з місцевими мешканцями, стрижнем якого мають стати європейські цінності українського суспільства;

- налагодження двосторонньої комунікації з мешканцями окупованих територій, з огляду на потреби та інтереси людей. Хоча зараз Донбас та Крим живуть у власному мифологічному інформаційному полі, стосовно поширюваного ЗМІ контенту слід виходити з того, що завойовати довіру людей можна лише на основі задіяння тренду потреб та інтересів населення;

- розробка та прийняття концепції деокупації українського мовного простору та засад національної безпеки в інформаційному просторі України. У телевізійному і радіоефірі має звучати переважно українська мова;

- запровадження державного протекціонізму щодо високоякісних україномовних форм інформаційної, культурно-мистецької, освітньої діяльності і заборона, наприклад, російським видавництвам брати участь у книго-

розповсюдженні на українському ринку. Українська держава має наслідувати аналогічні приклади, які вже є в історії. Для протидії експансії американської продукції на англійський ринок у Великій Британії ухвалили закон про заборону американської літератури. Франція ухвалила закони про квоти ще у 50-ті роки, і вони не змінилися й залишаються чинними і досьогодні;

- перетворення Нацради з питань телебачення та радіомовлення і Мінінформполітики на єдину державну службу з питань телекомунікацій з передачею функції захисту інформаційного простору країни до Ради національної безпеки і оборони України, профільного комітету Верховної Ради, організацій громадянського суспільства в Україні та українських громад за кордоном. Ухвалення нових законів, що передбачатимуть кримінальну відповідальність за публічні вислови, що ставлять під сумнів російську агресію, курс України до НАТО і ЄС і чинять наругу над національними символами та героями України;

- створення в Києві чи Херсоні уряду Криму, щоби при його реінтеграції в українське суспільство українську владу не вважали окупантами. До складу такого уряду доцільно ввести корінних жителів півострова – кримських татар, українців, росіян, вірмен тощо. Цей орган повинен розробити спеціальну економічну, політичну та гуманітарну стратегію реінтеграції Криму в український соціокультурний простір. Окрім того, Крим має позбутися статусу територіальної автономії внаслідок загальнонаціонального референдуму та внесення змін до Конституції України;

- ухвалення закону про колабораціонізм, в якому передбачатиметься амністія всім тим, хто не чинив злочинних дій проти Української держави та її громадян, а також кримінальна та інша відповідальність для тих, хто служив окупаційній владі, завдавав шкоди інтересам держави та її громадянам;

- підготовка законопроекту про гуманітарну та культурну діяльність в окупованих районах Донецької та

Луганської областей, який би передбачав чіткий алгоритм забезпечення культурних, інформаційних та гуманітарних потреб громадян України в умовах зовнішньої агресії. У звільнених районах неохідно запровадити практику пріоритетної підтримки україноцентричних культурних проєктів, комплектувати місцеві бібліотеки якісною українською літературою, насамперед художньою та історичною, наповнити радіо, телебачення та інші медіа, поширені у російськомовних регіонах країни, укра-

їномовним контентом патріотичного та проєвропейського змісту.

- згуртування і підготовка нових кримської, донецької, луганської еліт, які стануть суб'єктом гуманітарної реінтеграції Криму та Донбасу. Вивозити з окупованих територій вищі навчальні заклади. Створити ЗМІ, які б становили серйозну перепону тотальному російському зомбуванню та доносили до кримчан, донетчан і луганчан українську позицію з усіх проблем внутрішнього та зовнішнього життя країни.

Список використаних джерел

1. *Большинство* українцев не хотят особого статуса для оккупированных территорий Донбасса: опрос [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ostro.org/general/politics/news/487455/>
2. *Вишняк О.* Моделі історичної пам'яті: регіональні особливості // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Вип. 2 (16). – К., 2015. – С. 135-136.
3. *Луганчанин* в 1990 році описав сьогоднішню війну на Донбасі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/digest/2015/12/25/148838/>
4. *До другої* річниці агресії Росії проти України (20 лютого 2016 року) / Національний інститут стратегічних досліджень. – К. : НІСД, 2016. – С. 19.
5. *Україна опередила* Кремль [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://obozrevatel.com/blogs/42386-ukraina-operedila-kreml.htm>
6. *Закрити* український ефір для відео- та аудіо- товарів РФ! [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/20376>
7. *У Криму* створили атмосферу ненависті до всього українського, – Скрипник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zik.ua/news/2016/03/01/u_krymu_stvoryly_atmosferu_nenavysti_do_vsogo_ukrainskogo_skrypnyk_676993
8. *Ці структури* втратили будь-яку довіру українців [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://expres.ua/news/2016/02/28/175309-ci-struktury-vtratyly-bud-doviru-ukrayinciv>
9. *Історик* розповів, чому хорошої розв'язки конфлікту на Донбасі не існує [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://socportal.info/2016/02/29/istorik-rozpoviv-chomu-horoshoyi-rozv-yazki-konfliktu-na-donbasi-ne-isnuye.html>

References

1. *Bolshinstvo* ukrainsev ne hotyat osobogo statusa dlya okkypirovannih territorii Donbassa: opros. [The majority of Ukrainians does not want any special status for occupational territory of Donbas. Survey] Retrieved from <http://www.ostro.org/general/politics/news/487455/> [in Russian]
2. *Vishnyak, O.* (2015). Modeli istorichnoi pamyati: regionalni osoblyvosti. / Ukrainske sypylstvo: monitoring socialnyh zmin. [Models of historical memory: regional features] [Ukrainian society: monitoring of social changes], 2 (16), K., 35–136. [in Ukrainian].
3. *Luganchanyn* v 1990 roci opysav sodaynichnu viiny na Donbasi [A Luhansk dweller in 1990 described today's war in Donbas] Retrieved from <http://www.istpravda.com.ua/digest/2015/12/25/148838/>. [in Ukrainian].
4. *Do drugoi* richnici agrezii Rosii protu Ukrainy - 20 lutogo 2016 roky. (2016). [The second anniversary of the aggression of Russia against Ukraine (20 February 2016)/National Institute for strategic studies]. Natsionalniy instytut strategichnyh doslidjen. K. : NISD., 19 [in Ukrainian].
5. *Ukraina* operedila Kreml. [Ukraine ahead of the Kremlin]. Retrieved from <http://obozrevatel.com/blogs/42386-ukraina-operedila-kreml.htm>. [in Ukrainian].
6. *Zakryty* ukrainsky efir dlya video- ta aydiotovariv RF! [Close Ukrainian space for video and audio production from RF!]. Retrieved from <https://petition.president.gov.ua/petition/20376>. [in Ukrainian].
7. *U Krymu* stvoryly atmosferu nenavysti do vsogo ukrainskogo, – Skrypnyk [In Crimea have created an atmosphere of hatred for the Ukrainian, Skrypnyk]. Retrieved from http://zik.ua/news/2016/03/01/u_krymu_stvoryly_atmosferu_nenavysti_do_vsogo_ukrainskogo_skrypnyk_676993 [in Ukrainian].
8. *Ci struktury* vtratyly byd'-yaku doviru ukrainsiv. [These structures have lost any credibility]. Retrieved from <http://expres.ua/news/2016/02/28/175309-ci-struktury-vtratyly-bud-doviru-ukrayinciv> [in Ukrainian].
9. *Istoric* rozpoviv, chomy horoshoi rozvyazky konfliktu na Donbasi ne isnuє [A historian explained why there is no good solution for the Donbas conflict]. Retrieved from <http://socportal.info/2016/02/29/istorik-rozpoviv-chomu-horoshoyi-rozv-yazki-konfliktu-na-donbasi-ne-isnuye.html> [in Ukrainian].

ETHNO-CONFESSIONAL FEATURES OF UKRAINE'S INTEGRATION INTO HUMANITARIAN SPACE OF THE UNITED EUROPE

Zdioruk Serhii,
PhD (philosophy), Assistant professor

The article highlights research and legislative activity that helps solve the problem of civilized coexistence of citizens of Ukraine. The author analyses main types of state-church relations as exemplified by specific European states. Most attention is paid to specific ethnic-religious religion and to repair relations with relevant national churches. The article suggests some high priority measures aimed on creation of conditions for realization of integrative opportunities of religious factors.

Keywords: European integration, European Union, church, government, state-church relations, religious organizations, denominational space.

In all societies, at least prior to the Enlightenment, religion served as a basis for formation of ideology determining the existence of culture. All important areas of society and its institutions were determined by the religious legitimacy this way or the other. Today they are separated from the order of life and culture specified for the society as a whole by the religion and have the status of independent subsystems. However, in fact, religion has become one of the spheres of social life. Now it coexists with the art, philosophy, science, politics, economics and so on. According to the differentiation and specialization of society the individual acquires the status of free and autonomous entity: he is not required to submit to the power of the religious tradition. He is free to use the opportunities to choose any branch of knowledge opening prospects for his capacities. Man has the right to profess any religion or profess none being limited to purely secular activities.

Over the past five centuries the European cultural space has been developing under the banner of secularization. It was one of the major forces that have shaped the image of modern Europe. Secularization in society reaffirmed the

secular spirit inherent to modern human. This manifests in considerable decrease of human appeals to God, religious explanation of various aspects of life and involvement of religious institutions in solving daily problems of society and an individual. Language of religion and its concepts largely distance from everyday experience. Life of the modern world and church sermon share less and less common space. According to P. Berger: "the current situation is not conducive to the authority of religious truth" [1].

Naturally, now no one attempts to see in theology that "queen of the spirit", which previously possessed the human mind and served as a supreme censor in any field of knowledge. However, the above does not indicate the death of the sacred in today's life (for example, theology of "dead God" by D. Bonhoffer, and others). Religion continues to exist. It is not isolated from other areas of society and often is quite active in stating its social position. Its relations with the society remain comprehensive and are not identical in different countries, even if they are democratic. The fact is that the nature and specificity of these relationships are determined by several factors — by historical tradition,

archetypes of the local culture, the current regime, form of government, the socio-economic development and so on.

Since the confessional segment is an integral institutionalized part of the society, its functions are determined by the state policy towards religion. There are certain types of the church-state relations, which in their turn provide an understanding of social and religious processes in general. The most common types of church-state relations in the modern world are the following:

- **Legal support of the church in the state.** In other words, we are talking about the model of the state church, which primarily involves public funding of particular religious organizations assigned to perform certain public functions (registration of newborns, death, marriage etc.). Often the statutes and regulations adopted by the higher authorities of such religious bodies acquire a legal status of an official law. The status of state church in different ways is typical for denominations in Greece, Denmark, England, Sweden, Saudi Arabia and secured in the constitutions of more than 40 countries.

- **The concordat system.** This model envisages the conclusion of appropriate agreements between one or more religious institutions, on the one hand, and the state, on the other. Signing the concordat has the power of international law, and its provisions can not be changed by the government unilaterally. In addition, the concordat system provides significant benefits to certain churches in different areas of their activities. This model of church-state relations is characteristic for Italy, Chile and Argentina.

- **Separation of the church from the state.** The essence of this type of relations is the inability of the church institutions to interfere in the affairs of state with simultaneous presumption of the reverse perspective. The model is inherent to the former socialist countries and is preserved in several regions of the post-communist domain.

- **Church and state separation.** In this approach, the relations of state and church are based on the complete non-intervention

of both institutions into each other's affairs and on guarantee of the general freedom of religion, formation of tolerance, the lack of special government body for oversight over the religious entities. A typical example of this model are the United States, where religious freedom is one of the highest democratic values.

Let us consider the role and place of religion in the modern society on the example of some countries. In particular, we will look at the experience of the Netherlands, Germany and Greece.

The system of the church-state relations in the Netherlands is characterized by separation of the church from the state, but it is not completely polar, when the subjects of relationships do not contact with each other. In practice this is the freedom of religion and confession and neutrality of the state towards them. The Constitution guarantees the freedom to practice or not to practice religion. This right may be restricted only by a special Act of the Parliament in order to protect the public health and keep the peace. In addition, as Sophie van Beesberweld writes: "The Constitution guarantees not only freedom of religion, but also freedom to act according to person's own beliefs without the risk of being responsible before the law. This means that only the national legislature is competent to outline the specific scope of expression of the religious freedom" [2].

The Fundamental Law also prohibits discrimination on religious, philosophical, racial or other ground. In addition, it provides freedom of religious education.

Regarding the latter statement, the public education presupposes respect for any religion. Various educational documents provide respect for the values and traditions of different religions. Secular education is represented and subsidized under the same conditions as religious education. Private schools are funded by the state, if their curricula meet the approved standards. Almost 60 per cent of primary schools in the country are private (owned by denominations). Since the late 19th century there are also universities of confessional nature supported by the state.

Religion occupies a decent place in the information domain of the Netherlands. Religious associations are widely presented in the media. In this area they work alone or with certain broadcasters of religious orientation. Procedure and scope of broadcasting as well as financing are regulated by law.

There is no direct financial support from the state, though it exists in some ways. It is about some religious ceremonies, for example in the army, in prisons, hospitals and others. In this case the spiritual service is viewed as an inseparable part of such activities. Indirect financial support is provided in the form of tax exemptions. It should be pointed out that the legal status of churches as legal entities is different to that of other organizations, such as associations or foundations.

There is no constitutional authorities for consulting churches on the relevant aspects of the current legislation. Religious organizations are expected to monitor the current law themselves.

In the Netherlands there are quite a lot of social and cultural institutions in the sphere of education, mass media and health care based on religion. The Government in many ways supports the activities of such institutions, encouraging them to work in the mainstream of public interests.

The German model of the church-state relations is of democratic nature. The researchers indicate that it is based on three core principles – neutrality, tolerance and equality – and occupies an intermediate position between the model and the state church and the model of complete church and state separation.

Neutrality implies that a state does not interfere in the internal affairs of religious organizations, neither supports any of them nor associates itself with any denomination available. Tolerance manifests itself by respect of the state to religious preferences of its citizens. Equality implies a legal aspect in the first place – similar legal norms are applicable to all churches. However, the German Constitutional Court specifies that under certain circumstances (the social impact and the number of followers)

the State may maintain a different attitude towards various confessions.

Financially the church is independent on the state. However, government provides subsidies, particularly for hospitals, military chaplains and others.

The relations between the state and the church in Germany are regulated by the Ministry of Culture with departments functioning in each administrative-territorial district.

The state-church relations in Greece are somewhat different and may be reduced to a few basic principles: Christianity is proclaimed the state religion; the church is seen as a corporate institution operating in the system of public law; it enjoys a privileged status; the state vests the church with powers inherent in the state authorities. The State reserves the right to intervene in the affairs of the church, even internal affairs. However, this intervention does not rely on direct coercion and is implemented through legislation and legal tradition.

Freedom of religion applies to adherents of all religions in Greece. The Greek Constitution states in this regard: “Freedom of religious conscience shall not be abused. Completeness of personal and civil rights of an individual is independent on his\her religious beliefs. All recognized religions are free in their worships and protected by law. Only those forms of religious practice shall be prohibited, which... violate the public order or moral principles...” [3].

The Charter of the Hellas Church has the status of the public law. The Holy Synod is entitled to issue its own regulations becoming effective after their publication in the Gazette.

Greece has the law on the non-Orthodox denominations. For example, in order to construct a church, a mosque or a synagogue one needs along with other formalities a permission of the local Orthodox Bishop. Although, refusal of the Bishop does not have capacity of the administrative prohibitions, the relevant state authorities take it into consideration.

The Hellas Church remains influential in the sphere of education and family rela-

tions. In particular, religious education in elementary and secondary schools is based on the tenets and traditions of the Eastern (Orthodox) Church. Non-Orthodox pupils are not required to attend these classes.

Religious marriage has the same legal force as civil (introduced in 1982). Although many barriers for marriage are removed from the Civil Code, the Orthodox Church preserves them. It is primarily about the third marriage, marriage to non-Orthodox, marriage between close relatives and others.

It is noteworthy that it is a norm for the state to fund the Orthodox Church.

In order to determine the role of religious systems in Europe it is worth compare it with the place of religious tradition in the Muslim societies. In brief, the historical-religious factors and social-political relations developed on their basis were important components specifying domestic and foreign policy of the most Arab countries. This factor remains one of the political and ideological foundations of the Islamic states structure reflected in their constitutional provisions.

For example, Saudi Arabia is a country, where Islam is not only a state religion, but also the main law of the country, which determines the nature of the socio-economic system, a system of state administration and authorities, the order of their establishment and functioning as well as duties and obligations of the citizens. The Fundamentals of Power (Article 1) adopted in 1992 state: "The Kingdom of Saudi Arabia is a sovereign Arab state. Islam is its religion, the Book of Almighty Allah and the Sunnah of his Prophet, peace be upon him, is its Constitution" [4].

Thus, one may state that the current stage of the social and state development of Arab countries is marked by extensive use of Islam regulations and Sharia norms.

Comparison of social and religious processes in Europe and in the Muslim East demonstrates significant differences between them. The religious environment of the West is a part of the civil society and is sufficiently pluralistic. Plurality suggests development of various, often com-

peting confessions, while religion more often becomes a «matter of individual taste», a subjective choice of an individual. In other words, freedom of conscience in the Western world has really wide frames contributing to the democratization of the religious life.

The Arab world, on the contrary, tends mainly to practicing values of a single religious system — Islamic. This system receives the state status and as normative regulatory covers all spheres of the functioning society as normative regulatory instrument. Non-Islamic religions in society and their impact is insignificant.

It is appropriate to analyze the specifics of the religious life for the Ukrainian society at the present stage of its development in the legal context in order to see of it corresponds to the international law and the European democratic standards.

The need to realize necessity and opportunities for forming a non-conflict strategy for solving political, economic and social problems put forward a task of implementing guarantees for fundamental human rights affecting spiritual constitution of a human being. The church-state relations in Ukraine have eventful history. There was a time, when the church law was a part of the Code of Law of the Russian Empire and regulate civil legal relations of not only the believers of the Russian Orthodox Church, but also of all citizens. At present there are a number of problems in the relations of the subjects of the right in the civil and church law spheres (e.g., family issues, morality, international and inter-ethnic marriages, child rights, military and alternative service, etc.).

Educating and awareness raising activities should form the non-conflict models for addressing religious and social differences in society, contribute to the constitution of the civil society in Ukraine and consolidation of the Ukrainian people around the democratic values and guarantees for rights of a human and a citizen with the right for freedom of conscience and religion as their essential components.

Today Ukraine joins the European and world democracy. The International

Charter of Human Rights and other international instruments preventing violation of human rights occupy a prominent place in this context.

The International Charter of Human Rights (in particular, Art. 18 of the Universal Declaration of Human Rights in the Sphere of Right for Freedom of Conscience and Religion) puts strict requirements for guarantees of individual and civil rights of a citizen. Certainly, most of the laws of Ukraine complies with the international law. Well-known, for example, is the opinion of the former OSCE High Commissioner Mr. van der Stoel on the Ukrainian legislation regulating the rights of minorities, which, according to him, is a model for many countries in Europe.

One can cite the Laws of Ukraine On Citizenship of Ukraine, On Languages in Ukraine, or On Education, whose Art. 20 equals the clergy with educators in the educational process along with figures of science, culture, public employees and public organizations. The action of such rules of law in Ukraine is extremely fruitful, because the priesthood is recognized as the national intelligence and other layers of intelligence adhere to the eternal values of religion.

It is to be recalled that before the 1000-year anniversary of Christianity in Ukraine there were 18 different confessions, denominations of various directions and types counting 5500 communities. Now there are more than 100 religious flows with a total number of entities 35,000. Moreover, in addition to the Eastern and Western Christian orientations traditional for Ukraine, there are Protestant churches, religious communities of national minorities in Ukraine (by the way, at least five of them are for believers of Russian origin, while the Ukrainian communities in Russia do not have this). Orientalist (or with oriental elements) teachings and practices that require a specific approach in the European Christian tradition, have become also popular in the recent time.

Such developments in the religious and clerical life in Ukraine shows that in a short period of time there appeared many new legal objects in its civil and legal environ-

ment. Unfortunately, not all of them have proper legal culture, so their relations often switch from religious sphere to political, violating the rights of the Ukrainian citizenship. If new legal subjects were created in the sustained legal environment, probably the situation would be less critical.

The Ukrainian state should particularly take into account the fact that its interests and ethical orientations are certainly based on the Christian axiological system, because almost the entire spectrum of the Ukrainian religious beliefs traditionally rests in the Christianity domain.

The above statistics and contemporary sociological research testify to the capacity of Ukrainian churches. More than half of citizens in Ukraine consider themselves believers, and in some western regions they are more than 80 %.

Matter apart from the spirit is sick and evil. Therefore, a special form of human rights violation, namely clericalism in its most surrogate forms propagated in the transition period in some spheres of the society activities. Primarily this is true for pre-school, secondary school and the armed forces, because there is no comprehensive concept of the church-state relations in the Ukrainian state (like the National Security Concept of Ukraine or the Ethnic Policy Concept of Ukraine developed in due time by the State Committee of Ukraine on Nationalities and Religions with involvement of academic institutions).

Ukraine will continue the tradition of European secular state, which guarantees equal rights to all citizens and their associations, with the exception of anti-Ukrainian and anti-human activities, that contradict to item 3 of Article 1 and item 5 of Article 5 of the Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and Discrimination Based on Religion or Belief (Resolution 36/55 of the UN on November 25, 1981).

Experience in many countries indicates the need to have special policies and instruments of governance in this field for a transition period. It is in the first place the state agency that should work in the state-legal environment, i.e. to operate with different (including religious) organizations as legal

entities. Then their activities will be predictable and subject to legal adjustments in contrast to arbitrary or spontaneous emotional fluctuations, with no corporate priorities and national interests.

Analysis of the current legal framework of Ukraine shows a number of problems of legal entities in the sphere of constitutional, civil and canon law, in particular problems of minorities, family, morality, international and inter-ethnic marriages, children's rights, women, military and alternative service and others.

If the Church considers the interests of the nation, it naturally supports the desire to build the state as a civilized instrument of its vital interests. However, often the Church does not reflect the interests of the nation, but considers merely its own interests and often the interests of another nation (or representatives of natives, which dominate in its spiritual establishment).

In Ukraine this negative tendency is supported by the fact that for over thousand years the religious centers, to which the Ukrainian churches were subordinate, were located abroad. So, all powers of the Orthodox church was used for russification of Ukrainians and even changing their intrinsic mental structures. That is why the process of establishing its own statehood and an independent church as an inseparable attribute of its sovereignty proves so important and so painful for the Ukrainian people.

Influence of religious factors on implementation of the strategy of Ukraine's integration into the European community and protection of the rights and freedoms of human and citizen according to the international standards is, in our opinion, an interesting subject for consideration by scientists.

Movement of the Ukrainian state in the European direction is a multidimensional process in its nature. It requires involvement of various components of social life – from political to, relatively speaking, domestic and customary. However, on a subjective level, i.e. on the decision-making level there is no understanding of the European progress of Ukraine as a com-

plex problem. Some one-sided vision of the European integration dominates. Today, for example, political, economic and military incorporation of Ukraine into the European context is being extensively discussed, but that's it. The subject is virtually exhausted. However, little (if any) is mentioned about the effect of fundamental cultural factors, such as religion, language, morals, traditions, etc. in implementation of the European intentions of our country. However, these factors can be predominant in implementation of the Euro-Atlantic integration in purely material sphere.

Ignoring the spiritual dimension of the European integration does not only reduce the understanding of Ukraine's progress towards the EU, but also acts as a significant obstacle on the way. Specifics of the religious life of society raised by the needs of the nation in its own denominational structure significantly helps the ethnic community to realize its self-esteem and self-sufficiency, thus being a powerful factor in development of the nation state as a full and equal partner in the international relations. The Italian philosopher Vincenzo Gioberti wrote: "Everywhere and at all times the social order was built on sacerdots, a city emerged from the temple, the laws were derived from the oracles... education and culture of the people developed from its religion. Religion in relation to all other institutions and orders is the same as creation in relation to existence... that is a dynamic and organic principle, which produces, preserves, restores and improves them" [5]. The truthfulness of the above is confirmed in the global and national historical context.

By the end of the 10th century the KyivanRus (including the territory of modern Ukraine) even geographically did not belong to the European countries. At that time, Europe was a geopolitical space synthesized by the Christian spiritual tradition. Everything located to the east of this area was associated with pagan and barbaric world with Rus-Ukraine being a part of it. To rise to the level of civilized nations, it was not enough to maintain political, economic, commercial, and military contacts

with them. A necessary condition for Rus to converge with the Western countries was the need to prove its spiritual similarity. The best was to adopt the new faith and such step was made. The Grand Prince of Kyiv Volodymyr Svyatoslavovych made it.

Christianization of the national culture actually initiated a new history of the Ukrainian spirituality. "Thanks to the introduction of Christianity Byzantine, old Bulgarian and through them the ancient spiritual heritage came to Rus, wrote V. Gorsky, and became a part of the spiritual ground facilitating the growths of the Ukrainian culture" [6]. Moreover, the Byzantine Christian tradition (it was established in the Ukrainian land in the times of the principedom) led to an intensive dialogue held with representatives of various faiths throughout the history of the Rus state. "Neither in the 11th century, nor later stopped its active engagement in the political and spiritual realm with the Catholic West. Active exchange of ambassadors with the Pope was implemented. Kyivan Rus Princes had international dynastic relations with the Catholic Europe – Prince Yaroslav with France, Prince Vsevolod with England, Prince Mstislav with Sweden, Norway, Denmark, etc" [7].

Why is the integration potential of the confessional factor not used properly in the European integration movement in Ukraine? After the Moscow Patriarchate Metropolitan take-over in 1683 the Kyiv metropole the religious sphere of the Ukrainian society underwent major modifications not for the better. Ideological pluralism and tolerance inherent in the national Ukrainian Orthodox Church were abused. The democratic organization of the Ukrainian Orthodox Church was also changed. The latter as a part of the Russian Orthodox Church transformed into the ideological instrument of the autocracy.

Then there was the Soviet era and for over 70 years the official policy of the imperial was aimed at rejection of the religious organizations. Religious institutions were actually forced out of the society.

The consequences of "building communism" left its marks. It manifests primari-

ly in mass consciousness stereotypes producing a phenomenon that can be called "liberal nihilism". Today we are witnessing a somewhat paradoxical situation. Despite the fact that the period of independence of Ukraine was called the period of Ukrainian national-religious renaissance, we observe indifferent and sometimes negative attitude of the people to the sphere of religious life. Despite the freedom of conscience and religion, guarantees of equality before the law regardless of confessional belonging, rapid development of a network of religious institutions, active participation of the latter in public events there is a lack of understanding of the internal logic of these processes. It is essential to receive clear answers to the following questions: What is the role of confessional factor in the development of the state? How should the Ukrainian society be structured according to confession? What is the national church? How to address the confessional confrontation? It is impossible to resolve these issues at the level of parliamentary factions, political parties and even in the government.

The state policy towards religion and church in Ukraine is not organically dialectic, but formally situational. Authorities either demonstrate their conspicuous attitude to religious organizations by participation in a variety of spiritual and secular forums, public decorations of the Church leaders for "outstanding achievement for the sake of the community" or on certain occasions (such as on the eve of parliamentary or presidential elections) they are trying to appease the religious associations of numerous concessions in exchange for their support. It is indicated in the collective monograph of the National Institute of Strategic Studies that "Politicians are trying to win support of religious organizations and believers because they compose a considerable share of the potential electorate, while the religious institutions in exchange for the votes of their members require from the party leaders (if elections are successful) to guarantee their own interests and needs" [8]. These relations do not develop beyond this superficial inter-

action of the two subjects of social life. Further developments are hardly possible, because in the recent year there were not attempt made to improve the legal mechanisms for regulation of this sphere. Power entities meet their own interests at the account of confessions and the other way round. The rapprochement is rather limited and swift.

As most of the national elite is pragmatic, there is no understanding that "further prosperity depends on the spirituality of the nation" [9]. The religious factor as one of the tools of spiritual validation of the people is relegated to the background, while its functional capacity is not considered in the development of different statehood strategies. Domestic specialists in religious studies are correct in stating that "Religious associations exist in Ukraine today largely for themselves to meet their own spiritual needs without touching the urgent problems of social life. This does not facilitate either stability in the society, or the necessary changes, thus damaging the religious institutions themselves" [10].

Thus, the state-church relations in Ukraine still lack strategic depth in contrast, for example, to Russia, where cooperation is indeed in place, which was briefly but quite informatively stated by the former Foreign Minister of Russia S. Ivanov: "...gathering of the Russian World is a joint effort of the Russian state and the Russian Orthodox Church" [11]. Moreover, the rapprochement of the Russian state and the Russian Orthodox Church is not declarative, but real.

The historical past is being analyzed and reconsidered in Ukraine on its way to the community of the European nations. The Ukrainian elite can not do without reappraisal of values. For us this means that it is impossible to comprehend the role of the religious factor in the state building process without ideological transformation among decision-makers and officials.

It is necessary to jell the specificity of the socio-religious relations establishing in Ukraine, and on this basis to take a number of measures on improving the confessional domain of the Ukrainian society regar-

ding its cultural development specifics in Ukraine in view of its European aspirations.

The above suggests the conclusion that the following features are inherent in the current national socio-religious context: 1) liberalism of the legal framework on freedom of conscience and religious organizations; 2) regionalization and conflict potential of confessional space; 3) crisis of the Ukrainian Orthodox, and 4) development of the society clericalization symptoms.

1. Liberalism of the legal framework on freedom of conscience and religious organizations. Domestic legislation in this area knows no equals in Europe as to its humanistic pathos and restrictive sanctions. Declaring the principle of strict church and state separation, it proclaims the autonomy of both institutions, equality between all religions without exception providing them with opportunities to realize their own interests and granting no privileges to any. The Constitution of Ukraine states: "Everyone has the right to freedom of belief and religion. This right shall include freedom to practice any religion or profess no religion, to perform alone or collectively religious rites and rituals, conduct religious activities... The Church and religious organizations in Ukraine are separated from the State... No religion shall be recognized by the State as mandatory" [12].

These facts are generally consistent with the democratic values of the Ukrainian society. However, they do not fully harmonize with the Ukrainian cultural and historical tradition formed under the decisive influence of at least two powerful religious flows — Orthodox and Greek Catholic. However, neither Constitution of Ukraine, nor the Law of Ukraine On Freedom of Conscience and Religious Organizations reflect their achievements and contributions to the liberation struggle of the Ukrainian people, to the national statehood building.

Most Western and Eastern European countries are fundamental in assessing relation of their past and the present (Greece, Great Britain, Georgia, Bulgaria, Romania, Serbia), set special privileges for the historical churches, assign to the

state an important role in regulation of the of religious communities functioning (Hungary, Croatia, Slovenia), conclude special agreements with influential religious associations or determine the list of selected public confessions as a priority (Lithuania, Czech Republic, Latvia) [13].

Ukraine, though, chose not European but American model of dealing with confessions. This happened not so much because of objective turn of events, but because of romantic euphoria that swept the Ukrainian society after the collapse of the USSR. The USA by demonstrating its favorable attitude toward our country and supporting the government's reforms transformed for Ukraine into a model of freedom and democracy not only in political but also in spiritual sense. The desire to Americanize the Ukrainian reality led to a rapid invasion of the Ukrainian religious environment with new cults of the American origin. Confession hierarchy typical for the West was rejected by the Ukrainian authorities. The American experience was not critically reviewed, which was a significant methodological error.

Unlike Europe (Ukraine as its essential component) USA never had the dominance of one or more religious traditions. Development of confessions overseas proceeded on totally different basis than in the Old World. Representatives of confessions persecuted in Europe moved to the North American continent and participated in creation of the American nation, which developed as a multi-religious nation. "... Americans in general, emphasizes A. Genis, do not know religious limitations, which is conditioned by their history. The New World, unlike the Old one, never knew religious wars, never had state religion. The USA, a country of thousands of beliefs, has always been fruitful in religious creativity. For Americans it is naturally to move from one church to another. Not family or ethnic traditions, but free search determines their spiritual life. At different stages, according to the Americans, a person may need different forms of religion. Life is a spiritual experiment, above which there is no dogma, only faith" [14]. Therefore, the

recognition of the equality of all religious confessions, not only before the law but also before the history and proclamation of the right to freedom of conscience as the highest human value is quite natural.

However, Ukraine did not consider this specificity. Not surprisingly, the direct extrapolation of the American experience on the national conditions did not produce the desired effect.

2. Regionalization and Conflictogenity of Confessions Domain. These have resulted from "civilizational split" with its effect on formation of the Ukrainian nation, and from political realities of the last five centuries. The Ukrainian lands were for a long time separated. In different historical periods they were part of some statehood formations, which could not but affected the religious preferences of the local population.

Rule of Poland and Austria-Hungary in the Western Ukraine over several centuries strengthened position of the Greek Catholic Church, which became traditional religion in the region. Expansion of Russia was marked by destruction of the Ukrainian Orthodox and its replacement by the Russian Orthodox spiritual tradition of the Left Bank area. According to V. Klimov: "The policy of the Great Russian autocracy toward religion in Ukraine was accompanied by many factors, first of all, by the course of the center on elimination of the national characteristics of church and religious life of the Ukrainian people... Ways of its implementation were evident: unification of Ukrainian church structures according to the model functioning in the Russian Empire; appointments of Russians or foreigners to key clerical positions... Russification of Ukrainian clergy staff..." [15]. Seizure of the Ukrainian territory by the Soviet Russia was indeed a tragic page in the history of many faiths propagated in the territory of Ukraine. In particular, the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church and the Ukrainian Greek Catholic Church were liquidated, Crimean Tatars, the followers of Islam, were forcibly deported. Temples and monuments of all Ukrainian Autocephalous Orthodox parishes were transferred to the

Russian Orthodox Church, the only formal religious organization to which the Soviets were tolerant and which actively helped the communist totalitarian regime to persecute gentiles.

Regionalization of the Ukrainian society by confessions in the East-West direction supports the fact of dependence of UGCC and UOC–MP, the largest churches of Ukraine, on foreign religious centers – the Holy See and the Moscow Patriarchate (although it is important to see the difference between the Vatican as an international religious center and the state, which is a full subject of international relations, and the Moscow Patriarchate, which is exclusively Russian national religious institution and, therefore, protects only the interests of the Russian State).

In such circumstances, our state becomes an arena of struggle for the interests of the third parties, which, of course, are not concerned with the problems of consolidation of the Ukrainian society, national security and defense of the national interests of Ukraine.

3. Crisis of the Ukrainian Orthodox.

Failure of three Orthodox jurisdictions (UOC MP, UOC–KP and UAOC) to come to terms and to achieve unity is more and more evident. If recently certain variants of their unification were considered, then now this idea is not even discussed.

The Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate by referring to the complexity of obtaining autocephaly in the canonical way, actually accepted the “broad autonomy” powers granted to it. Since nomination of the Kyiv Exarchate (eparchy) in the UOC was only ideological and tactical step (as in the other republics of the collapsing Soviet Union), then this meant nothing not only in obtaining autocephaly, but also in winning the real autonomy recognized by other churches. Moreover, the example of the Belorussian Church, which is again in the Exarchate status, demonstrates the fallacy of such clerical policy.

Emergence of new lines of confrontation aggravates contradictions in the Ukrainian Orthodox, primarily because of

jurisdictional situation that does not allow the Ukrainian Orthodox Church to act in the international arena as a full subject of international relations. Therefore, when not so long ago the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate took under its jurisdiction a part of the UOC community in the United States subordinate to the Patriarch of Constantinople, it was accused of destructive activities. Though at the same time a UOC–KP center was established in the United States to coordinate the activities of UOC sites in the diaspora transferred under the jurisdiction of the Kyiv Patriarchate, it proved all the same impossible to avoid disputes between the diaspora and mainland Ukrainian Orthodox jurisdictions.

Among the UAOC communities this situation caused actual split. A misunderstanding between the UAOC hierarchies questioned the integrity of religious institutions. Additionally, strife will likely to negate implementation of the Ecumenical Project in the Ukrainian Orthodoxy providing unification of diaspora UOC under the aegis of Constantinople Orthodox Church with the UAOC and obtaining by the latter of the canonical status in the manner as it happened in Estonia.

As we can see, development trends in the Ukrainian Orthodox environment not only have conflict potential, but also threaten with local conflicts and, which is more important, may destabilize the entire Ukrainian society. Considering religious opposition a famous Ukrainian expert on religious studies, former Chairman of the State Committee of Ukraine on Religious Affairs V. Bondarenko emphasizes that the Orthodox conflict “determines much in the religious life in Ukraine. It can even be classified as the national problem” [16]. At the same time it is clearly impossible to form the Local Ukrainian Orthodox Church (which is necessary for sustainable development of Ukraine) exclusively by the subjects of conflict.

4. Development of the Society Clericalization Symptoms. One observes rather paradoxical situation in Ukraine, which is adherent to the values of secular

humanism. It looks like that arbitrary activities of the Religious Organizations in Ukrainian have become an average phenomenon. Illegal actions of churches acquire greater scale, while the public authorities give virtually no response. Impunity of the clergy only enhances its aggressiveness. Confessions become especially militant, when it comes to resolving property issues. As an example, a description of the situation in the Lavra by the Ukrainian journalists: “The monks of the monastery began a campaign that can not be described other than „expropriation of expropriators” (robbing the robbers). „Supermen” in cassocks knock the locks and erect barricades behind the locked doors seizing object by object (a good plot for action series). The UOC–MP hierarchy completely forgot that it is not about Laura assets, but about the communal and state property (land, buildings, museum values)” [17].

Despite of the blatant law violation (in this case by the UOC–MP), the Ministry of Interior and the General Prosecutor’s Office took the position of an observer, rather preferring not to intervene in the conflict. Such indulgence plays into the hands of some religious groups. They gradually loose perception between the permitted and the forbidden.

There is no doubt about the influence of churches and religious organizations on the Verkhovna Rada. For nearly ten years the People’s Deputies of Ukraine cannot adopt new legislation on freedom of conscience and religious organizations. It is because the submitted draft laws do not fulfill the ambitions of certain religious institutions and MPs supporting them.

Therefore, increasing pressure of the confessions on all spheres of public life threatens establishing the rule of law and civil society in Ukraine, and thus, socially oriented market economy, retarding direct democratic progress of the Ukrainian society and material welfare of all Ukrainian citizens.

Europe wants to see the civilized Ukraine, based on the primacy of law, sustainable development, values of democracy and freedom for all citizens without excep-

tion. It is not only about political and economic aspects, but also about spiritual and cultural ones.

That is why the current state policy of Ukraine on reformation of the religious aspect of the social relations should be based on awareness of the need to implement the following measures:

- ranking of churches and religious flows functioning in the Ukrainian territory according to their belonging to the national spiritual traditions; as we suggested earlier in 2015, “the Ukrainian Parliament should adopt the Bill 1244 of 04.12.2014 on amendments to the Law of Ukraine “On freedom of conscience and religious organizations” concerning the names of organizations, ruling centers of which are located outside Ukraine. This legal procurement would oblige UOC (MP) to re-register and disclose in its name the dependence on Russian Orthodox Church, and this will put an end to misleading millions of Ukrainian believers” [18];

- development of a new model of the church-state relations. Balkan and Central European model may serve as an example in this regard. The former provides certain preferences to the historical church (or several churches) and direct government involvement in arranging the church life, the latter specifies a concordat (contracting system) that regulates the relationship between the state and religious associations, clearly defining their rights and obligations;

- moratorium on official approval by the government of the documents related to return of the property to the religious institutions before adoption of the Law of Ukraine On Restitution of Property in Ukraine;

- facilitation of the Ukrainian state in the UOC–KP and UAOC consolidation;

- bringing the current legislation on freedom of conscience and religious organizations in line with the realities of today and its coordination with similar international legal instruments and standards of the European Union.

Constituting the Local Orthodox Church is a powerful spiritual and ideological pillar

of the Ukrainian state in building a democratic society, strengthening its image in the world.

In the current situation none of the religious institutions of Ukraine is capable to perform this mission. The UOC-KP and UAOC are not recognized by the world. Moreover, there is confrontation of hierarchies in the latter. Although the Greek Catholic Church has become traditional for considerable part of Ukrainians in addition to the western Ukrainian regions, it is greatly dependent on the Apostolic See and has a number of unsolved internal problems. The UOC-MP with its religious-canon and administrative subordination to the Moscow Patriarchate, is primarily protecting the national interests of Russia. As stated at the Primates Council of UOC-KP on May 13, 2016, "the religious organization (UOC-MP), ...though misappropriated the name "Ukrainian Orthodox Church", in fact is neither Ukrainian – as subordinate to Moscow, nor the Church – as it has not canonically established autocephalous status or autonomy. Actually, it is an association of structures of the Moscow Patriarchate, that is the Russian Orthodox Church, which operate in Ukraine" [19]. Also, protestant associations in Ukraine, unfortunately, do not all act in the spirit of the Ukrainian national interests.

Religious factors receive a great opportunity to prove their integrative power. It is primarily about forming sustained relations on the basis of faith between Ukrainian citizens and their spiritual brothers and sisters abroad. However, it is necessary to put an end to inter-religious oppositions within the country, which are many.

Religious centers and churches should, as it was before, act as an interlink in the spiritual and cultural dialogue between the nations, promote exchange of relevant experience, which is extremely important for formation of a common spiritual space.

It is not very wise to deny the existence of this cultural dialogue with involvement of confessions in the current historical pe-

riod. It is very limited because it is private, often only with certain religious organizations and does not have support from the Ukrainian state. Thus, the results are minor. Spiritual identification of Ukrainians with the family of European nations is extremely slow and contradictory. After a very long time the Ukrainian people were scattered in different parts of the empire, and thus cut off from the European context as a full and equal partner in the international relations.

With the above in view and under the described situation the issue of fast integration of Ukraine into the European and world community becomes more urgent. Religion plays a significant role in this process, which is so important to regulate by the legislation. Thus we see the need for continued reform of the Ukrainian legal system starting from the fundamental political system governed by the Constitution of Ukraine, electoral laws and in particular the body of laws governing the fundamental rights and freedoms of the citizens of Ukraine.

That is why today it is so important to conduct active research and legislative activities that will help to solve problems of civilized coexistence of the citizens of Ukraine. The foremost attention in this case should be paid to ethnic religious specifics and arrangements of relations with the relevant national church, because the national rights of minorities and generally all citizens in Ukraine are completely regulated by law.

The state by pursuing appropriate legal policy in the religious sphere should be diplomatic in the current situation, but at the same time there should be no exemptions from the law, but manifestation of a clear confidence, consistency and determination in focusing on the best European and international standards and naturally and primarily in guaranteeing the implementation of the national interests of the Ukrainian people, which will be an important step for Ukraine's accession to the European Union.

References

1. *Berger P.* (1996) Religioznyj opyt i tradicia [Religious experience and tradition] Religija i obshchestvo : Hrestomatija po sociologii religii – Religion and society: A reader in sociology of religion (p. 356) Moscow : Aspekt Press [in Russian].
2. *Bijsbervel'd* Sofi van. (1996) Svoboda religii v Niderlandah [Freedom of religion in the Netherlands] Modeli cerkovno-gosudarstvennyh otnoshenij stran Zapadnoj Evropy i SSHA: Sb. nauchnyh trudov – Models of church-state relations in Western Europe and USA (collected papers) (p. 100) Kyiv [in Russian].
3. *Haralambos K.P.* (1996) Gosudarstvenno-cerkovnye otnoshenija v Grecii [State-church relations in Greece] – Models of church-state relations in Western Europe and USA (collected papers) (p. 30) Kyiv [in Russian].
4. *Cit. ex: Sapronova M.A.* (2001) Arabskij Vostok: vlast' i konstitucii [Arabian East: authorities and constitutions] (p. 16) – Moscow: MGIMO [in Russian].
5. *Cit. ex: Frank S.L.* (1992) Religioznye osnovy obshchestvennosti [Religious foundations of societality] // «Put'»: organ russskoj religioznoj mysli [The Path: A publication of Russian religious thought]. Book 1 (I–VI) (p. 20-21) / Reprint. ed. – Moscow: Inform-Progress [in Russian].
6. *Gors'kij V.S.* (1993) Religijna kul'tura Kiyivs'koyi Rusi v konteksti istoriyi ukrajyns'koyi duhovnosti [Religious culture of Kyivan Rus in context of the history of Ukrainian spirituality] // Cerkva i nacional'ne vidrozhennja [Church and national revival] (p. 326) Kyiv: Institut nacional'nih vidnosin i politologii AN Ukrainy [Institute for national relations and political science of National Academy of Sciences of Ukraine] [in Ukrainian].
7. *Ibid.* – P. 327.
8. *Strategiji rozvitku Ukrainy: teorija i praktika* [Strategies of development of Ukraine: Theory and practice] (2002) (p. 160) Kyiv: NISD [in Ukrainian].
9. *Nabrydli eksperymenty* [Tiresome experiments] (2004) (p. 4) // Den' The Day] – #188 (1926). – October 19, 2004 [in Ukrainian].
10. *Strategiji rozvitku Ukrainy: teorija i praktika* [Strategies of development of Ukraine: Theory and practice] (2002) (p. 173) Kyiv: NISD [in Ukrainian].
11. *Soobshhenija Ministerstva inostrannyh del' Rossijskoj Federacii* [Statements of Ministry of foreign affairs of Russian Federation] // Vystuplenie Ministra inostrannyh del' Rossii I.S. Ivanova na VIII Vsemirnom Russkom Sobore, Sergiev Posad, 3 fevralja 2004 goda (otdel'nyj ottisk) [Speech of the minister of foreign affairs of Russia I. S. Ivanov at the 8th World Russian Council on February 3, 2004 (a separate print)] (p. 6) – February 4, 2004 [in Russian].
12. *Konstitucija Ukrainy: Prynjjata na pjatij sesii Verhovnoyi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 roku* [Constitution of Ukraine: Adopted on 5th Session of Verhovna Rada, June 28, 1996] (p. 14) Kyiv: Prosvita [in Ukrainian].
13. *See: Yelens'kyj V.* (2000) Religijni instituciji v zakonodavchomu poli postkomunistichnoï Yevropy [Religious institutions in legislative framework of Post-communist Europe] // Religijna svoboda: gumanizm i demokratyzm zakonodavchih iniciativ u sferi svobody sovisti (mizhnarodnij i ukrajyns'kij kontekst) [Religious freedom: humanism and democratism of legislative initiatives in the sphere of the freedom of consciousness (international and Ukrainian context)] (pp. 26–27). Kyiv [in Ukrainian].
14. *Poverh bar'erov. Bog i politika* [Over the barriers. God and politics] – Retrieved from : <http://www.svoboda.org/programs/OTB/2004/OBT.012404.asp> [in Russian].
15. *Klimov V.* (2003) Unifikacija i denacionalizacija pravoslav'ja v Ukraini (XVIII–XIX st.) [Unification and denationalization of Orthodoxy in Ukraine (18th-19th centuries)] // Perejaslav (1654) v istorii Ukrajyns'koyi Cerkvy (Naukovij zbirnyk) [Perejaslav (1654) in the history of Ukrainian Church] (p. 134). Kyiv; Ternopil' [in Ukrainian].
16. *Bondarenko V.* (2004) Religijne zhittja v suchasnij Ukraini: stan, tendencii ta problemy rozvytku [Religious life in contemporary Ukraine: present state, trends and problems of development] // Naukovi zapyski. Religijneznavstvo. Kul'turologija. Filosofija: Zb. naukovykh prac' - Scholarly proceedings. Religion studies. Culture studies. Philosophy: Collection of scholarly proceedings] (p. 38) – Kyiv: NPU imeni M.P. Dragomanova. – 14 [in Ukrainian].
17. *Gudzik K., Markiv M.* (2004) Bytva za Lavru. Chy buty zapovidnyku v stinah monastyrja? [Battle for Lavra. Will there be a landscape protection area in the monastery] // Den' – The Day – April, 9 [in Ukrainian].
18. *Zdioruk S., Tokman V.* (2015) Vychavljujuchy Moskvu po kraplyni [Squeeze out Moscow drop by drop] // Dzerkalo tyzhnja, October, 23 – Retrieved from : <http://gazeta.dt.ua/internal/vichavlyuyuchi-moskvu-po-kraplyni-.html> [in Ukrainian].
19. *Zajava Arhiverejs'kogo Soboru Ukrajyns'koyi Pravoslavnoti Cerkvy Kyivs'kogo Patriarhatu vid 13 travnja 2016 roku* [Statement of the Primate's Council of Ukrainian Orthodox Church of Kyiv Patriarchy, May 13, 2016] – Retrieved from : <http://kyrios.org.ua/news/uoc-kp/21684-vidbuvsja-sobor-upts-kp-13052016-zhurnali.html> [in Ukrainian].

УДК 130.2:316.722:323.173(477)

DIALOG OF CULTURE AS A DEFINING PRINCIPLE OF CONSOLIDATION OF UKRAINIAN SOCIETY

Stepyko Kateryna,
PhD (philosophy)

У статті розглядається консолідація українського суспільства як результат внутрішньокультурного діалогу, поширення комунікативних практик, толерантності та взаєморозуміння громадян. Хоча діалогічність та толерантність завжди були прикметними рисами української культури, що визначалося впливом множини культурно-цивілізаційних і геополітичних впливів, сучасна українська культура має ще значний консолідаційний потенціал. Утвердження діалогічності культури є актуальним та важливим вектором розвитку гуманітарної політики української держави, забезпечення її самобутності та безпеки.

Ключові слова: консолідація, діалог, культура, сепаратизм, гармонізація інтересів, міжособистісна довіра.

In the article we consider the consolidation of Ukrainian society as a result of the dialogue inside the culture and dissemination practices of communication, tolerance and understanding people. Although dialogic and tolerance always were notable features of Ukrainian culture, that defined the influence of plural cultural and civilizational and geopolitical influences, the modern Ukrainian culture still has a significant consolidation potential. The promotion of dialogue of culture is a relevant and important vector of development of Ukrainian humanitarian policy of the state and ensuring its identity and security.

Keywords: consolidation, dialogue, culture, separatism, harmonization of interests, interpersonal trust.

Problems of consolidation of society are discussed in various scientific discourses, including philosophy, sociology, political sciences, economic and cultural studies and so on. As a scientific term, consolidation in Latin (consolido) “consoli-

dation” means union, strengthening the cohesion of individuals, groups and organizations to achieve some common goals. Consolidation is a central factor in the effectiveness of any social action that requires collective mind or collective enthu-

siasm, and also the one and/or the other strategic goal, whose achievement is simply impossible without the involvement of this phenomenon, cannot but be mentioned. For society as a cultural system of high order, different characteristics of consolidation (pseudo-, re-, de-, counter and so on) process are probably the most important integral indicator of its quality and the quality of life of its citizens.

Consolidation of society depends on determining dialogue inside the culture in which everyone can understand and hear the "Other". In modern democratic European traditions, which are popular in Ukraine also, "Other" – is just not "our", but one that has the right to own "I" and its own civilizational choice. As the case studies show [1], in spite of the difficult and sometimes tragic relations with its neighbors, the xenophobic complex against any of them has not been developed among the Ukrainians. Even open confrontation of two nation projects in Ukraine – Ukrainian political and Russian imperialistic – has, in our view, as its principles assimilation policy of the Russian state and ideological aggression of the "Russian World", but not the Ukrainian world outlook.

Even in a crisis situation that has developed in Ukraine in late 2013 – early 2014, the vast majority of people had no distinct models for these events such as panic or aggressive responses regarding the "Other". According to psychologists, Ukraine has shown quite unusual reactions to the events that took place. According to L. Hrydkovets, when various public events occur, the most people of different countries "primitive instincts" that replace the moral and ethical principles are awakened. Looting and theft are starting. At the same time Ukrainian space was self-organized and based on moral values (the Revolution of Dignity) that is unusual for such situations. It can be explained primarily by the fact that the Ukrainian nation, the Ukrainians, is not aggressive in their basic characteristic – mentality.

So the purpose of the article is to understand the practices of dialogue as the defining principles of the Ukrainian society

consolidation. The problem of unity and social stability, ensuring harmony among its citizens was a priority of social science studies since antiquity until today. In ancient China, unity and harmony of society was considered as a result of compliance with moral principles, rituals and traditions. Ancient thinkers – Plato, Aristotle, Cicero, Epicurus – argued that the function of the regulator do the law of the state. From the time of the birth of national states issue their unity and consolidation were analyzed in the works of I. Herder, I. Fichte, Dzh. St. Mill, Zh. Zh. Russo, E. Renan, Weber and other philosophers, historians and sociologists. In modern Ukraine problem of consolidation of society, the role of ethno-national component in this process is investigated in the works of I. Varzar, O. Vlasjuk, O. Derhachov, V. Yevtukh, A. Kolodii, O. Kartunov, V. Kaplov, V. Krysachenko, I. Kuras, G. Lutsyshyn, O. Maiboroda, P. Nadolishnii, M. Panchuk, M. Piren, B. Popov, Yu. Rymarenko, V. Troshchynskyi, L. Shkliar, M. Shulha, H. Yavorska and others.

However, the problem requires a conceptual understanding of content, factors and potential mechanisms for implementing consolidation cultural dialogue relationship as the modern paradigm of transformation.

Axiological context of social consolidation may be seen as an issue of mutual recognition of citizens equivalence of different interests, beliefs, ideologies, beliefs, orientations and life strategies, values, customs and archetypes culture that emerged in the regional and ethnic communities based on the characteristics of their development of culture for constructive effective interaction the interests of society.

The problem of unity generated by the collision of at least two value systems – obtained from the previous society, on the one hand, and the new strategic guidelines and priorities for further development of an independent state – on the other. Its visual impact is enhanced also historical and political past of Ukraine and its geopolitical position as a territory that is at fault

and the points of contact of several civilizations, both large and local. Throughout its history, Ukraine has been a meeting place, crossing the plurality and mutual cultural-civilizational and geopolitical patterns that define available ambivalent state of the cultural preferences of its citizens and a number of ethnic and political problems of the present. But now the country is a minimum national consensus that would allow its progress as a relatively predictable and democratic society. The state currently established adequate political framework that meets the needs of multi-ethnic society and international legal standards for the protection of such rights of ethnic minorities, immigrants and internal migrants, providing them all possible conditions for a stay in its territory involving all spheres of society, consolidating them around national interests.

However, the lack of constructive dialogue of central government and regional elites, their consensus on the strategy for socio-economic and political development generates such a phenomenon as separatism, which is a major threat to public consolidation, territorial integrity and sovereignty of the state.

The potential separatism depends primarily on the capacity of regional communities, among which apply or can spread separatist sentiment. This is its strength as well as the attractiveness of the relevant identity; common interests other than the interests of the rest of the population; the existence of significant linguistic, cultural and religious characteristics due to the history of the region. Finally, do not factor in the expansion's main separatist movements is the presence of foreign allies separatists and their relative strength compared with the state, where there are separatist attempts.

During the existence of Ukraine in the USSR and in the absence of deliberate policy formation Ukrainian identity since independence, the country remained targets regional areas (Donbas and Crimea) "Soviet man" or "scoop" with all its components: the Russian language and culture, symbols, heroes and anti-heroes, values, customs, traditions, myths and more.

Chief among them – the wicked, in their view, the distribution of the national income of the state and together with Russia Ukrainian incompatible with identical values, which became the ideological foundation is distributing pro-Russian sentiments and movements kvazi respublik. Not least due to this "closeness" of these areas of Ukrainian and world civilizational influences. According to H. Tuka, before the Russian occupation of Donbas 87 % of its residents never left the boundaries of their region, and 93 % of the population have never left the territory of Ukraine [2].

His autarchic existence of the inhabitants of these territories then and now simply with nothing to compare, and so easy to manipulate society. Added to this is also the low level of domestic co-production of certain territories in Ukraine against the backdrop of mostly one-sided orientation of foreign economic relations, especially in eastern and southern Ukraine to Russia.

However, you can claim that the spread of separatist practices in Ukraine since independence is not the result of powerful regional movements or organizations that rely on significant popular support. Regarding Donbas and Crimea – the consequences of a hybrid war against Ukraine as an attempt to revive the former USSR or remedy prevent its European powers.

A significant impediment national dialogue, consolidation of society is a war of information that it is against Ukraine. As content itself, so the huge imbalance in the structure of Ukrainian information and communication space for the Russian media suggest a conscious effort on the part of Russian authorities to slow down or stop and national self-determination of citizens of Ukraine.

A significant part of this war is to limit or oppression and Ukrainian studies and Ukrainian in Crimea and eastern Ukraine. Paradigm "language is the national identity" is a historical construct, which largely determines the current division of the world into nation-states. In the language generated content, find expression values are emerging signs and symbols of state pointed out that even theorists di-

alogical concepts. So Jacques Lacan, exploring the works of Freud, noted that the measure of truth arises only with the appearance of language. And the concept of “the Other”, in his view is only possible through the concept of broadcasting. According to M. Merleau-Ponty theoretical framework of dialogue mediated by concepts like the concepts of the track, time, and the concepts of language and speech. The power of language comes from its ability to create a unified field of exchange and communication that promote national identity and the consolidation of society.

As the director of the Institute of the Ukrainian National Academy of Sciences Mr. Hrytsenko, the years of independence the Ukrainian language happens radical changes, just expanded its field of operation, increased vocabulary and terminology, the number of texts available in Ukrainian. According to him, over the years has grown significantly Ukrainian-generation, and no political conditions can not offset the status of Ukrainian as the state language and one of the factors of nation-building [3].

However, the situation is not clear. According to sociological studies in families communicate mostly Ukrainian only 39 % of young respondents (aged 18–24 years – 42 % in 25–34 years – 36 %). Although consider Ukrainian their native language 67 % (in 18–24 years – 70 %, 25–34 years – 69 %). A support granting the Russian language official status in Ukraine 37 %, 34 % – in youth cohorts. But consider that it is appropriate, in addition to Ukrainian, Russian language study, 69 % of respondents (51% – 18–24 year olds and 65 % – 25–34 years old) and learn English find it necessary 83 % of the respondents (89% – 18–24 year olds and 86 % – 25–34 years old) [3].

That is, we can say that the main problem of verbal dialogue in Ukraine is the presence of two different linguistic communities – Russian and Ukrainian. Although de facto state provides and guarantees the rights of ethnic Russians at the national-cultural autonomy. An extensive system of secondary and higher education, the opportunity to receive information in their

native language, attend Russian cultural institutions, presence vast array of Russian library collections, a strong network of national-cultural associations representing the Russian minority, suggest that at the national level in this area not acute problems requiring immediate solution that besides reflected in assessments of Ukraine.

Ethnic Russians in Ukraine have opportunities to meet their needs in their native language in culture and information. This promotes the free exchange of information in the media, on radio channels, television, on the Internet and so on. In Ukraine every year goes sufficient Russian books. The country operates an extensive national network of secondary schools teaching in Russian. In the overall reduction in the number of educational institutions, mainly due to a demographic change, the number of schools teaching the Russian language has increased from 1199 in 2008–2009 academic year to 1256 in 2012–2013 academic year.

In Ukraine today there is no comprehensive program of expanding the social base of the state language, which should include: real time adaptation of the population to the use of the Ukrainian language in various spheres of life; the creation of individual training programs and their implementation; stimulate Ukrainian language; software process Ukrainian language necessary material resources; study and use of international experience on this issue; training of teaching staff; improvement of publishing and so on. Without this introduction and use of Ukrainian as the state language must celebrate frank resistance of the population, especially Russian speaking and do not contribute to consolidation processes. The language factor, which is now the subject of political speculation to achieve vested economic interests and meet the political ambitions of local elites to convert to consolidating factor for society (perception of Ukrainian as the only state language of Ukraine possible). Other provisions enshrined 10 Article of the Constitution of Ukraine under any circumstances and no other consideration should not be questioned and, especially, audit, and should be the basis of all future

concepts and strategies of language policy in Ukraine, including those created to implement global geopolitical strategies (EU integration) and the corresponding formation of legal framework (ratified “European Charter for regional or minority languages”). This is the opportunity and the need for language policy in the consolidation of the country, in the formation of Ukrainian Unification and combating destructive manifestations of separatism.

An important mechanism for consolidating society is dialogue between the government and civil society, which should be realized through a formalized structure – parties, trade unions, and through the structures of civil society – NGOs, movements, initiatives etc. However, in Ukraine initiators of these structures is often seen their way to attract the attention of authorities, means to climb the social ladder, etc., but hardly think that NGOs exist primarily to ensure that citizens can own her own in solving various problems that they are a way of creating their own society, civil society, and be able to act independently of the state. We can mention here the analysis of similar structures in the US of A. de Tocqueville. He writes that creating associations Americans, therefore, in essence, form the society. Thus the positive aspect of the American experience is not propaganda, not constant emphasis on the fact that minorities “have the right to be right ...” and cooperation in the creation of the society, the nation, the state is crucial to achieve mutual understanding between people of different cultures. And he states that “Wherever at the head of a particular case, you will see the government in France, or nobleman in England, in the United States with certainty you will find the association” [4].

And the political parties in Ukraine – it means no deployment of internal democratic processes through dialogue, but rather its simulacrum. The very number of parties indicates excessive ambition and intransigence petty domestic political elite. Emerging in Ukraine are also major (conservatism, liberalism) political ideology. However, the party with entrenched ideological principles –

communists, socialists and those from people’s movement of Ukraine – Ukraine became a marginal status.

Unfortunately, all unions Ukraine (both old and newly created) were not democratic organizations of expression and protection of economic interests of workers. Most of them are, as in the Soviet system, closed corporate structures, depending on the power and controlled her that does not contribute to the national dialogue.

The main mechanism of consolidation in Ukrainian society is, in our view, harmonization of interests of all citizens of Ukraine, which provides a very complex system of agreements, including those enshrined in law that would settle, made conventional and generally accepted “rules of the game” between different socio-cultural components of society. Harmony (in Greek – communication, harmony, coherence) does not provide absolute consistency and lack of contradictions. Harmony is a combination of quantity and quality, the dialectical unity of opposites: part and whole, content and form, essence and existence. This is one of the points in the overall movement of reality, along with moments of disharmony, conflict, etc. Harmony is different from the unity and struggle of opposites, the latter dominated, especially in the so-called antagonistic contradictions. This harmony is the general philosophical concept, which is manifested in various spheres of reality and practice consolidation of society. Therefore, we must clearly understand that the harmonization of interpersonal relationships orthodoxy of “rules” on the joint success of the project depends on Ukrainian political nation – its spiritual and material well-being.

Harmonizing the interests of all citizens of Ukraine is critically dependent on interpersonal trust as a generalized characteristic attitude toward people in general – not family, not friends – that confidence in the people about whom there is no specific information. Trust and tolerance in any relationship citizens have features of civic political culture, which is the result of the functioning of civil society, communication and dialogue of people

belonging to different communities and regions in the creation of the state, the nation, the society to which they belong. In terms of personal trust in Ukraine is average for global standards of a country that has good prospects for the development of dialogue society. To confirm this conclusion, we note that global average generalized interpersonal trust, designed for 83 countries is 29.5 %. The highest level of confidence recorded in Scandinavia, where the answer is “most people can be trusted” staunchly defend about 60 %. Most distrustful were countries such as Turkey (less than 5 %) and Brazil where positive answer to this question is usually not more than 10 % of [5]. Citizens of Ukraine most trusted volunteers and community organizations, and the least – the courts and the prosecutor’s office, according to a sociological study “Socio-political attitudes of the population of Ukraine”, conducted by Gorshenin Institute from 8 to 17 February 2016, reports Forbes.ua. During the presentation of sociological research sociologists said that volunteers trusted by 71.3 % of Ukrainian, NGOs – 49.2 %. The high level of confidence, according to a study in the Armed Forces of Ukraine – 48.8 % These structures have lost all credibility Ukrainian [6].

The lowest rates of trust in the authorities, officials, institutions, political parties and movements, associations, social programs, events, etc., is essential brake on institutional development of Ukraine. According to results of a study KIIS 78.3 % of people dissatisfied with the Prime Minister and the President. More than 87 % of respondents reported worsening socio-economic situation, of which more than 33 % of respondents attributed this situation to the inefficient management Yatsenyuk, and more than 24 % – of the President of Ukraine P. Poroshenko [7].

Although as noted by specialists of the Institute of Sociology of NAS of Ukraine, the danger of this situation is that some institutional mechanisms former paternalistic system in the country (particularly in the coordinates of social and economic policy) has been destroyed. Instead of elimi-

nating the state “parents” care and responsibility for the people has not offset in part by a lack of new institutional conditions and opportunities, full civil responsibility of society and various social groups [8].

Conclusions

Thus, the Ukrainian state should develop a targeted policy of consolidation of society. Its part is overcoming the mental division of East and West Ukraine by enhancing inter-communication neutralize separatist practices, deepening the dialogue between government and civil society, to develop an atmosphere of mutual understanding and trust between citizens, increasing the communication capacity of the state language, distribution and promotion of successful life practice in the field of science and education, health, poverty reduction, gender equality and so on. Society can unite as awareness of “who are we?” And the implementation of successful strategies address the political and socio-economic problems and modernization of society based on the needs and interests of the majority of citizens of Ukraine, not oligarchic clans.

In addition, value-semantic basis for the consolidation process of society should be the strategy for the formation of national identity and national ideology. The weakness of the national identity increases the attractiveness for ethnic groups, compactly living in the border regions of Ukraine identify themselves with the peoples of neighboring countries, and for many neighboring countries – to develop scenarios temptation “protect” their “own countrymen” in Ukraine. Consolidation of the society is not possible without state ideology. The fact that no ideology can be public, took care even the founding fathers of Ukraine, which introduced that provision in its Constitution. However, the lack of national self-determination of the state has the consequence that today most Russian invaders and Ukrainian are still not taking, the enemy “by mistake”. In a society without ideology real enemies are only those who committed evil directly to you or your family and friends. Therefore,

effective nationalism is not only guaranteed patriotic leadership of the state. This is a complete consolidation of the nation

to the threat of external aggression and pledge civilization formation isolation of Ukrainian society.

Список використаних джерел

1. *Українське суспільство 1992–2010: соціологічний моніторинг*. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 519–532.
2. *Інтерв'ю* с Георгием Тукой: «У чиновников нет ощущения, что здесь идет война» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/politics/pnews/intervyu-s-georgiem-tukoy--699057.html>
3. *Більше* половини громадян України говорять українською у побуті [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу до статті: <http://www.pravda.com.ua/news/2011/08/23/6524063/?attempt=1>
4. *Tocqueville* A. Democracy in America / Alexis de Tocqueville / edited and abridged by R. D. Heffner. – New York: Penguin Books, 1984. – P. 198.
5. *Мартинюк* І. Соціологія довіри в українських реаліях / І. Мартинюк, Н. Соболева // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 4 (15). – К.: Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 91.
6. *Ці* структури втратили будь-яку довіру українців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://expres.ua/news/2016/02/28/175309-ci-struktury-vtratyly-bud-doviru-ukrayinciv>
7. *Довольні* ли українці нинешней властью (соціопрос) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hyser.com.ua/politics/dovolny-li-ukraincy-nyneshnej-vlastyu-socopros-67941>
8. *Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг* / за ред. В. Ворони, М. Шулги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 529.

References

1. *Ukrainske* suspilstvo 1992–2010: sotsiologichnyj monitorynh [Ukrainian society 1992–2010: sociological monitoring]. (2010). – Kyiv: Institute of Sociology of NAS of Ukraine, pp. 519–532 [in Ukrainian].
2. *Intervju* s Georgiem Tukoj: «U chinovnikov net oshhushhenija, chto zdes idet vojna» [Interview with George Tuka: “The officials do not feel that there is a war”]. Retrieved from <http://www.segodnya.ua/politics/pnews/intervyu-s-georgiem-tukoy--699057.html> [in Russian].
3. *Bilshe* polovyny hromadian Ukrainy hovoriat' ukrainskoiu u pobuti [More than half of Ukraine speak Ukrainian at home]. *Ukrainska Pravda* – Ukrainian Pravda. Retrieved from <http://www.pravda.com.ua/news/2011/08/23/6524063/?attempt=1> [in Ukrainian].
4. *Tocqueville*, A. (1984). *Democracy in America*. New York: Penguin Books, p. 198.
5. *Martyniuk*, I., Sobolieva, N. (2012). *Sotsiologhiia doviry v ukrainskykh realiakh* [Sociology of confidence in the Ukrainian realities]. *Sotsial'ni vymiry suspil'stva* – The social dimensions of society, 4 (15), 91. Kyiv: Institute of Sociology of NAS of Ukraine [in Ukrainian].
6. *Tsi* struktury vtratyly bud'-iaku doviru ukrainsiv [These structures have lost all credibility of Ukrainian]. Retrieved from <http://expres.ua/news/2016/02/28/175309-ci-struktury-vtratyly-bud-doviru-ukrayinciv>
7. *Dovolny* li ukraincy nyneshnej vlast'ju (socopros) [Do Ukrainians satisfied with the current authorities (opinion poll)]. Retrieved from <http://hyser.com.ua/politics/dovolny-li-ukraincy-nyneshnej-vlastyu-socopros-67941>
8. *Ukrainske* suspilstvo 1992–2008. (2008). *Sotsiologichnyj monitorynh* [Ukrainian Society 1992–2008. Sociological monitoring]. Kyiv: Institute of Sociology of NAS of Ukraine, p. 529.

ЕТНІЧНИЙ КОНТЕКСТ СПОЖИВАЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ: ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Сюсель Юлія Володимирівна,
кандидат філософських наук, доцент

У статті здійснено філософське осмислення сутності етнічного споживання як світоглядно-антропологічного феномену на основі комунікативної дії між різними етнічними спільнотами. Виявлено, що світоглядно-антропологічні особливості етнічної споживацької поведінки людини визначаються: а) ментальним профілем етносоціальної спільноти, б) етнічною ідентифікацією людини, в) статусно-рольовим фасадом (функцією) споживача.

Ключові слова: споживацька поведінка, етнічне буття людини, етноантропология, етнічне споживання, ментальний профіль.

Siusel Yuliia

ETHNIC CONTEXT OF CONSUMER BEHAVIOR: PHILOSOPHICAL AND ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS

The article provides a philosophical understanding of the essence of ethnic consumption as ideologica and anthropological phenomenon based on a communicative action between different ethnic communities. It was revealed that the particularities of the ideologica and anthropological ethnic consumer behavior of human are determined by: a) mental profile of ethno-social community, b) ethnic identity of human, c) status and role facade (function) of consumer.

Keywords: consumer behavior, ethnic being of human, etnoantropology, ethnic consumer, mental profile.

Роль етнічного чинника у формуванні споживацької поведінки є деже актуальною теоретичною проблемою філософсько-антропологічного дискурсу. Безумовно, кожна етнічна спільнота виокремлюється з-поміж інших своєю споживацькою поведінкою, що фіксує її специфічні етнічні риси. Етнічне споживання та споживацькі смаки представників певних етнічних спільнот в усьому їх розмаїтті проявляються в оформленні інтер'єрів осель, особливо сільських будинків, де здебільшого збереглися етнічні традиції та уподобання, в компонентах одягу та побуту, художньо-мистецькому оформленні й проведенні сімейних і народних свят. За смаками розрізняють етнічні кухні (В. Євтух) [5], зокрема традиційні народні страви, причому тут враховано не тільки фізіологічний смак, а й естетичне оформлення страв, святкового стола тощо.

Проблему часового і просторового різноманіття людського роду як одну з головних проблем філософської антропологии влучно висловив М. Бубер: «Філософська антропология повинна знати, що є не тільки людський рід, а й різні народи, не тільки людська душа, а й різні типи і характери людей ... і лише завдяки систематичному розгляду відмінностей, ... а також завдяки постійній спрямованості відкривати єдине у різноманітному, вона зможе побачити людину у її цілісності» [1]. Характеризуючи інтегрально-особистісне буття людей, які об'єднуються в етноси як «ансамблі», український дослідник В. Табачковський писав, що «кожен з цих «ансамблів» в історичній реальності має «обличчя», свої неповторні характерологічні особливості. Вони зумовлюються і культурними традиція-

ми, і географічним розташуванням, кліматом, і антропологічною своєрідністю, і особливостями темпераменту суб'єкта історичної дії» [цит. за: 10, 77].

У дослідженні ми спираємося на потенціал етноантропології Н. Хамітова, що дав змогу виявити світоглядно-антропологічні особливості етнічних спільнот, а також умови і принципи комунікації між ними [10]. Для етноантропології є актуальним осягнення екзистенційно-світоглядної неповторності етносу, що неможливо без вивчення культурних архетипів та засобів комунікації між етносами, враховуючи їх споживацьку поведінку. Тому дослідження етнічного споживання як умови комунікації етносу й людської особистості у всій її екзистенціальній повноті зумовлене: 1) постійним зростанням ролі етнічних спільнот у соціально-економічній, політичній та культурній сферах життєдіяльності поліетнічних суспільств; 2) розвитком етнічного бізнесу, що культивує у споживачів прагнення споживати символи етнічної приналежності (етнічна кухня, елементи традиційного одягу, предмети повсякденного вжитку, побуту, елементи духовної культури тощо).

Мета даної статті – виявити основні умови, які зумовлюють етнічні відмінності споживацького буття людини, а також принципи комунікації різних етнічних спільнот.

Низка досліджень зарубіжних науковців присвячена вивченню впливу етнічності на прийняття рішення про купівлю нових продуктів, рівня доступності інформації про споживання, ефективності етнічної реклами (С. Кім, М. Ларош, М. Томюк) [13, 125–151], ситуативності етнічного споживання (Д. Стейман) [15, 361–371], споживання етнічної їжі та етнічної специфіки розваг (Є. Хіршман) [11, 102–110], а також таких понять як етнопозиціонування, етнопросування, етноімідж та етнобрендинг.

Для позначення світоглядно-антропологічних особливостей споживання ми використовуємо термін, перенесений з англomовного середовища, який активно використовують психологи, маркетоло-

ги, етносоціологи – *ethnic consumption* – етнічне споживання. Повноцінне осягнення етнічного споживання можливе лише при порівнянні споживацькою поведінкою одного етносу зі споживацькою поведінкою інших етносів. Насамперед, етнічна споживацька поведінка зумовлена ментальним профілем етносоціальної спільноти, етнічною ідентичністю людини, статусно-рольовим фасадом споживача тощо.

Ментальний профіль етносоціальної спільноти. Етнічні відмінності споживацької поведінки пояснюються відмінностями різних ментальностей. Ці відмінності пронизують усю людську історію, зберігаючи свою силу і в XXI ст. Як відомо із дослідницьких джерел, патерни структурування домінуючих моделей споживання мають відповідну кореляцію з ментальними особливостями етноспільноти. При цьому вони можуть відображати як її автентичні, так і реципійовані властивості. Тобто часто ментальний профіль етносоціальної спільноти частково може експлікуватись у споживацьких інтенціях і соціопрактиках етносоціальних суб'єктів та систем.

Ментальність – духовна і душевна настроєність особистості чи суспільства, що визначає світогляд і споживацьке світовідношення та обумовлює єдність культурних традицій. Ментальність – це складна та суперечлива взаємодія установок, стереотипів, розумових і образних комплексів, що знаходяться в колективному позасвідомому, з архетипами культури [10, 125]. Ментальність народу, культури, регіону найяскравіше виявляється в їх міфології та релігії. Вони є духовно-антропологічними основами культури – в них закладено її вищі сенси та цінності. Звідси випливають дозволи і табу на певні споживацькі практики: харчування, зовнішній вигляд, стиль одягу, елементи побуту тощо.

Таким чином, патерни споживацької поведінки є відображенням відповідної суспільству культури споживання як елементу культури. Через неї відбувається опосередковане соціальне конструювання нормативної схеми етносу,

якій відповідає той чи інший соціальний характер. При цьому споживацька поведінка є не просто інструментом конструювання нормативно-прийнятного образу етносу, а й відповідного йому образу психіки особи як складника нормативного соціотипу.

Західний спосіб буття закорінений в античній і християнській культурах, пронизаних спадкоємністю. Захід об'єднує велику кількість різних етнічних культур, до яких належить і слов'янство [9, 11]. Головною цінністю західного шляху буття є особистість і її свобода, а для суспільства споживання – свобода споживацького вибору. Другою визначальною цінністю є ідея і практика технічного оволодіння природою як об'єктом, що дає право людині змінювати природу для задоволення своїх постійно зростаючих потреб. Ось чому саме на Заході сформувалася доктрина консюмеризму як практика надмірного споживання та спосіб життя, що проголошує споживання найвищою цінністю.

Для східного способу буття визначальними є буддистська культура в її взаємодії з конфуціанством і даосизмом (Китай), різноманітними течіями індуїзму (Індія), а також різноманітними національними міфологіями [9, 12]. Основоположні начала східного буття, такі як природність, фаталізм, віддяка, визначають і світоглядно-антропологічні особливості споживацької поведінки. Етнічне споживання східної людини визначається дуже сильною усталеністю традицій культури і, водночас, прагненням відгородитися від інших культур. Духовне спілкування та нірвана, які є визначальними у бутті східної людини, обмежують її споживацьку активність у матеріальному світі. При цьому збереження особистості як унікального начала, що усвідомлює себе споживачем, є несуттєвим. Це цілком неприйнятно для західної ментальності, для якої вище блаженство можливе тільки як щось загострено особистісне [9, 12], тому часто споживацька поведінка є засобом особистісної самореалізації та задоволення.

Н. Хамітов наголошує, що відношення Заходу і Сходу у XX–XXI ст. можна охарактеризувати як ментальний взаємовплив. Результатом такого взаємовпливу стало зближення ментальностей Заходу і Сходу [9, 8], що безумовно відобразилося на етнічних особливостях споживацької поведінки: поширення на Заході етнічної китайської, японської, індійської кухні, йоги, практики бойових мистецтв, різноманітних віровчень Китаю, Тибету, Індії, традиційної медицини цих регіонів. Тому, з точки зору сучасної етноантропології, етнічне і національне буття у своїх вищих проявах може бути усвідомлене як реальність комунікації між особистостями не тільки на зовнішньо-буденному, а й на екзистенційному рівнях [8].

Етнічне споживання через відродження забутих атрибутів традиційної культури є суттєвим чинником збереження й розвитку етнічної окремішності індивідів та спільнот. Таким чином, етнічне споживання тісно пов'язане з формуванням етнічної ідентичності. Р. Бретон і М. Пінард стверджують, що особистість поєднується з етнічною одиницею емоційними та символічними зв'язками, зосереджуючи акцент на суб'єктивному боці етнічної ідентичності. З одного боку, відбувається утвердження глобального менталітету за рахунок повсюдного, майже універсального, поширення схожих рис, стандартів та норм способу життя, долучення до загальнолюдських способів мислення та поведінки. З другого боку, набуває поширення тенденція, в межах якої народи реалізують прагнення до утвердження ідентичності за рахунок збереження та культивування своєї самотності, що інколи призводить до відокремлення і навіть ізоляції [4, 70].

Першими формами етнічної ідентичності у житті людей було усвідомлення спорідненості по крові, спільності походження. Пізніше значними етнодиференційними ознаками стали мова, релігія, культура, споживання. Саме самоусвідомлення етнічних форм споживацької поведінки стало важливим етнодиференційним чинником соціокультурних спільнот.

Поділ соціального простору на «своїх» і «чужих» має вигляд символічної дистанції (інший одяг, побут, традиції, вірування, різні мови). Тобто самоідентифікація та усвідомлення особливостей споживання формують причетність до одного етносу («ми») і відчуження тих, хто до «нас» не належить. Отже, етнічне споживання є символічним засобом об'єднання з одними і дистанціювання від інших.

Тому, за визначенням К. Мітчелла, етнічна група – це конструкт поведінкового феномену. Членство в етнічній групі є матеріалом для соціального визначення й відіграє роль у самовизначенні її членів та дефініції інших груп [14, 1]. Однак, як справедливо зауважує Р. Дженкінс, використання характеристик поведінки не є всеохоплюючим: як правило, воно значуще та показове у ситуаціях безпосередньої взаємодії представників різних груп. З цієї точки зору, етнічні групи є вираженням віри людей чи думки бути разом, а етнічна ідентифікація виникає у межах взаємодії між групами [12, 11].

Етнічна належність є важливим джерелом особистої та групової ідентичності. Для індивіда вона є «носієм смислу і символом протиставлення» [3, 245]. Етнічність виступає продовженням етнічної спільноти (етносу) й тієї самої етнічної ідентичності у соціальному просторі, а її реальна чи потенційна присутність відповідає привласненню сегмента соціального простору у вигляді топосів соціальних груп [6, 272]. Таким чином, етнічне споживання можна розглядати як ритуал відтворення групової ідентичності й демонстрації відданості певній етнічній спільноті.

Статусно-рольовий фасад споживача. Роль і статус є складниками соціальної структури суспільства, яка складається з різних етнічних спільнот. При цьому кожна з них має свої набори символізацій, які роблять представників цієї спільноти впізнаваними одне для одного та для інших груп. Відповідно, споживацька поведінка представника певної етнічної спільноти задля взає-

модії із собі подібними та представниками інших соціальних спільнот має містити набори впізнаваних символів, які утворюють статусно-рольовий фасад [7, 162]. Статусно-рольовий фасад є необхідним для відповідності очікуванням, що дає можливість отримання відповідного капіталу від виконання ролі й гарантування соціальної безпеки. Статусно-рольовий фасад утворює набір споживацьких маркерів групи, за яким представник цієї групи набуває відповідної ідентичності та стає впізнаваним як для собі подібних, так і для представників інших груп. Статусно-рольовому фасаду відповідає певним чином організована споживацька поведінка, яка є необхідною для участі в етноспоживацьких практиках. Тривала участь у таких практиках сприяє формуванню споживацьких ознак тієї ідентичності, яка є репрезентованою у статусно-рольовому фасаді, тобто відбувається інтерналізація етнічної ідентичності на рівні соціально-рольової моделі самоідентифікації [7, 162].

Отже, споживацькі інтенції етносоціальних суб'єктів (індивідів і спільнот) можуть експлікуватися у споживацькій поведінці, яку можна розглядати як маркер, що дає змогу віднести індивіда до тієї чи іншої етнічної спільноти й визначає статус тієї чи іншої спільноти у взаємодії. Зрозуміло, що споживацькі практики стають ознакою соціокультурного стилю етноспільноти й поєднуються з іншими атрибутами її статусно-рольових фасадів, наприклад етнічним іміджем, етнічними символами чи етнічними стереотипами.

Згідно з концепцією габітуса П. Бурдьє, ми маємо підстави стверджувати, що культура споживання закріплює відповідні моделі габітуалізації соціального характеру, який частково інтерналізується через споживацьку поведінку певного етносу [2, 44–59]. Етнічне споживання є габітуально-підтримуючим щодо соціотипологічних особливостей представників різних етнічних груп, оскільки споживання різних товарів та послуг сприяє відтворенню етнічних відмінностей. Понад те, ці від-

мінності набувають інституційного виміру, тож доступність товарів та послуг визначає причетність до того чи іншого способу життя відповідної етнічної групи. Відмінності ці, звісно, можуть мати як приховане, так і відкрите вираження і тим чи тим чином атрибутизуватись у способах споживання як відмінностях етностилю.

Етнічне споживання відрізняється від інших моделей споживання тим, що: 1) етнічне споживання належить до соціокультурних етноідентифікаційних маркерів етнічного розвитку спільноти; 2) етнічне споживання спрямоване на збереження етнічної своєрідності на рівні етнічних символів культури, стилів життя [6, 273]. Етнічне споживання ми розуміємо як артефакти та результати інкорпорації відповідних ментальних профілів, ідентичностей етнічних спільнот, статусно-рольових фасадів споживачів у схемах споживацької поведінки та споживацьких практик, які закріплені у патернах соціальної поведінки та дозволяють адепту відповідної етнічної спільноти підтримувати відповідний спосіб етнічного буття.

За критерієм етнічної (національної) приналежності споживача та відповідних йому споживацьких смаків ми виділяємо моноетнічні та поліетнічні практики етнічного споживання. *Моноетнічні практики споживання* або аутоспоживання – це споживання, яке характерне для певної етнічної спільноти і маркується її етносимволами. У сучасному світі найпоширеніші *поліетнічні* практики як комбінування різних етностилів спо-

живання у результаті взаємовпливу та зближення різних ментальностей.

Висновки

Етнічне і національне як надособистісна реальність є комунікацією між особистостями не тільки на зовнішньо-буденному, а й на екзистенційному рівнях. Для позначення світоглядно-антропологічних особливостей споживання ми застосовуємо термін, перенесений з англійського середовища, який активно використовують психологи, маркетингологи, етносоціологи, – *ethnic consumption* – етнічне споживання.

Світоглядно-антропологічні особливості споживацької поведінки буття людини визначаються: а) ментальним профілем етносоціальної спільноти, при цьому споживацька поведінка є не просто інструментом конструювання нормативно-прийнятного образу етносу, а й відповідного йому образу психіки особи як складника нормативного соціотипу; б) етнічною ідентичністю людини, що дає змогу розглядати етнічне споживання як візуалізацію соціально-групової та мікросоціальної ідентичності, а це відповідає привласненню сегментам соціального простору у вигляді топосів соціальних груп; в) статусно-рольовим фасадом споживача як набором символізацій, що властивий для кожної етнічної спільноти та робить представників цієї спільноти впізнаваними одне для одного та для інших груп, закріплюючи, таким чином, відповідні моделі габітуалізації соціального характеру.

Список використаних джерел

1. *Бубер М.* Проблема человека [Электронный ресурс] / М. Бубер. – Режим доступа : <http://i-text.narod.ru/lib/buber/problema.htm>
2. *Бурдые П.* Структура, габитус, практика // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. I, № 2. – С. 44–59.
3. *Вулф К.* Етнічний націоналізм: аналіз і захист / Кей Вулф // Націоналізм: антологія. – 2-е вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 244–253.
4. *Губогло М. Н.* Идентификация идентичности: Этносоциологические очерки / М. Н. Губогло. – М. : Наука, 2003. – 724 с.

References

1. *Buber, M.* Problema cheloveka [The Problem of Man]. Retrieved from <http://i-text.narod.ru/lib/buber/problema.htm> [in Russian].
2. *Burd'ye, P.* (1998). Struktura, habytus, praktyka [Structure, habitus, practice]. Zhurnal sotsyolohyy y sotsyalnoi antropolohyy – Journal of Sociology and Social Anthropology, I:2, 44–59 [in Russian].
3. *Vulf, K.* (2006). Etnichniy natsionalizm: analiz i zakhyst [Ethnic nationalism: analysis and protection]. In Natsionalizm: antolohiia – Nationalism: an Anthology (2-nd ed.). Kyiv: : Smoloskyp, pp. 244–253 [in Ukrainian].

5. *Етнічна кухня* / В. Євтух // Етноенциклопедія-online. Науково-освітній проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ethnoencyclopedia.info/>
6. *Сюсель Ю. В.* Одиичне та загальне у контексті етнічного споживання (філософсько-антропологічний аналіз) / Ю. В. Сюсель // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Васькевич. – К. : «Видавництво «Гілея», 2015. – Вип. 93 (2). – С. 271–275.
7. *Сюсель Ю. В.* Соціальна каузальна атрибуція процесу етнічного споживання / Ю. В. Сюсель // Актуальні проблеми філософії та соціології. – Вип. 3. – Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2015. – С. 161–165.
8. *Хамитов Н.* Філософія человека: от метафизики к метаантропологии / Н. Хамитов. – К. : Ника-центр, М. : Институт общегуманитарных исследований, 2002. – 336 с.
9. *Хамитов Н.* Історія філософії. Проблема людини та її меж / Н. Хамитов, Л. Гармаш, С. Крилова. – К. : Наукова думка, 2000. – 272 с.
10. *Хамитов Н.* Філософський словник. Людина і світ / Н. Хамитов, С. Крилова. – К. : КНТ, Центр навчальної літератури, 2007. – 264 с.
11. *Hirschman E. C.* American Jewish Ethnicity: Its Relationship to Some Selected Aspects of Consumer Behavior / E. C. Hirschman // Journal of Marketing, 1981. – № 45, (3). – P. 102–110.
12. *Jenkins R.* Rethinking ethnicity / Richard Jenkins. – SAGE Publications, 1997. – 194 p.
13. *Laroche M.* Italian Ethnic Identity and Its Relative Impact on the Consumption of Convenience and Traditional Foods / M. Laroche, C. Kim, M. A. Tomiuk // Journal of Consumer Marketing. – 1998. – № 15 (2). – P. 125–151.
14. *Mitchell J. C.* Perception of Ethnicity and ethnic behaviours. An empirical exploration / J. C. Mitchell // Urban ethnicity / Edited by Albert Cohen. – Routledge, 2001. – P. 1–35.
15. *Stayman D. M.* Situational Ethnicity and Consumer Behavior / D. M. Stayman, R. Deshpande // Journal of Consumer Research. – 1989. – № 16 (3). – P. 361–371.
4. *Hubohlo, M. N.* (2003). Ydentyfikatsiya ydentychnosty: Etnosotsyolohycheskye ocherky [Identification of identity: ethno-sociological essays]. Moskva: Nauka [in Russian].
5. *Etnichna kukhnia* [Ethnic kitchen]. In Yevtukh, V. Etnoencyklopediia-online. Naukovo-osvitnii proekt – Ethnoecology-online. Scientific-educational project. Retrieved from <http://ethnoencyclopedia.info/> [in Ukrainian].
6. *Siusel, Yu. V.* (2015). Odynychne ta zahalne u konteksti etnichnoho spozhyvannia (filosofsko-antropologichnyi analiz) [The individual and the common in the context of ethnic consumption (philosophical-anthropological analysis)]. Hileia: naukovyi visnyk – Gilea: scientific herald, 93 (2), 271–275. Kyiv: «Vydavnytstvo «Hileia» [in Ukrainian].
7. *Siusel, Yu. V.* (2015). Sotsialna kauzalna atributsiia protsesu etnichnoho spozhyvannia [Social causal attribution process of ethnic consumption]. // Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii – Actual problems of philosophy and sociology, 3, 161–165. Odesa: Natsionalnyi universytet «Odeska yurydychna akademiia» [in Ukrainian].
8. *Khamitov, N.* (2002). Fylosofiya cheloveka: ot metafiziki k metaantropologii [The philosophy of man: from metaphysics to metaontology]. Kyiv: Nika-tsentr, Moskva: Institut obshchegumanitarnykh issledovanyi [in Russian].
9. *Khamitov, N., Harmash, L., Krylova, S.* (2000). Istoriia filosofii. Problema liudyny ta yii mezh [The history of philosophy. The problem of man and its borders]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
10. *Khamitov, N., Krylova, S.* (2007). Filosofskiy slovnyk. Liudyna i svit [Philosophical dictionary. Man and the world]. Kyiv: KNT, Tsentr navchalnoi literatury [in Ukrainian].
11. *Hirschman, E. C.* (1981). American Jewish Ethnicity: Its Relationship to Some Selected Aspects of Consumer Behavior. Journal of Marketing, 45 (3), 102–110 [in English].
12. *Jenkins, R.* (1997). Rethinking ethnicity. SAGE Publications [in English].
13. *Laroche, M., Kim, C., Tomiuk, M. A.* (1998). Italian Ethnic Identity and Its Relative Impact on the Consumption of Convenience and Traditional Foods. Journal of Consumer Marketing, 15 (2), 125–151 [in English].
14. *Mitchell, J. C.* (2001). Perception of Ethnicity and ethnic behaviours. An empirical exploration. In Urban ethnicity (Cohen, Albert ed.) (pp 1–35). Routledge [in English].
15. *Stayman, D. M., Deshpande, R.* (1989). Situational Ethnicity and Consumer Behavior. Journal of Consumer Research, 16 (3), 361–371 [in English].

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

ВІЛКОВ Вячеслав Юрійович	кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник філософського факультету Київського національного університету Тараса Шевченка
ГОРБУЛІН Володимир Павлович	доктор технічних наук, професор, академік НАН України, директор Національного інституту стратегічних досліджень
ДЗЬОБАНЬ Олександр Петрович	доктор філософських наук, професор кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ЗДІОРУК Сергій Іванович	кандидат філософських наук, доцент, заслужений діяч науки і техніки, провідний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень
ОЖЕВАН Микола Андрійович	доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень
ПАРАХОНСЬКИЙ Борис Олександрович	доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень
ПОЛТОРАКОВ Олексій Юрійович	кандидат політичних наук, радник при дирекції Національного інституту стратегічних досліджень
СТЕПИКО Катерина Михайлівна	кандидат філософських наук
СТЕПИКО Михайло Тимофійович	доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень
СЮСЕЛЬ Юлія Володимирівна	кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології факультету соціально-психологічних наук та управління Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
ЯВОРСЬКА Галина Михайлівна	доктор філологічних наук, професор, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ/REQUIREMENTS FOR RESEARCH PAPERS

При підготовці матеріалів для публікації в науково-аналітичному збірнику Національного інституту стратегічних досліджень «Стратегічні пріоритети» редакційна колегія збірника та видавництво просять авторів дотримуватися таких вимог

- Стаття має бути написана українською або англійською мовою й оформлена відповідним чином:
  - індекс УДК (на початку праворуч);
  - назва статті (праворуч);
  - дані про автора українською або англійською мовою (відповідно до мови статті). Праворуч – прізвище, ім'я та по батькові (у називному відмінку); науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи (без скорочень); місто; країна; контактний телефон (разом із кодом міста); *e-mail*;
  - анотації українською та англійською мовами. Анотації мають бути ідентичні за змістом та структуровані: актуальність, мета, отримані результати, висновки. Обсяг кожної з анотацій має становити 1200–1400 знаків (з пробілами). Порядок оформлення кожної анотації: прізвище, ім'я та по батькові; назва статті (виділити жирним прямим); (з абзацу) текст анотації; (з абзацу) ключові слова (від трьох до восьми);
    - текст статті;
    - список використаних джерел, що включає не менше 10 назв, має бути розміщений наприкінці статті у вигляді переліку та оформлений відповідно до стандартів (ДСТУ ГОСТ 7.1:2006) та його транслітерація відповідно до правил, прописаних у Постанові КМУ від 27 січня 2010 р. № 55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею».
- У структурі статті мають бути відображені обов'язкові елементи (відповідно до Постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1), а саме:
  - постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
  - аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання зазначеної проблеми і на які спирається автор;
  - виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття;
  - формулювання мети або цілей статті (постановка завдання);
  - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
  - висновки з даного дослідження;
  - перспективи подальших розвідок у даному напрямі.
- Обсяг статті разом зі списком використаних джерел, таблицями, схемами тощо має становити не менше ніж 10 тис. знаків з пробілами, але не повинен перевищувати 20 тис. знаків з пробілами (0,5 друк. арк.); сторінки мають бути пронумеровані (зверху, по центру, без номера на першій сторінці).
- Текст має бути набраний шрифтом *Times New Roman*, 14 кеглем через 1,5 інтервала; верхній, нижній і лівий береги – 2 см, правий – 1,5 см.
- Зноски та примітки мають відповідати таким вимогам: зноски на джерела оформлюються за правилами бібліографічного опису літератури (у квадратних дужках номер джерела з посиланням на сторінку, наприклад [7, 11]); інші зноски та примітки робляться посторінково, автоматично.
- Ілюстративний матеріал має відповідати таким вимогам: колір усіх без винятку ілюстрацій має бути ч/б, графіки та діаграми мають бути зроблені в *Microsoft Graph* або *Microsoft Excel*; написи та підписи подано мовою статті; формули мають бути належним чином оформлені та зроблені в *Microsoft Equation 3.0* і наступних версіях; якщо ілюстрації скановано, то вони мають бути записані у форматі *tiff* або *jpg* відповідно з роздільною здатністю 300 *dpi* або поліграфічною якістю; написи на ілюстраціях і підписи до них мають бути подані мовою статті. Розмір поданих ілюстрацій (у мм) повинен бути не меншим за розмір ілюстрацій у публікації. Усі елементи ілюстрацій, зроблені безпосередньо у *Word*, мають бути згруповані.
- Стаття (ім'я файла включає прізвище автора англійською) має бути набрана на комп'ютері (редактор *Microsoft Word 2003* або пізніші версії).
- Статті аспірантів, здобувачів та авторів без наукового ступеня обов'язково мають подаватися разом із рецензією наукового керівника або фахівця з тематики, що досліджується, який має науковий ступінь.
- Для аспірантів на першій сторінці статті знизу робиться примітка, в якій вказуються прізвище та ініціали наукового керівника, його науковий ступінь і вчене звання.
- Відповідальність за зміст статті несе автор.
- Редакційна колегія може скорочувати й редагувати матеріал за погодженням з автором.
- Текст статті, завізований автором (в електронній версії – підпис сканований), надсилається разом із рецензією (за необхідності); електронною поштою на адресу:
publish@niss.gov.ua (Яценко Наталія Петрівна)

In preparation for publication in scientific and analytical journal of the National Institute for Strategic Studies' Strategic Priorities' the editorial board of the journal and publishing authors are asked to comply with the following requirements:

1. The research paper should be written in Ukrainian or English and formalized accordingly:
  - UDC (in the beginning on the right);
  - title (on the right);
  - information about the author Ukrainian or English (according to the language of the article). Surname, name and patronymic (nominative), degree, academic rank, position, place of employment (full length); city; country; telephone (with area code) e-mail; must be on the right;
  - summary must be done in Ukrainian and English. Summary must be identical in content and structure: relevance, purpose, results and conclusions. The volume of each summary should be 1200–1400 characters (including spaces). Order of formalization for summary: name and surname; title (identified in bold line); (from indented) text of summary; (from indented) keywords (three to eight);
  - text of research paper;
  - list of sources, including at least 10 titles, which meets the standards (SSU 7.1: 2006) and its transliteration appropriate prescribed in Resolution Cabinet dated 27 January 2010 p. № 55 «On regulation of Latin transliteration of Ukrainian alphabet.»
2. The structure of the article should have obligatory elements (according to the Decree of the Presidium of НАС Ukraine from 15.01.2003. № 7-05 / 1), namely:
  - problem definition and its relationship to important scientific and practical tasks;
  - analysis of recent research and publications in which offers a solution to the problem and on which the author relied;
  - author pointed unresolved part of the problem which the article covers;
  - statement of purpose or purposes of article (research problem);
  - summary of the main research and explanation of scientific results;
  - findings from this study;
  - prospects for further research in this area.
3. The paper along with a list of sources, tables, diagrams, etc. should be not less than 10 thousand characters with spaces, but should not exceed 20 thousand characters with spaces (0.5 printing. P.p.); pages must be numbered (top, center, without a number on the first page).
4. The text should be typed using Times New Roman font, 14 size 1,5 intervals; top, bottom and left banks – 2 cm, right – 1,5 cm.
5. Footnotes and notes must meet the following requirements: link to the source are made under the rules of bibliographic description literature (in brackets number of the source with a link to the page, for example, [7, 11]); other footnotes and notes are made page by page automatically.
6. Illustrative material must meet the following requirements: charts and o7ographs should be submitted in Microsoft Graph or Microsoft Excel; inscriptions and signatures submitted in language of the article; formula must be properly designed and made in Microsoft Equation 3.0. and future versions; If illustrations are scanned, they must be in a format .tiff or .jpg accordance with a resolution of 300 dpi, and printing quality; inscriptions on the images and captions must be submitted language of the article. Size submitted illustrations (in mm) should not be less than the size of the illustrations in this publication.
7. Article (file name includes last name) should be typed on a computer (editor Microsoft Word 2003 or later).
8. Article of postgraduate students and authors without scientific degree must be submitted together with the scientific supervisor or expert on the subject under study, which has a degree.
9. Graduate students must put the name and initials of their supervisor on the first page below, their academic degree and academic status.
10. The text of the article, endorsed by the author (scanned signature is possible in electronic version), served with a review (if necessary); electronic version of the article is sent by email to publish@niss.gov.ua
11. Editorial board can cut and edit material in agreement with the author. Writer is responsible for the content.
12. After processing the material, paper version of the article is not returned to the author.

Contacts

Yatsenko Nataliya Petrivna
Telephone: +38 (044) 286-21-25.
E-mail: publish@niss.gov.ua